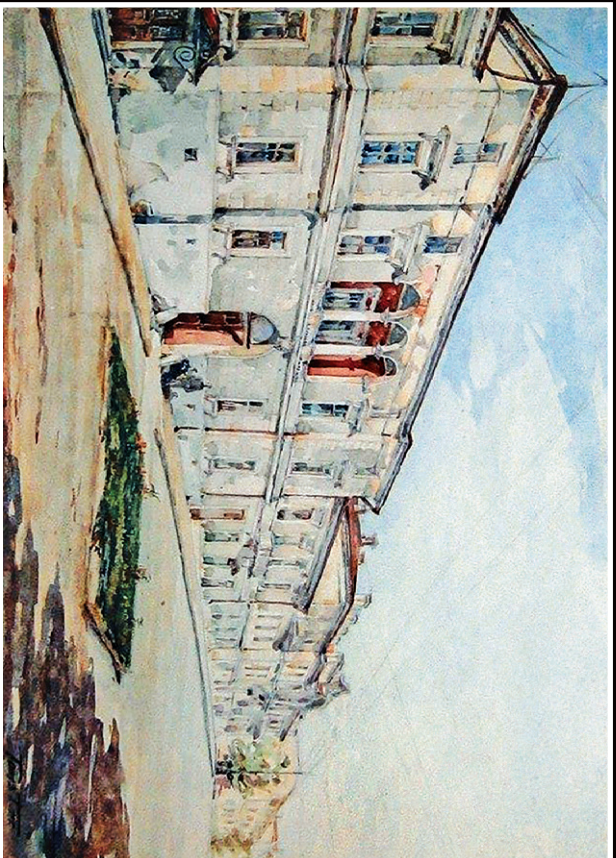

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД ОДЕСИКА

Труды восьмий випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 38

**Одеса
2025**

УДК 930.152.066

П 32

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І. В., доктор історичних наук (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: +38 050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
П 32 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 38. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2025. – 260 с., іл.

ISBN 978-617-8511-68-5

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки – Генрих Топуз,

«Будинок на Ланжеронівський», акв., 1945 р.

На 2-й ст. обкладинки – Схема боїв під Одесою (до статті

В. Савченка, І. Сапожникова, І. Поляруша. Тиждень перед тим...

та тиждень після: бої під Одесою з 4 по 15 квітня 1944 р.).

ISBN 978-617-8511-68-5

© Савченко В.А. 2025

Дорогі друзі!

Цей випуск альманаху дійсно є особливим. Його відмінність - в тому, що на сторінках видання з'явилися нові автори і повернулися після тривалої перерви вже досвідчені науковці – дослідники. Ми раді знов вітати у нашій авторській спільці таких потужних «старожилів» як Артем Филипенко, Олександр Крайній, Володимир Левчук.

Щодо нових авторів - це дослідники, які розширюють наші географічні терени, і є не тільки науковцями, а й практиками, зокрема: очільниця відділу освіти управління освіти, молоді, спорту, культури і туризму Маяківської ТГ Надія Гук та завідувачка музею Маяківського ліцею Катерина Дмитренко; Віктор Дробний - голова громадського об'єднання краєзнавців «Світовид»; доцентка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили Людмила Вовчук.

Цікаве, непересічне наповнення мають традиційні розділи альманаху. Особливо хочу зупинитися на новій рубриці «Одеса дипломатична». Під час повномасштабної війни Одеса стала не лише стратегічним портовим містом, а й важливим центром міжнародної комунікації. Тут зосереджено одну з найбільших кількостей дипломатичних установ в Україні після Києва. У час, коли безпека, довіра та підтримка набули життєвої ваги, їхня роль стала незамінною. Саме дипломатичні представництва сприяють організації гуманітарної допомоги, евакуації іноземних громадян, реалізації благодійних ініціатив, підтримці лікарень, шкіл, культурних установ. Вони стають ланкою, що поєднує Україну зі світом. Політично дипломатичні представництва в Одесі виступають як канали прямої комунікації з урядами інших країн, транслюючи реалії війни, потреби українського суспільства та сигналізуючи про загрози міжнародній безпеці.

Одеса – це місто, яке, попри виклики воєнного часу, залишається міжнародним хабом, де дипломатія, партнерство й довіра перетворюються на реальну силу в боротьбі за мир та майбуття. Війна — не лише поле бою, а й виклик для кожної сфери суспільного життя, зокрема науки, яка в умовах сучасності стала символом надії й відповідальності. Наші науковці працюють не в тиші кабінетів, а поруч із реальністю фронту. І саме завдяки нашій праці ми не лише захищаємо сьогодні, а й закладаємо фундамент майбутнього — сильного, сучасного й незалежного.

*Почесний громадянин м. Одеса та Одеської області,
депутат Одеської обласної Ради
Сергій Гриневецький.*

Зміст випуску 38

Вступне слово С. Р. Гриневецького	5
<u>Україна у боротьбі</u>	
Филипенко А. Відродження Військово-морських сил Збройних сил України після анексії Криму.....	7
Шевченко С. Сніданок в Ірпені. Спогади добровольця.....	19
<u>До 80-річчя Перемоги у II-й Світовій війні.</u>	
Савченко В., Сапожников І., Поляруш І. Тиждень перед тим...та тиждень після: бої під Одесою з 4 по 15 квітня 1944 р.....	32
<u>Одеса дипломатична</u>	
Вовчук Л. «Одеса дипломатична»: діяльність іноземних консулів у місті упродовж 1920-30-х рр.	53
Левчук В. Муніципальне партнерство Одеси: з практики культурної дипломатії	72
<u>Степи Лукомор'я</u>	
Забіянов Є., Дробний В. Одеське повітове земство та впровадження сільськогосподарської техніки в Одеському повіті у XIX – на початку XX ст.....	85
Гук Н., Дмитренко К. Організація освітнього та культурного життя в Маяках в 1920-х роках.....	101
<u>Одеські старожитності</u>	
Карпеченков А. Дослідження кутових будівель «старої» (XIX – поч. XX ст.) архітектури історичного центру Одеси, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO: основні підходи та попередні результати.....	108
Сапожников І., Аргатюк С. О.І. Льовшин як археолог, етнограф та географ	120
<u>Край в епоху диктатур</u>	
Бажан О., Золотарьов В. Заступник начальника Управління НКВС в Одеській області майор державної безпеки Василь Левоцький.....	139
Овсянніков С. Анархісти – співробітники Закордонного відділу ЦК КП(б) У в Одесі.	171
<u>Одеса нашого покоління</u>	
Михайлуца М. Одеський водний: інститутське життя наприкінці 1980-х. Ректорські перегони (до 95-річчя заснування вишу).....	190
Крайній О. Капітани ЧМП 13-го випуску ОВІМУ	210
Бажан О. «Акумулятор» Півдня України. Хроніка будівництва Каховської ГЕС (1950-1955 рр.	247

Україна у боротьбі

Артем Филипенко,
начальник майстерні Науково-дослідного центру
Збройних Сил України «Державний океанаріум»
Інституту Військово-Морських Сил
Національного Університету «Одеська морська академія»,
головний старшина

ВІДРОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ПІСЛЯ АНЕКСІЇ КРИМУ

Події початкового етапу російсько-української війни, що розпочалася 20 лютого 2014 р. російською окупацією Кримського півострову, доволі детально описані в сучасній історичній літературі. Як відомо, внаслідок збройної російської агресії найбільших втрат зазнали Військово-Морські Сили Збройних Сил України (далі – ВМС ЗСУ). Окупанти за допомогою зрадників зуміли захопити бойові кораблі і судна ВМС ЗСУ, техніку, зброю та майно військових частин, які базувалися на півострові Крим.

24 березня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони України доручила Міністерству оборони України провести передислокацію військових частин, які перебувають в Автономній Республіці Крим. Як повідомив Верховній Раді України виконувач президента України Олександр Турчинов, РНБО доручила Кабінету Міністрів «забезпечити розміщення сімей військових, а також усіх, хто сьогодні змушений залишати будинки під тиском і агресією окупаційних військ російської армії» [1].

Втім, поряд із втратами у кораблях, озброєнні та техніці, найбільш чутливими виявилися втрати в людях. Далися взнаки недолати системи територіального комплектування, коли для військової служби в Криму призивалися саме кримчани, внаслідок чого військовослужбовці ЗСУ на території півострова виявилися менш стійкими до російської пропаганди і силового тиску з боку військ рф. Як наслідок, залишилися в Криму, перейшли до лав чф рф і не вийшли на материкову Україну двадцять вісім начальників управлінь, їх заступників, начальників відділів і служб штабу ВМС та шістдесят

шість командирів кораблів і військових частин – більшість командного складу ВМС [2, с.341].

На материкову частину України з тимчасово окупованої території АР Крим з 15 тис. особового складу Військово-Морських Сил вийшло лише 2068 осіб (17,3%). З них 659 офіцерів, 103 курсанти Академії ВМС України, 1104 сержанти, старшини, матроси і солдати військової служби за контрактом, три працівники ЗС України та 199 членів родин військовослужбовців, з яких 61 дитина [2, с.341]. Серед тих хто вийшов, дехто повернувся назад на окупований півострів, скориставшись наданим тримісячним терміном, протягом якого бажаючи могли звільнитися в запас за скороченням штату.

З передислокацією штабу ВМС ЗСУ до Одеси вона стала головною військово-морською базою України. Суспільно-політична ситуація в місті на той час була складною. Активізувалися проросійські сили, які вимагали створити «Одеську народну республіку», по аналогії з квазі-утвореннями, створеними російськими окупантами і їх прихильниками на Сході України. Прихильники держави-агресора навіть спробували 25 квітня 2014 р. провести акцію біля штабу ВМС ЗСУ. Два десятки зрадників закликали українських військових не виконувати наказів та не брати участь в антитерористичній операції, яка проходить у східних областях країни [3].

Після 2 травня 2014 р., коли внаслідок зіткнення між українськими активістами та проросійськими незаконними формуваннями останні зазнали суттєвих людських втрат, активність колаборантів в Одесі пішла на спад. Не лише суспільно-політична ситуація впливала на стан ВМС ЗСУ. Не вистачало місць для розташування особового складу, техніки та майна. Справа в тому, що поза Кримом існували лише три військових містечка Військово-Морських Сил: Центр спеціальних операцій, Південна військово-морська база і арсенал. Міністерство оборони прийняло рішення розміщувати частини ВМС ЗСУ у фондах Південного оперативного командування [2, С.342]. Проте, більшість військових містечок, куди довелося селитися українським військовим морякам, перебувала у запущеному стані, тому водночас із формуванням доводилося здійснювати ремонт приміщень.

У Криму російські окупанти захопили 51 бойовий корабель та судно ВМС ЗСУ, що становило понад 80% від корабельного складу. У складі Військово-Морських Сил залишилися залишилися 2 бойові

кораблі (серед них флагман ВМС ЗСУ фрегат «Гетьман Сагайдачний»), 3 допоміжні кораблі та 5 катерів [4]. Шляхом переговорів Україні вдалося вмовити російську сторону повернути близько 30 кораблів та суден. Так, вже 11 квітня 2014 р. Україна отримала назад ракетний катер «Прилуки», танкер «Фастів». 15 квітня повернуто корабель розмагнічування «Балта», 19 квітня – середній десантний корабель «Кіровоград» (з 2016 р. – «Юрій Оліференко»), протичовновий корвет «Вінниця», артилерійський катер «Херсон», буксир «Ковель», танкер «Горлівка», буксирний катер «Новоозерне» [5]. Більшість повернутих кораблів були старими і непридатними для подальшого використання. Наприклад, протичовновий корвет «Вінниця» був у 2018 р. поставлений на ремонт, після його обстеження було визнано, що відновлення корабля до стану бойової готовності не є економічно доцільним [6]. Вдалося також повернути частину захопленого росіянами військового майна і техніки, при цьому росіяни намагалися зіпсувати майно, або зробити його непридатним для застосування.

Відродження Військово-Морських Сил почалося з відновлення органів управління та створення нових частин. На кінець 2014 р. були сформовані управління командуванням, штаб ВМС, Південно-морську базу в Очакові, бригади: надводних кораблів, морської піхоти, окрему берегову артилерійську групу, було реформовано та підсилено Центр спеціальних морських операцій [2, с.345]. Було розгорнуто нові пункти управління в місцях дислокації та базування військ (сил). Розбудовано мережу берегових ретрансляторів вздовж узбережжя Чорного й Азовського морів та здійснено їх прив'язку до загальної цифрової мережі зв'язку і навігації Військово-Морських Сил. Розпочатовиконання заходів щодо забезпечення своєчасного виявлення та оповіщення прозагрози з морського напрямку [7, с.25].

Після окупації Криму російськими військами у 2014 р., із двох батальйонів морської піхоти чисельністю понад 650 осіб, вірними Україні залишилися 196 морпіхів. Проте, вже з осені 2014 р. морські піхотинці розпочали виконання бойових завдань на території Донецької та Луганської областей. Крім підрозділів морської піхоти, до виконання завдань в зоні Антитерористичної операції (згодом Операції об'єднаних сил) залучалися підрозділи Центру радіо-електронної розвідки та радіотехнічна рота ВМС 10-ї Бригади морської авіації, а також дивізіони 406-ї Артилерійської бригади та 32-го Реактивного полку.

У 2015 р. було прийняте рішення про формування з числа військово-вслужбовців 36-ї окремої бригади берегової оборони 1-го та 501-го окремих батальйонів морської піхоти, що залишилися вірними приєззі нової 36-ї бригади морської піхоти. Її командиром став колишній командир 1-го батальйону морської піхоти підполковник Дмитро Де-лятицький. Також восени 2015 р. був створений 137-й окремий батальйон морської піхоти.

Влітку 2014 р. при Національному університеті «Одеська морська академія» був відкритий факультет Військово-Морських Сил, у якому продовжили участь курсанти академії ВМС ім. П. Нахімова, які вийшли з Криму. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 р., факультет було переформовано в Інститут Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія» [8]. У 2018 р., для підвищення ефективності наукової і науково-технічної діяльності, в інтересах Військово-Морських Сил, до Інституту було приєднано Науково-дослідний центр Збройних Сил України «Державний океанаріум» [9, С.91].

Військово-Морським Силам доводилося виконувати не лише бойові завдання в зоні АТО (ООС). Так, у лютому 2016 р., на випадок можливого загострення обстановки ВМС ЗСУ, спільно з Морською охороною Держприкордонслужби, посилили оборону Зміїного. В районі острова маневрували кораблі, катери та авіація Військово-Морських Сил та ДПСУ. На Зміїний висадився підрозділ морської піхоти ВМСУ із важким озброєнням, який залишиться там до стабілізації ситуації.

Кораблі Військово-Морських Сил також виконували і завдання, спрямовані на захист політичних та економічних інтересів держави. 31 грудня 2017 р. броньовані катери «Аккерман» та «Бердянськ», з доглядовою командою на борту, підтримали спецоперацію за участі ракетного катера «Прилуки» та катера морської охорони ДПСУ з представниками СБУ на борту із затримання судна-порушника з контрабандним товаром на борту в акваторії Одеської області. Судно-порушник під прапором Танзанії було виявлено на траверзі міста Курортне в межах територіальних вод України і не відповідало на виклик, тому ракетний катер ВМС ЗСУ «Прилуки» розпочав його переслідування. Оскільки судно-порушник вимоги зупинитися не виконало, ракетний катер «Прилуки» відкрив попереджувальний вогонь

з артилерійської установки по курсу судна. Після чого судно було зупинено та відконвойовано до порту Одеса [10].

Складною залишалася ситуація на Азовському морі. Спочатку охорону морського простору там здійснювали кораблі Морської охорони Держприкордонслужби України. 31 серпня 2014 р. в районі Широкого, ймовірно з берега, ворог поцілив в український катер «Гриф» протитанковою керованою ракетою. Катер частково вигорів та потонув. Загинуло двоє прикордонників (у тому числі командир), ще восьмеро були поранені. Катер «Калкан», який був поруч, отримав пошкодження, однак зміг дістатися своїм ходом на базу. 7 червня 2015 р., за 2 милі від Маріуполя, на невідомому об'єкті підірвався малий катер та затонув. При цьому загинуло двоє – командир катера та цивільний представник міської ради, який перебував на борту. В подальшому катер було піднято, відремонтовано та повернуто до строю.

Тож, з кожним роком ставало очевидним, що корабельне угруповання Морської охорони потребує посилення. У зв'язку з загостренням ситуації на Азовському морі, 6 вересня 2018 р. Рада національної безпеки та оборони прийняла рішення про посилення військово-морської присутності в регіоні та створення там корабельно-катерного угруповання ВМС з відповідною базою, об'єктами тилу та забезпечення. Вже 8 вересня розпочалося перебазування з Одеси до Бердянська 2-х малих броньованих артилерійських катерів «Лубни» (Р-178) та «Кременчук» (Р-179). Їх доставили сушею з використанням трейлерів. 11 вересня 2018 р. катери спустили на воду та дообладнали всіма елементами, які були демонтовані на час дороги. Вперше в новітній історії України ВМС отримала судна на Азовському морі. 20 вересня з порту Одеси у напрямку Маріуполя вийшли морський буксир А830 «Корець» та пошуково-рятувальне судно А500 «Донбас». Це крупні судна допоміжного флоту, які пройшли через Керченську протоку та Кримський міст, що викликало багато дискусій як у РФ, так і в Україні. Головне завдання «Донбасу» було стати основою, навколо якої буде відбуватися розгортання майбутньої бази.

Не обійшлося без російських провокацій. Російський прикордонний катер типу «Мангуст» на великій швидкості намагався зблизитись з нашими кораблями, але рішучими активними діями екіпажів малих броньованих артилерійських катерів «Лубни» та «Кременчук»

він був зупинений та недопущений до місця стоянки пошуково-рятувального судна «Донбас» та морського буксиру «Корець».

25 листопада 2018 р. кораблі українського флоту у складі двох малих броньованих артилерійських катерів «Бердянськ» і «Нікополь» та рейдового буксиру «Яни Капу» мали здійснити плановий перехід з порту Одеси до порту Маріуполь Азовського моря. Українська сторона заздалегідь поінформувала про маршрут відповідно до міжнародних норм. Проте, прикордонні кораблі рф, ігноруючи Конвенцію ООН з морського права та Договір між Україною та рф про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки, почали агресивно провокувати українську корабельну групу. Російський розвідувально-пошуковий корабель «Дон» протаранив буксир «Яни Капу», внаслідок чого на ньому було пошкоджено головний двигун, обшивку та леєрне огородження, втрачено рятувальний плотик. Не зважаючи на провокації росіян, українська група кораблів ВМС продовжувала свій похід до Маріуполя, наближаючись до Керченського мосту. Проти українських моряків були направлені два вертольоти зс рф Ка-52. Судноплавство через протоку було цілковито заблоковано росіянами. Близько 19:00 група кораблів ВМС України почала рух з протоки назад, аби уникнути подальшої ескалації. Росіяни переслідували групу, ультимативно вимагаючи зупинки та погрожуючи застосувати зброю. О 20:28, вже після того, як українські кораблі залишили 12-мильну зону, російські прикордонники відкрили по них вогонь. Українські катери були пошкоджені вогнем росіян, і змушені зупинитися. Двоє українських військових отримали поранення. Росіяни відбуксирували захоплені кораблі в Керч, а екіпажі ув'язнили, звинувативши в спробі незаконного перетину кордону.

Інцидент в Керченській протоці став першим випадком безпосередньої військової агресії рф проти України від початку війни. Після інциденту було скликане екстрене засідання РНБО, яке запропонувало Президенту України ввести воєнний стан на 60 діб. Згодом за ініціативою Президента України Петра Порошенка Верховна Рада підтримала запровадження воєнного стану на 30 діб у 10 областях України, прилеглих до РФ та окупованого Придністровського регіону Республіки Молдова. Україна звернулася в ООН з вимогою негайно скликати засідання Ради Безпеки ООН. На українську вимогу було скликано засідання постійної ради ОБСЄ.

7 вересня 2019 р., в рамках обміну полоненими, усі 24 моряки повернулись в Україну, а 17 листопада рф повернула «Бердянськ», «Нікополь» і «Яни Капу». Передача відбулась в морі, поблизу мису Тарханкут (за 60 км від Одеси). Як і в 2014 р., рф віддала Україні кораблі розграбованими та пошкодженими.

На той момент вдалося уникнути повномасштабної війни. Проте, інцидент в Керченській протоці показав, що рф не зупиниться перед відвертими агресивними діями. Що вимагало вжиття важливих кроків щодо відновлення боєздатності Військово-Морських Сил. В листопаді 2018 р. командувач ВМС ЗСУ презентував Стратегію Військово-Морських Сил Збройних Сил України до 2035 р., а в грудні того ж року Кабінет Міністрів України увів в дію нову редакцію Морської доктрини України на період до 2035 р. Ґрунтуючись на положеннях зазначеної Стратегії Командування Військово-Морських Сил Збройних Сил України спільно з іноземними радниками розробило План імплементації Стратегії [11].

Продовжувався розвиток системи управління Військово-Морських Сил. На оперативному рівні було сформовано два органи військового управління – Морське командування та Командування морської піхоти. На тактичному рівні дві бригади надводних кораблів переформовано в дивізіони надводних кораблів та сформовано управління двох дивізіонів кораблів охорони рейду [8, С.49]. Здійснювалися заходи з оперативної підготовки органів військового управління та бойової підготовки підрозділів ВМС ЗСУ. Особливу роль в цьому відігравали міжнародні навчання, які сприяли як підвищенню власних спроможностей Військово-Морських Сил, так і нарощенню оперативної сумісності з країнами-членами НАТО. Багатонаціональні навчання сприяли процесу подальшого впровадження стандартів збройних сил держав – членів НАТО в діяльність ВС ЗСУ.

У 2015 р. український фрегат «Гетьман Сагайдачний» взяв участь у багатонаціональних протичовнових навчаннях «Sea Shield – 2015», які проводилися вперше. З того року подібні навчання проводилися регулярно. Щорічно кораблі, техніка та особовий склад ВМС ЗСУ брали участь у багатонаціональних навчаннях «Sea Breeze», які проводяться з 1997 р.. У вересні 2018 р. вперше проведено спільні навчання на р. Дунай із залученням кораблів та підрозділів морської піхоти («Riverian – 2018»), а також навчання корабельного складу

типу PASSEX у Чорному морі. Представники ВМС ЗС України проводили стажування на кораблях ВМС ЗС Румунії. Згодом навчання «Riverian» проводилися щорічно. З 2019 р. регулярно проводилися українсько-британські навчання «Warrior Watcher». Якщо раніше російська сторона обмежувалася переважно політичними заявами проти цих навчань, то після окупації Криму, час від часу, відбувалися відкриті провокації з боку російських військових.

Здійснювалося поповнення корабельного складу ВМС ЗСУ. Вже у 2015 р. в Києві спущено на воду два перші малі броньовані артилерійські катери проекту 58155. Вони були збудовані Публічним акціонерним товариством «Завод «Кузня на Рибальському» на замовлення Міністерства оборони України згідно з Державним Контрактом, підписаним у жовтні 2014 р. У липні 2016 р. катери отримали найменування «Аккерман» та «Бердянськ» та, після завершення державний випробувань, були включені до складу Військово-Морських Сил Збройних Сил України. У 2017 р. флот поповнився ще чотирма катерами типу «Гюрза-М». Враховуючи клопотання територіальних громад, вони отримали іменні назви: «Вишгород», «Кременчук», «Лубни» і «Нікополь».

14 вересня 2018 р. у Києві відбувся урочистий спуск на воду головного катеру (з нової серії десантно-штурмових катерів проекту 58503 «Кентавр», побудованих на Київському суднобудівному заводі «Кузня на Рибальському»). Цей проект мав ряд відмінностей від аналогічних у даному класі катерів, зокрема швидкість понад 40 вузлів, бронювання, можливість перевезення морського десанту та його висадку через носову апарель, а також наявність реактивної системи залпового вогню і бойових модулів.

Суттєва допомога на розширення спроможностей Військово-Морських Сил надійшла з боку США та Великої Британії. Восени 2018 р. до складу ВМС ЗС України увійшли перші два патрульні катери типу «Island» (Айленд), які отримали назву «Старобільськ» та «Слов'янськ», які раніше перебували у складі Берегової охорони США. 6 грудня 2021 р. в Одесі відбулася церемонія включення до складу Військово-Морських сил Збройних Сил України патрульних катерів типу «Island». Міністр оборони України Олексій Резніков та командувач Військово-Морських Сил Збройних Сил України контр-адмірал Олексій Неїкпапа вручили пам'ятні знаки включення

до складу ВМС командиру патрульного катеру «Суми» капітан-лейтенанту Микиті Гречусі та командиру патрульного катеру «Фастів» капітан-лейтенанту Сергію Щербині. Ці патрульні катери типу «Island» були надані США в рамках матеріально-технічної допомоги. Також сертифікат на 12 легкоброньованих автомобілів «Хаммер» з рук Олексія Резнікова та контр-адмірала Олексія Неїжпапи отримав тимчасово виконувач обов'язків командира 140 центру спеціального призначення полковник Вадим Пастух.

У червні 2020 р. у США ухвалили рішення стосовно підсилення ВМС України патрульними катерами типу «Mark VI» вартістю приблизно 600 млн доларів США. Разом із 5 патрульними катерами класу «Island», які передаються Україні у рамках Програми надлишкового військового майна (Excess Defense Articles), вони мають значно посилити корабельно-катерний склад національного флоту, щоб протистояти потенційній агресії РФ у ближній морській зоні України [12].

У грудні 2020 р. міністр оборони України Андрій Таран підписав угоди з турецькими компаніями про передачу технологій та виробництво корветів і ударних безпілотних авіаційних комплексів для потреб Збройних Сил України. Підписання відбулось у рамках візиту турецької делегації на чолі Президент Директорату оборонної промисловості Турецької Республіки Ісмаїлом Деміром [13]. У липні 2021 р. Україна підписала з Туреччиною рамкову угоду на будівництво, для потреб ВМС ЗС України, двох корветів класу «Ada». На фінансування проекту в 2021 р. передбачили 3,8 млрд грн [14]. 21 червня 2021 р., в Одесі, на борту ракетного есмінця Королівського військово-морського флоту «Defender», міністр з питань оборонних закупівель Великої Британії Джеремі Квін і заступник міністра оборони України Олександр МIRONЮК підписали меморандум про проєкт морського партнерства між консорціумом промисловості Об'єднаного королівства і ВМС України. Меморандум уклали в рамках угоди про політичну співпрацю, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Об'єднаним Королівством, яку Президент України Володимир Зеленський підписав у жовтні 2020 р. в Лондоні. Одним із результатів цієї домовленості став кредит на 1,25 мільярда фунтів стерлінгів, який отримала Україна на розвиток збройних сил, зокрема ВМС [15].

У січні 2021 р. була затверджена Доктрина «Військово-Морські Сили Збройних Сил України», яка є сукупністю положень про основи

застосування, призначення та роль ВМС ЗС України в захисті інтересів України на морі. У серпні 2021 р. Радою національної безпеки і оборони України було прийняте Рішення «Щодо розвитку ВМС ЗС України до 2031 року», яке було введене в дію Указом Президента України від 8 вересня 2021 р. №459/2021 [16]. Проте, багатьом ідеям і напрямам розвитку ВМС ЗСУ не судилося бути втіленими у життя внаслідок широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 р.

Після окупації Криму рф розпочала перетворювати півострів на «авіаносець, що не тоне». До складу чорноморського флоту рф увійшли нові сучасні кораблі – носії крилатих ракет типу «Калібр», у тому числі шість підводних човнів класу «Варшавянка». Рф перекинула в Крим кілька мобільних ракетних комплексів «Бастіон-П» з протикорабельними ракетами «Онікс» та розгорнула шахтний береговий ракетний комплекс «Бастіон-С». На захоплених у України газодобувних платформах були розгорнуті російські пункти спостереження за морською обстановкою. У 2018 р. Рф розпочала блокаду Азовського моря для українських суден та кораблів. Кораблі прикордонної служби фсб рф протиправно затримували транзитні цивільні кораблі, які слідували до українських портів в Азовському морі. Зупиняючи та перевіряючи в Керченській протоці та інших морських районах цивільні судна, які прямують до українських портів та з них, рф затримувала їх на тривалий час (у середньому на 40–70 годин). В результаті агресивних дій рф, втрати компаній-операторів суден, склали більш ніж 50 млн дол. США.

Незважаючи на гібридні дії рф (кампанія з дезінформації, економічна блокада тощо) Україна не пішла на поступки рф в питаннях статусу окупованих територій. Не маючи інших важелів тиску на Україну, Москва пішла шляхом широкомасштабного вторгнення.

Таким чином, в період 2014 – 2022 рр. відбувався процес відновлення спроможностей Військово-Морські Сили ЗС України, втрачених внаслідок російської окупації Криму. Він відбувався за кількома напрямками:

- вдосконалення управління на оперативному та тактичному рівні, створення нових органів управління;
- формування нових військових частин, розвиток родів військ (сил): надводних сил, авіації ВМС ЗС України, морської піхоти,

- берегових ракетно-артилерійських військ;
- розробка і ухвалення доктринальних документів та стратегій (Доктрина Військово-Морські Сили Збройних Сил України, Стратегія розвитку ВМС ЗС України до 2035 р.), які визначили концептуальні засади і напрями розвитку ВМС ЗС України;
 - надходження на озброєння нових зразків озброєння та військової техніки, поповнення корабельного складу як за рахунок кораблів, що будувалися на українських верфях, так і за рахунок допомоги з боку країн-партнерів;
 - розвиток військово-морського співробітництва з країнами-партнерами, в першу чергу, США, Великою Британією, Румунією та Туреччиною.

Література:

1. РНБО доручила передислокувати українських військових із Криму. Лівий берег. 24.03.2014. URL: https://lb.ua/news/2014/03/24/260496_snbo_poruchil_peredislostvirovat.html
2. Мамчак М. А. Україна: шлях до моря. Історія Українського флоту. 2-е вид., випр. і допов. Івано-Франківськ : Місто НВ. 2018. 407 С.
3. В Одессе любители россии устроили митинг у штаба ВМС и нарвались на морскую пехоту // Думская. 25.04.2014. URL: <https://dumskaya.net/news/ukrainskie-morskije-pehotincy-krajne-neprivetlivo-035108>
4. Після анексії Криму Росія захопила більше 80% українських кораблів – список. ТСН. 26.03.2014. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/pislya-aneksiyi-krimu-rosiya-zahopila-bilshe-80-ukrayinskih-korabliv-spisok-341918.html>
5. Росія повернула ще 6 українських кораблів. Укрінформ. 19.04.2014. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1651136-rosiya_povernula_shche_6_ukraiinskih_korabliv_1930968.html
6. ВМС можуть відмовитись від відновлення корвету «Вінниця». Діло.Вінниця. 02.04.2018. URL: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/korvet-vinnicya-ne-vidnovlyuvatimut-20180402752430>
7. Біла книга – 2015. Збройні Сили України. К.: Міністерство оборони України. 2016. 103 С.
8. Питання підготовки військових фахівців для потреб Військово-Морських Сил Збройних Сил. Постанова Кабінету Міністрів від 13 липня 2016 р. № 433. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2016-%D0%BF#>
9. Біла книга – 2018. Збройні Сили України. К.: Міністерство оборони України. 2019. 170 С.

10. Ракетному катеру довелося відкрити вогонь. 5 канал. 02.01.2018. URL: <https://www.5.ua/regiony/raketnomu-kateru-dovelos-vidkryty-vohon-u-chornomu-mori-zatrymano-korabel-kontrabandystiv-162360.html>

11. Неїжпапа О.Л., Тарасов А.А., Яким'як С.В. Проблемні питання та перспективи розвитку Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Наука і оборона. 2021. №3. С.36-40.

12. ВМС ЗС України: від радянської спадщини до сучасних стандартів. Частина 3 «Перезавантаження». Арміяінформ. 06.12.2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/12/06/vms-zs-ukrayiny-vid-radyanskoyi-spadshhyny-do-suchasnyh-standartiv-chastyna-3-perezavantazheniya>

13. Корвети та ударні БПЛА: Україна уклала угоди з Туреччиною. Мілітарний. 14.12.2020. URL: <https://military.com/uk/news/korvety-ta-udarni-bpla-ukrayina-uklala-ugody-z-turechchynoyu>

14. Україна підписала з Туреччиною рамкову угоду на будівництво двох корветів. Мілітарний. 26.07.2021. URL: <https://military.com/uk/news/ukrayina-pidpysala-z-turechchynoyu-ramkovu-ugodu-na-budivnytstvo-dvoh-korvetiv/>

15. Україна і Британія домовились будувати військові кораблі та бази. Щовідомо. BBC News Україна. 23.06.2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57579346>

16. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 р. «Що до розвитку Військово-Морських Сил Збройних Сил України до 2031 р.». Президент України. Офіційне Інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4592021-40057>

*Серж Шевченко (Самурай),
військовослужбовець*

Сніданок в Ірпені. Спогади добровольця. Уривок з книги «Мій друже автомат!»

Присвячую своїм товаришам...

Серж Шевченко (Самурай)

З Оболоні на Ірпінь. Березень 2022 року.

Наш батальйон вишикували в повному спорядженні та зі зброєю на вечірню перевірку і урочисто оголосили, що завтра вранці ми вирушаємо до Ірпеня.

Міста Гостомель, Ірпінь, Буча, селища Бородянка та Мощун, розташовані на півночі Київської області, – ми знали, що там противник зосередив значні сили для прориву до столиці. У лютому – на початку березня там точилися криваві бої. І ось тепер і нас, щойно сформоване добровольче з'єднання, яке стояло на обороні Києва в районі Оболоні, відправляють у те пекло.

Цю звістку добровольці зустріли з радістю – оплесками.

Ми виїхали вранці автобусами, тісно збиті один до одного, як оселдці в бочці, по Житомирській трасі, заваленій обгорілою технікою, де ще нещодавно тривали бої з руснею, що проривалася до Києва.

Десь у лісі перед Ірпенем нас висадили, і ми розповзлися між високими соснами та залягли. Почався мінометний обстріл. Я лежав із товаришем під деревами на сухому піску, дивився у високе небо на колихкі крони і слухав свист мін, розмірковуючи про вічне. Мій товариш покурював цигарку й вираховував траєкторії прильотів, смачно і з матюками коментуючи все, що відбувалося. Десь за годину настало тимчасове затишшя, і ми почали збиратися біля пікапів, які під'їхали для перекидання нас в Ірпінь.

Ми розібрали свої скинуті в купу рюкзаки, і побратими розляглися з речами по колу, очікуючи завантаження. Я, стоячи перед цим

імпровізованим «залом» слухачів, цитував напам'ять уривки з Гашека – з пригод незабутнього Швейка – під загальний регіт. А потім раптом помовчав і продекламував початок з «Будосьосінсю», книги самураїв: «Самурай насамперед повинен пам'ятати... що його шлях – це смерть».

– Самураю, – покликав мене командир, – давай, сідай!

І я одним із перших застрибнув у пікап, і ми рвонули з місця та помчали в бік переправи на Ірпінь, яка перебувала під обстрілом.

Ми їхали лісовою дорогою. Ну от і все – я на справжній війні. Ліс був покошений уламками снарядів, ніби стерня жита. У багатьох сосен зрізані верхівки, всюди сліди щедрого врожаю смерті. Наче велике Щось своїм серпом у нападі скаженства покосило високі трави. Шалений жнець на ім'я Смерть. Покошені трави – це про моє покоління. Покоління покошеної трави.

Стрілки-напрямки на стовбурах дерев показували шляхи руху. Іноді траплялися кумедні пики, намальовані червоною фарбою. Вони гротескно всміхалися нам кривими усмішками зі зрізаних дерев. Це додавало до атмосфери жаху іронічний штрих. Машина неслася на шаленій швидкості, об'їжджаючи інші автівки з військовими, що траплялися назустріч. Десь угорі гуло й посвистувало – ворог обстрілював переправу.

Пролетівши на швидкості згарище фермерського поля, повз невпізнаний труп нещасної тварини, вбитої вибухом, ми якось-небудь перетнули понтонний міст через річку і влетіли в селище. Пікап зупинився біля великого приватного будинку, схожого на середньовічний замок. Ми висипали з кабіни та кузова й поспішили всередину – за масивні залізні ворота.

– Альгамбра! – вигукнув я, побачивши замок. І тут почався мінометний обстріл...

Альгамбра

Ірпінь розташувався на берегах річки, неподалік від Києва. Місто оточували передмістя приватних будинків. Вони слугували своєрідною перевалочною базою для українських підрозділів, що заходили в місто. Приватна садиба, в якій тимчасово розмістився наш батальйон, і справді була схожа на середньовічний замок. Невідомий мені власник цього дива будівельної еkleктики, зібрав тут, здавалося, всі символи світових культур. Сам будинок нагадував лицарське шато: під арковими склепіннями за воротами сховалися наші пікапи. Згори на них сумно дивилася

велика дерев'яна ікона богоматері в товаристві кам'яних потвор – подоб нотр-дамських химер. З аркового в'їзду вели два входи до «внутрішніх покоїв». Один – у велику прибудову, що прилягала до воріт і була виконана у вигляді масивної кам'яної обідньої зали з величезним каміном посередині, під високою склепінчастою стелею і численними нішами в стінах, які оточували центр зали по колу. У цих нішах, на вологій цементній підлозі, тулилися бійці, підклавши під себе туристичні каремати. Тулилися вони всюди, не тільки в нішах. На лавках біля каміна, на купках забруднених книжок із розтровоєної невеликої бібліотеки, на дерев'яних пеньках, натягнутих із дровітні, які слугували імпровізованими стільцями, на горбиках заповненої маскувальної сітки – скрізь кречкалі й ворухилися люди в піксельному та оливковому камуфляжі. Дехто з них мирно спав.

Центр зали вінчала велична споруда з масивних ящиків з боєприпасами, місцями прикрита шматками брезенту, на яких також сиділи зморені бійці. Одного влучання ворожої міни було б досить, щоб лицарська зала перетворилась на братську могилу більшості нашого батальйону. Але, здавалося, це нікого не турбувало. Весь цей простір був суцільно вологим, підлогу вкривали калюжі з мутною водою, а з-понад каміна з протіканням капала дощова вода. Холод і вогкість пронизували все довкола.

Другий вхід вів до внутрішнього двору, облаштованого японськими містками через штучні канали та різними садовими скульптурами, серед яких виділялися статуї західного лицаря в обладунках і китайського дракона.

У глибині двору стояв пряниковий будиночок із рожевим дахом, схожий на альпійське шале, в якому вже хазяйнували щасливчики з сусідніх рот, що прибули сюди раніше за нас. Нас чомусь туди не пускали. Я закурив свою люльку стоячи біля вартових, що охороняли вхід у внутрішній двір, і поцікавився, де тут туалет.

– Можна наліво, в дерев'яні кабінки, але там стоять гранати-«розтяжки», – меланхолійно сказав мені маленький боєць.

– Ми всі ходимо направо, в яму. Над нею зверху поклали дошки, з дощок – серемо в яму, – жваво показуючи руками, як це відбувається, прокоментував боєць вищого зросту.

Я не став шукати логіку в замінованому хазяйському сортирі, що був «наліво». Уявивши ж мокрі від дощу й рідкого багна дошки над вигрібною ямою, «направо», – передумав і відклав це діло до кращих часів.

Докуривши, я повернувся до камінної зали шато й спробував знайти собі місце для відпочинку. Ми чекали відправки кудись далі вглиб міста, тож залишались нав'ючені в повному спорядженні, яке вже починало тиснути на мої дві протрузії та грижу в хребті, але зняти його не було жодної змоги. Доводилося терпіти й шукати сухе місце, щоб прихилитися. Вибитий раніше зі сваркою у побратимів зручний пеньок довелося віддати командирові мого відділення Колі, якому було «гірше ніж мені» – через якусь свою застарілу хворобу. Зрештою я притягнув купу брудної маскувальної сітки й абияк улаштувався на ній.

Брати Тк-ко десь роздобули мізерний сухпай: крихітну консерву з паштетом із гусячої печінки та галетне печиво. Брат Дмитро люб'язно поділився зі мною – вони, брати, постійно мене підгодовували й підліковували. Коли з'являється їжа, зазвичай знаходиться побратим або голодний пес, з якими доводиться ділитися. Цього разу з'явився пес. Здоровань німецька вівчарка з усією можливою собачою тугою блукала камінною залогою між бійцями, випрошуючи їжу. Щойно я намазав печиво паштетом – вона сіла переді мною, пронизливо дивлячись в очі.

«Ось ще одна нещасна тварина, що втратила господарів через війну», – подумав я. Собака добре слухалась моїх команд – було видно, що це вихована тварина.

Я віддав їй більшу частину свого пайка, розчулюючись і співчуваючи. Вона довго грала роль нещасної, аж раптом з'явився чоловік у цивільному й покликав пса:

– Найда, до мене! Годі жебракувати! – і вони зникли в глибині дворів, як двоє загуляних старих приятелів.

Я засміявся. Такий самий, як і я, «старий собачник» Кінебас, що сидів поруч, доїдаючи те, що в нього залишилося після частування уявної бездомної Найди, повчально промовив:

– Кожен виживає як може. Собака – друг людини!

Я мовчки кивнув, погоджуючись.

Мертвий дім

Щойно я вмотивувався у своєму абияк облаштованому гнізді зі старої маскувальної сітки й вирішив трохи подрімати, та заспокоїти затерплі частини тіла, як пролунала команда на шиккування. Частина «лицарського залу» прийшла в рух. Бійці збиралися під арками воріт і як могли ставали в шеренги по двоє. Вийшов і я.

Аляпуватий лик Богоматері та хор химер поблажливо поглядали на нас згори. Химери скалилися й корчили мені пики.

Десь удалині бухала артилерія. Невідомо – наша чи ворожа.

Ворота розчинилися, і на довгий похилий пандус почали по черзі виїжджати пікапи, забираючи збудованих у шеренгу бійців маленькими групами по три-п'ять осіб.

Я вже корчився від болю в животі й лаяв усе на світі, жахаючись самої думки, що поїду просто в пекло бою зі спазмами, які нічого доброго не обіцяли – хіба що ядерну діарею.

От, думав я, судилося мені обісратися прямісінько в штани – і в такому вигляді загинути. А побратими, знайшовши мій труп увесь у лайні, з проникненням скажуть:

– Обісрався від страху! А ще Самурай, тьху!

А це ж буде неправда! І ніхто ж не знатиме, що не від страху, а через чудовиськи несправні обставини! Але який то буде сором...

Хід моїх думок урвав командир роти, одесит Кос:

– Давайте, швидко в кузов! – і випхав мене й одного з братів Тк-ко.

– А я? – запитав із розпачем у голосі другий брат, Дмитро.

– А ви що, окремо не воюєте? – зло кинув йому командир. І коротко додав: – А ти потім!

І ми з братом Деном закинули рюкзаки в кузов, де серед купи чийось речей самотньо лежав гранатомет, і полізли слідом. З нами третім у кузов застрибнув вічно рухливий Кос. Дмитро залишився в строю чекати своєї черги.

Від пікапа тхнуло мертвечиною. Точніше – запахом паленого, розкладеного м'яса. Нудотно-солодкий запах обгорілих тіл. Не питаєте, звідки я знаю, як це пахне. Знаю. Чому й звідки той запах – краще було не думати.

Я судомно вовтузився в незручному кузові, наче черепашка, повернута на спину, намагаючись зачепитися за щось єдиною здоровою рукою, передчуваючи, як пікап рвоне з місця, й здригався від самої думки вилетіти на ходу в навколишнє ніщо. Якось зачепившись однією рукою за єдину скобу, а пальцями другої – за низенький борт кузова, я вперся ногами в протилежний край і втупився в похмуре небо.

Пікап справді рвонув «з місця в кар'єр» і помчав, підскакуючи на вибоїнах, пробитих мінами.

Ротний Кос обернувся до мене й сказав:

– Я радий, що ти зі мною, Самурай. Радий служити з відповідальною і досвідченою людиною.

І потис мені руку – ошелешеному й зайнятому зовсім не цим думками. Потім, витримавши паузу, порився в кишені бушлата й витяг шоколадний батончик «Снікерс».

– Тримай, підкріпись. – І простягнув його мені. Я машинально взяв той безглуздий батончик, кинув у сумку й пробурмотів щось невиразне на кшталт «дякую».

Думав я зовсім про інше. Мої думки були пронизані приземленою прозою життя: як не випасти з пікапа, що скаче й виляє, не потягти спину, коли кузов підлітає на ямах, і як узагалі воювати зі спазмами живота.

Тим часом у Коса з Деном зав’язався жвавий діалог:

– Диви, от кацап горілий валяється.

– Точно. А он ще один!

Так, перекикуючи гул машини й рахуючи мертвих, ніби битих качок на полюванні, ми долетіли до місця призначення. Машина зупинилась, і ми вистрибнули з пікапа на ходу, викидаючи рюкзаки й якесь інше спорядження. І тут я згадав, що досі не приєднав магазин до автомата – за звичкою відмикати його кожного разу, коли перебуваю не «в бойовій готовності». Так нас «видрючили»¹ ще в Києві, коли стояли на Оболоні й інших місцях. А тепер просто вилетіло з голови. За ті кілька секунд, поки всі були зайняті своїм, я непомітно виправив цю халепу й постав перед командиром та бійцями з кабіни пікапа у всеозброєнні. Один із них уже кричав на Дена, який недолуго притулив автомат до дерева, звільняючи руки для розвантаження пікапа.

– Куди ти автомат кинув! Йокелемене!²

Ден мовчки вилаявся губами у відповідь. Неприємно, коли роблять зауваження.

Все відбувалося дуже швидко. Я встиг побачити, що ми в міській забудові. Навколо – квартал багатоповерхівок, щедро розкурочених боями.

Повибивані вікна, частково обгорілі фасади, посічені уламками дерева, згорілі цивільні автівки, бите скло та різне сміття на землі й асфальт, зрешечений вирвами від вибухів...

¹ «Видрючили» (сленг) – натренували, привчили до чогось численними повторами.

² «Йокелемене» (сленг) – евфемізм, заміна міцного лайливого виразу.

– Бігом, бігом! – вже кричав Кос. – В цей під'їзд!

Над нами в небі вже неприємно шурхотіло та свистіло. Почався обстріл. Ми забігли в розбитий під'їзд і піднялися на другий поверх.

Тут був щось на кшталт контрольного збірного пункту, розташувалась командирська квартира. Виявилось, у більшості квартир у домі вибиті двері. Частково вони були розграбовані російськими «визволителями», і згодом ми мали розміститися в деяких із них.

– Зараз займайте собі місця, можете відпочити. – скомандував ротний і зник.

Усі розбіглися по поверхах у пошуках місця для розміщення. Я лишився сам, розгублений. І перш за все спитав у місцевого – себто бійця, що вже тут осів – де тут у туалет. Парень показав на одну з квартир із вибитими дверима:

– Ми всі туди ходимо. Тільки там треба з пляшки зливати, бо води немає. Як і електрики.

– Та й нічого нема, – додав він після паузи.

Дорогий читачу, який не бував на війні, ти можеш здивуватись, чому я так багато уваги приділяю фізіології й побуту. Але кожен, хто був солдатом, знає, наскільки ці теми важливі й яке заслужене місце займають у солдатській реальності та фольклорі. У кожного бійця є своя історія, як він потрапляв у водночас трагічні й кумедні ситуації – і як це заважало героїчно нести службу.

Правда війни така: більшість тягот і труднощів – не в героїчних боях, а в щоденній, нудній, місцями гротескній, але важкій буденності солдата. Пережити її й витримати щодня – чи не головний подвиг людини у формі на будь-якій війні.

Зробивши свої важливі справи, я вийшов на сходовий проліт і озирнувся. Цей дім був мертвим. Від його нутра несло гаром, сирістю й порожнечою. Запахом пережитого тут жаху й смерті.

«Мертвий дім», – подумав я.

Пост

Навколо метушилися щойно прибулі бійці, снуючи вгору-вниз поверхами в пошуках кута для життя. Куди ж тут пристроїтися і гловне – як?

З заціпеніння мене вивів Кінебас, гукнувши:

– Серега, давай разом он там розташуємося! – і показав на величезний матрац, що лежав біля дверей ліфта на четвертому поверсі.

Матрац займав майже весь майданчик поверху, залишаючи лише вузький прохід до квартир уздовж стіни. Вочевидь, хтось до нас уже влаштував це лежбище. Наші чи не наші – було невідомо.

Я зітхнув і подумки нагадав собі, що на війні немає місця гидливості й усякій вибагливості, й вольовим зусиллям приглушив цю опцію.

Матрац був добрий, на ньому лежав щільний підлокітник від дивана, що виконував роль подушок, до цього всього ми дістали велику пухнасту ковдру з зображенням тигра і стілець. Таким чином був влаштований похідний інтер'єр.

Я розвісив на поручнях сходів свою амуніцію. Але залишився в бронежилеті й касці. За стінами будинку сильно вибухало, іноді ці стіни тремтіли. Але я був настільки виснажений, зважаючи на те, що в ніч перед відправкою мені так і не вдалося поспати.

Я повалився на матрац у своєму захисному спорядженні, з автоматом, обнявши його, як дівчину, і намотав про всяк випадок ремінь на руку. Моя голова в касці впиралася в двері ліфта, а ноги стирчали з матраца в прохід біля стіни.

Я переконував себе, що у випадку прямого влучання ВОГа³ чи іншого снаряда в наш будинок, з огляду на моє розташування в цьому «безпечному» місці, одягнений у бронежилет і каску, в мене є шанс померти не цілком.

Сутеніло. Чотири порожні квартири чорніли відкритими отворами входів. За стінами будинку гриміло. Я провалився у сон.

* * *

Проспав я досить довго.

Мене розбудив Олексій Кінебас. У руці він тримав підсвічник із античної латуні з запаленою свічкою. Цей витончений аксесуар наповнював своїм таємничим тремтячим світлом похмурий простір поверху.

– Серега, вставай, тобі чергувати. Ми вже відчергували першими, щоб ти виспався. Тепер твоя черга.

Виявилось, що нас на поверсі троє. Крім мене й Олексія, третім був мій давній товариш Піменов, з яким ми заприятелювали ще на Оболоні.

Мій сусід по матрацах у нашій казармі, і ось тепер жереб випав бути разом і тут.

³ ВОГ – це вид боєприпасу (гранати), який використовується в автоматичних гранатометах.

Піменов – старий служака. Він розважав мене своїми простими солдатськими історіями зі служби ще в радянській армії під час наших нескінченних чергувань на хімзаводі на околиці Києва. І ось ми знову разом. Я був йому радий!

Швидко вставши, благо все необхідне вже було на мені, я пішов до однієї з квартир нашого поверху, де був облаштований пост спостереження.

На посту – на стільці біля розбитого вікна – сидів велетень-здоровань Космос. Він передав мені рацію й тепловізор і сказав, показуючи на вікно:

– Дивись туди в тепловізор. Там, за лісом – кадірівці й десантники. Якщо побачиш рух у наш бік – повідом по рації. Сам не стрілай. Я пішов.

Здавши мені таким чином свій пост, Космос важко зітхнув і зник у темряві поверху. Він був як великий задумливий Чубакка зі «Зоряних Війн», тільки не гарчав, а весь час зітхав. Одним словом – Космос.

Я сидів у суцільній темряві кімнати, прикриваючись від нічних небезпек зовнішнього світу кутом стіни, і дивився в чорну порожнечу вікна.

Іноді я підносив до очей тепловізор і вивчав темряву. Темрява була нерухома й порожня. Ворог не з'являвся. Було тихо. Лише чутно було розмірене дихання «Мертвого дому».

Сніданок в Ірпені

Через чотири години прийшла зміна. Я повалився спати на матрац біля ліфта, де вже лежав мій побратим Олексій, загорнувшись у пухнасте покривало, як їжак у купі осіннього листя. Залазячи під покривало, я мимоволі порушив сон товариша і їдилію його ретельно згорнутого гнізда. Сонним голосом Кінебас пробурмотів:

– Серж, будь ласка, поправ покривало і притулись спиною до мене, бо дуже холодно...

Я дбайливо виконав його прохання, бо й сам прагнув тепла та тишки в цьому незатишному й холодному місці. Ми притулилися спинами під одним покривалом і, трохи зігріваючи один одного, заснули.

Спали ми, звісно, в одязі, а спочатку ще й у бронежилетах і касках, не знімаючи взуття. Було справді жахливо холодно, аж сиро, в вогкому неопалюваному будинку, якого пронизував березневий вітер. Ми загорталися в покривало, але все одно мерзли на бетонній підлозі поверху.

Настав ранок. І ми вирішили подбати про сніданок. Треба сказати, що жодного забезпечення для нас не передбачалося і, гадаю, навіть не планувалося в принципі. Як сказав заступник командира роти Касик, призначений керувати обороною нашого під'їзду:

– Все, що знайдете в квартирах – ваше. Там їжа, вода, медикаменти і все, що знайдете корисного. Ось вам лом і кувалда.

Виживати невизначену кількість днів нам, жменьці розкиданих по поверхах в окремо взятому під'їзді окремо взятого будинку самотніх бійців, доводилось самотійно. Це називається самозабезпечення або просто «на підніжному кормі».

На лом і кувалду ми з Кінебасом і Піменовим зиркнули з подивом і огидою. Використовувати їх явно ніхто з нас не збирався. Води в будинку майже не було, питної – тим більше. Усі унітази на дев'яти поверхах були забиті по вінця лайном і, природно, не змивалися. Центрального водопостачання, як і електрики та опалення в побитій снарядами і напівзгорілій покинутій будівлі, звісно ж, не було. Щоб сходити в туалет і підтримувати якийсь рівень гігієни, ми знаходили мізерні запаси води в квартирах. Переважно це були банки і пляшки з водою для поливу давно загиблих кімнатних рослин. Дуже виручали вологі серветки, якими я запасся у достатній кількості.

З питною водою ситуація була гірша. Кінебас знайшов три трилітрові банки компоту. Вони служили для втамування спраги. У давно вмерлих холодильниках догнивали продукти і проростав блідо-зелений лук.

Знайшлася баклажка з помпою, умовно питної води, але її якість була під великим сумнівом. Ці будинки були окуповані і розграбовані російськими мародерами ще в лютому, і понад місяць усе в них піддавалось впливу вогню, тління, запустіння і всіякого розкладу. Антисанітарія була жахлива.

У більшості квартир на всіх поверхах були вибиті двері. На підлозі валявся розкиданий одяг. Було видно, як люди збиралися похапцем під обстрілами і покидали насиджені місця. Найбільше мене гнітив вигляд напіввисохлих акваріумів із зігрілими мешканцями й покинуті клітки, іноді з мертвими тваринами. І, звісно, жахливе враження справляли дитячі кімнати з розкиданими іграшками, залишеними планшетами й фотографіями на стінах, посічених уламками, які стирчали звідусіль. Запам'ятався дитячий глобус із веселими малюнками, наскрізь пробитий шматком металу... В одній із квартир на кухонному столі лежала

набита тютюном люлька, а навколо неї розсипаний тютюн із мішечка. Я одразу уявив, як господар цієї квартири вийшов на кухню розкурити люльку – і тут почався обстріл...

Але повернімося до сніданку! Ми розійшлися в пошуках їжі, обстежуючи покинуті кухні.

Піменов знайшов банку зеленого горошку і банку консервованої кільки в томатному соусі. У Кінебаса, що знайшов компот, у рюкзаку виявилася пачка солоного печива. Я знайшов велику жовту цибулину. А якщо додати ще мій снікерс, отриманий від ротного, то з цим уже можна було вижити.

Ми влаштувались в одній з кімнат четвертого поверху, найменш постраждалих від обстрілів і мародерів. Я сервірував стіл, розклавши кільку на гарні тарілки і присипав гарніром із зеленого горошку та розрізаною на трьох цибулиною. Компот ми розлили у винні келихи. Перший солдатський сніданок в Ірпені вдався!

Йдемо на Гостомель

Завданням нашого батальйону було підсилити своєю присутністю діючі в місті підрозділи ЗСУ, ТерОборони, ГУР⁴ і Нацполіції. Нас було розосереджено по Ірпеню, і кожна наша мала група займала свій сектор, який мала обороняти в разі контрнаступу росіян. Нас обстрілювали з боку Гостомеля. Наша артилерія відповідала. Ця артилерійська дуель тривала кілька днів поспіль безперервно, а потім ще з перемінним затишшям. Завдання легкої піхоти, до якої належав наш батальйон – сидіти під обстрілом і своєю присутністю утримувати позиції. Нічого, окрім особистої стрілецької зброї, у нас не було. Навіть гранат. Принаймні в нашому секторі – «Мертвому будинку» – їх точно ні в кого не було.

Одного разу в наш сектор прорвався російський танк і обстріляв сідній під'їзд, у якому, так само як і ми, сиділи й «тримали позицію» бійці нашого батальйону. Двоє наших із того під'їзду отримали легкі поранення.

Ми сиділи й гадали, що будемо робити в разі масштабного прориву на нашій ділянці. Як раптом на поверх вбіг збуджений Олексій і сказав:

⁴ ЗСУ – Збройні Сили України; ТерОборона – Сили Територіальної Оборони; ГУР – Головне управління розвідки

– Там для нас NLAW⁵ привезли! У квартирі на першому поверсі все склали. Ходімо подивимось!

І ми пішли подивитись.

Кімната справді була завалена різними гранатометами й протитанковими системами. Тубуси всяких видів і конструкцій лежали на підлозі й на ліжку, мов оберемки дров. Були солідні NLAW, про які ми так багато чули з початку війни. Вони були схожі на трубоподібний комп'ютер. Були системи іспанського виробництва, меншого розміру, і ще щось інше...

До «збройної кімнати» почали сходитися люди з сусідніх поверхів.

Кінебас підхопив один NLAW на плече, зайняв відповідну позу й попросив сфотографувати його на пам'ять. Я розглядав усе це багатство й задумливо спитав усіх:

– А як з цього стріляти?

Із нашого маленького загону ніхто не знав, як користуватись усім цим добром. Усі усміхались і знизували плечима. Виконуючий обов'язки командира нашого збірного анклаву Касік сказав:

– Ех, якби був інтернет, можна було б у ютубі подивитись один навчальний ролик. Я бачив гарний. Британський.

Але інтернету в нас не було. Його не було в усьому Ірпені. Як і телефонного зв'язку. Ми жили в інформаційному вакуумі, не знаючи, що відбувається в світі або хоча б на сусідній ділянці фронту. Із серйозної техніки було кілька рацій, які видавалися на чергування командиром.

Пофотографувавшись із диво-зброєю і поділившись різними цінними думками, ми розійшлися по своїх постах. У цей час під'їхали командири й скомандували загальний збір. Речі не брати, виходити зі зброєю і в аmunіції, шикуватись у двір. Почалась метушня, збори.

З усіх щілин повалив одягнений у «піксель» та «оливу»⁶ люд у касках, різномасних броніках і з автоматами. Нас повели до якоїсь адміністративної триповерхової будівлі й зібрали у внутрішньому дворіку. Там уже стояв зелений автобус-буханка, з якого роздавали додаткову зброю, і троє бійців батальйону поспіхом споряджали кулемет. Вони в кілька рук набивали патрони в металеву стрічку, що звивалася з квадратного зарядного короба.

⁵ NLAW – шведсько-британський протитанковий комплекс малої дальності.

⁶ Піксель і олива – кольори української військової форми.

«Додатковою зброєю» виявились ті самі різні гранатомети й протитанкові системи. Мені дістався старий добрий РПГ-5⁷ і дві схожі на стріли ракети до нього. Я радів, бо ця штука була мені відома ще з давніх справ – я знав, як нею користуватись. Поруч з кривою усмішкою стояв Кінебас із тим самим NLAW на плечі, з якого ніхто не знав, як стріляти.

До мене підійшов ветеран ще радянської армії, старий козаче Ракоїд і, побачивши мій РПГ, сказав:

– Хороша штука! Пам'ятаю, ми в Абхазії...

Але його спогади перервав боєць Тамада.

– Відправляють нас на штурм Гостомеля. Там якісь висоти, на яких кацапські танки...

«От халепа...» – подумав я. «Це значить, ми всі смертники».

По озброєному натовпу бійців пробіг бадьорий шепіт. Усі були налаштовані рішуче й оптимістично. Готувались іти на танки.

«Знизу вгору, як Наполеон на росіян під Аустерліцем», – знову подумав я.

До нашої компанії підійшов всюдисущий і пронозливий Степа і тоном змовника повідомив, що «там у підвалі» стоїть “Старлінк” і є інтернет-зв’язок. Можна подзвонити через «скайп» або «телеграм» рідним, якщо хто хоче.

Ну звісно, я хотів. Захотіли ще кілька людей, і ми швидко спустилися в підвал будівлі. «Ну хоч попрощаюсь із сином» – подумав я.

Навколо мене шепотілись телефоном ще кілька бійців. Дзвонили родинам. Хто дружині, хто дитині... Ми не виходили на зв’язок із рідними і зі всім навколишнім світом уже два тижні – і тут така можливість.

– Привіт, синочку! Як у тебе справи? Нормально?

У мене теж усе добре.

Скоро побачимось.

Люблю тебе, сину.

І я тебе люблю, тату.

Вин все розумів. І я розумів що він розуміє. Але ні хто ні про що не питав зайвого... Я вимкнув телефон і вийшов із підвалу. Була команда на шиккування. Я поправив автомат, узяв в оберемок свій гранатомет і дві стріли до нього. Подивився на небо й з polegшенням зітхнув.

Тепер можна і на Гостомель!

⁷ РПГ-5 – індивідуальна вогнепальна зброя, різновид гранатомета.

До 80-річчя Перемоги у II-й Світовій війні.

Віктор Савченко, доктор історичних наук,
професор кафедри Історії України, Південноукраїнський
нац. педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського;

Ігор Сапожников, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут археології НАН України

Ігор Поляруш, краєзнавець, Кишинів, Молдова

ТИЖДЕНЬ ПЕРЕД ТИМ... ТА ТИЖДЕНЬ ПІСЛЯ: БОЇ ПІД ОДЕСОЮ З 4 ПО 15 КВІТНЯ 1944 р.

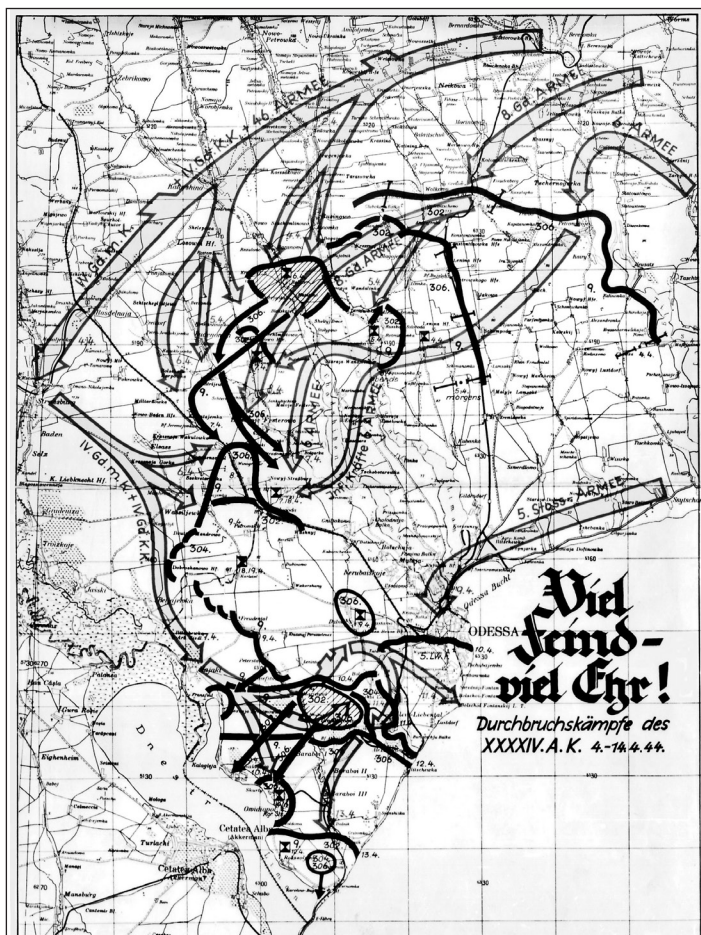
2 вересня 2025 року весь світ згадуватиме далекі дні закінчення Другої світової війни. Вісімдесят років відокремлюють нас від тих подій, однак і в наші дні вий сирен і темрява намагається знищити світло. І сьогодні українські воїни, як і їхні діди, борються на Дніпрі, біля Краматорська та Куп'янська ще іншою «імперією зла». Пам'ять про жорстокі битви Другої світової старанно приховується, під сімома замками, у закритих архівах Москви та «області». Але завдяки відкритим документам Національного архіву США ми маємо можливість зазирнути в ті далекі дні і побачити реальні події, далекі від історії «победа-бесія» [1].

Нагадаємо, сьогодні, трагічні та героїчні події «другого етапу», так званої Одеської наступальної операції 1944 р. військ 3-го Українського фронту, вже після входження радянських військ в передмістя Одеси.

«Одеська» наступальна операція велася на південному-заході України у смузі завширшки 170 км силами до 470 тис. радянських – військових, з 436 літаками, 435 танками та самохідними гарматами, 12 тис. гарматами та мінометами. Радянські сили перевершували ворога «в людях» – в 1,4, в артилерії – в 4, в танках – в 2,7 рази, поступаючись тільки в літаках в 1,3 рази.

Ідея та головна мета операції полягала в тому, щоб великими мобільними радянськими частинами обійти Одесу з півночі і не дати можливість відступу німецьким та румунським частинам з «одеського мішка». Для цього потрібно було до 10 квітня 1944 р. опанувати

районами «переправ» на захід та південний захід від Одеси в районах: Бугаз – Овідіополь, гирло Дністра – Тирасполь. Для реалізації цього амбітного плану виділялася 6-та та 8-ма армії 3-го Українського фронту, кінно-механізована група 23-го танкового корпусу. Ці з'єднання мали завдати нищівного удару по тилах ворога, у напрямку ст. Роздільна, із північного заходу, оминаючи місто Одесу, та загнати німецько-румунські частини у «котел» оточення. В той же час радянські 57-ма та 37-ма армії повинні були наступати на Тирасполь, а 5-та армія – на Одесу вздовж узбережжя Чорного моря.

Німецька схема подій 4-14 квітня 1944 р.

Вермахт на «одеському» фронті був представлений групою армій «Південна Україна» (командувач генерал-полковник Ф. Шернер), до якої входила 6-та німецька армія, окремі частини 3-ї румунської армії (16 німецьких та 4 румунських дивізій, окремі частини словацької армії, загони «російських та калмицьких добровольців-козаків», разом близько 350 тис. військових), 130 танків, 550 літаків. Одесу безпосередньо обороняли частини 72-го армійського корпусу вермахту (4 дивізії) [7, С. 170]. В умовах весняної відлиги та неочікуваної хуртовини, відступаючі частини вермахту опинилися відірваними від тилу, не мали ні часу, ні можливостей для будівництва повнопрофільних позицій, мінних полів та довгострокових вогневих точок на нових оборонних рубежах.

Вже 4 квітня 1944-го почалася наступальна операція «Буря» з прориву ворожих тилів, коли кінно-механізована група генерала-майора І. Плєва та окремі частини 37-ї армії, наступаючи з півночі, опанували ст. Роздільна і перерізали залізницю, що зв'язує Одесу з Тирасполем. Наступного дня частини Кінно-механізованої групи досягли колонії Страсбург (с. Кучурган), підійшли впритул до сіл Біляївка та Маяки на Дністрі, розрізавши ворожий фронт на дві частини. 7 квітня окремі частини цієї групи вийшли до верхів'їв Дністровського лиману, створивши загрозу повного оточення ворожих військ на захід від Одеси.

В той же час два німецьких корпуси 6-ї армії (9 дивізій) під ударами 37-ї, 57-ї армій і 23-го танкового корпусу відходили до Тирасполя. Розтягнутих на 60-кілометровому фронті вздовж Дністра двох корпусів 8-ї гвардійської армії виявилось замало, щоб перегородити супротивникові шлях як на захід, так і на південь район Овідіополя. 10 квітня 23-й танковий корпус потрапив в оточення в районі с. Плоське, де вів бій до підходу з'єднань 57-ї армії.

6 квітня «одеські» частини вермахту, враховуючи прорив радянських військ від Роздільної на захід, спробували прорватися через район Роздільної на Тирасполь. Частині німецьких військ вдалося пробитися через наступаючі радянські частини, вийти на північний захід від Роздільної, до переправи через річку Кучурган, далі – в район Калаглей-Біляївка.

Навечір 9 квітня 44-го частини вермахту, що ще перебували в Одесі: «...були відтягнуті на рубіж Крижанівка – Шевченко, східний фронт був відведений у південну тіснину Хаджибейського лиману».

У ніч на 10 квітня німецьке командування: «...подала заявку на залишення міста Одеси. Місто вже неможливо було утримувати наявними силами...». З 10 квітня 6-та німецька армія почала відхід на Дністровські позиції. У доповіді місцевого командування вермахту був несподіваний рядок: «У центрі міста спалахнули повстання мешканців. Одесу довелося залишити, крім її південної околиці» [1]. Але, значного «повстання» мешканців Одеси, в реальності, не фіксувалося, скоріш за все місто занурилося у загальний хаос. Німецьке командування використало побоювання «повстання» в Одесі, як привід для скорішого відводу військ на захід і південний захід.

Безпосередній свідок подій, одесит В. Швець, писав у своєму щоденнику: «3 квітня. Дивно, що у квітні почалася снігова завірюха. У місті нахабний натовп приступив до грабежів... посилилося дезертирство серед німців і російських добровольців (частини, що формувалися німцями з колаборантів – авт.). 4 квітня... паніка, козаки, німці, що втікають, грабежі і хаос... 8 квітня. На вулицях, біля уламків підприємств, блукають у пошуках наживи мародери... з'явилися люди в добровольчих шинелях» [2].

На початку квітня 44-го місцевому населенню стає зрозумілим, що німецька окупаційна влада в Одесі може впасти вже за кілька діб. Частина городян та мешканців навколишніх сіл, молодь, що збігла зі збірних пунктів, з яких відправляли українців-остарбайтерів «до Німеччини», місцеві чоловіки «призовного віку», спустилися до одеських та приміські катакомб, щоб з 7 квітня почати показувати свою «партизанську» вдачу. В катакомбах опинилися й окремі вояки Словацької мобільної бригади, частини якої знаходилися в Одесі. О. Бабич вказує, що в катакомбах під Одесою і у самому місті на початку квітня 1944 р. перебувало близько 150 словаків та понад 2,5 тис. місцевих мешканців [3, с. 281].

Хто, з цієї маси був «справжніми партизанами», а хто хотів тільки перечекати у схованках «темні часи», або показати наступаючому сталінському режиму свою «лояльність» та «патріотизм», зараз неможливо з'ясувати. Скоріш за все «партизан», в цьому хаотичному натовпі під землею, було небагато.

7 квітня стався напад на калмицьку залогу в с. Холодна Балка (дії «псевдопартизан» групи С. Кіщенка), кілька вбитих калмиків стали причиною знищення 8 квітня близько 200 мирних жителів Холодної

Балки, Гнилякова та опинившихся в цьому районі «німецьких» чоловіків призовного віку, які готувалися до депортації до Німеччини [3, с. 579]. 9 квітня на одеський Слобідці стався напад «партизан» на німецький пост, подібні напади та стрілянина у місті фіксувалися і в інших районах міста.

Саме ці події дали привід казати про «повстання місцевих», хоча дії «партизан» були хаотичні і ніяк не могли вплинути на хід бойових дій за місто.

8-ма радянська армія та кінно-механізована група, наступали у напрямку Овідіюполя, радянські танкові частини просувалися через Марієнталь та Нойбург до Гросс-Лібенталя.

У вечорі 9 квітня частини радянської 5-ї ударної армії взяли передмістя Одеси (станція Сортувальна, Куяльник, Пересип). Вранці 10 квітня на вулицях Одеси спостерігалось: «...багато народу та партизанів із червоними стрічками, які вчора своїми виступами допомагали військам» [2]. В цей день останні німецькі сили (арергард складали «російські добровольці-козаки») залишили Одесу, частини 4-го та 28-го радянських корпусів зайняли місто. 11 квітня 6-та та 5-та радянські ударні армії були виведені у другий ешелон фронту.

Ще 6 квітня 44-го частини радянської 8-ї армії підійшли до Хаджибейського лиману. Кінно-механізована група (4-й гвардійський Кубанський кавалерійський казачий корпус, 4-й гвардійський механізований корпус із приєднаними до них мотострілецькою бригадою, 42-ю протитанковою артилерійською бригадою, 23-м танковим корпусом та іншими частинами) та 17-й стрілецький корпус, вже тиснули на тонку лінію німецько-румунської оборони на півдні у Карлсталя та Францфельда. Ці з'єднання повинні були завдати удару по тилах ворога, із північного заходу обминаючи Одесу [7, с. 169].

Як було сказано, 7 квітня окремі ескадрони кінно-механізованої групи І. Плєва вийшли до Дністровського лиману, створивши загрозу оточення німецьких військ на захід від Одеси. В той же час радянські частини намагалися захопити район Біляївка – Маяки, а саме переправи через Дністер (міст у с. Троїцьке, паром у с. Маяки). Накази по 8-ї армії 11-14 квітня свідчать про намагання одразу ж закріпитися на правому березі Дністра, накази командування вермахту кажуть про наміри перетворити Дністер в онаступний рубіж оборони [7, с. 172].

4-й Кубанський кінний корпус, вранці 7 квітня, вийшов в район

Біляївка – сел. Ілліча – водопосточальна станція «Дністер», де оборонялися частини 15-ї та 21-ї румунських дивізій. В той же час ескадрони 36-го та 40-го кавполку корпусу намагалися знищити переправу через Дністер у Маяк. Але, далі околиць Біляївки радянські 9-та та 30-та кавалерійські дивізії корпусу просунутися не змогли та були вимушені перейти до оборони.

Вранці 8 квітня 9-та Кубанська козака дивізії сама опинилася в оточенні, та зазнала значних втрат. В той же час німецькі 304-та дивізія та 259-та штурмова бригада відбили Біляївку та Маяки, але згодом відійшли на Яськи та Овідіополь. Німецька 302-га стрілецька дивізія прорвалася через ряди і колони кінно-механізованої групи до Дністровського лиману (в район села Калаглей). 9 квітня до Дністра дійшли радянські частини 8-ї армії (генерала В. Чуйкова), до Фрейденталя та Петерсталя – 29 радянський корпус. Тільки вдень 10 квітня частини 27-ї, 74-ї та 82-ї радянських стрілецьких дивізій остаточно вибили з Біляївки і Маяк німецько-румунські війська і зайняли оборону вздовж лівого берега Дністра [4].

Ще 7 квітня з Роздільної на Біляївку рушила 10-та Кубанська казачья кавалерійська дивізія полковника С.О. Шевчука, який тільки два дні тому став комдівом (дивізія була сформована у квітні 1942 р. у Краснодарському краї як народне ополчення) [5, 23]. Коли вона не змогла переломити ситуацію під Біляївкою, дивізію терміново спрямували на Овідіополь, щоб захопити переправи через Дністровський лиман, по яких йшла евакуація ворога. 40-й та 42-й кінні полки дивізії змогли у кінному строю добратися до східних околиць Овідіополя, де опинилися під щільним вогнем ворога і відступили на Схід.

В той же час в районі між західними околицями Одеси та Овідіополем рухалися чисельні німецько-румунські війська, що відступали з оточеної Одеси та від Маяк, де переправа вже була для них закрита. Німецька 306-та дивізія (приблизно 12 тис. чол., 600 кулеметів, 150 гармат, 200 мотоциклів, 300 вантажівок, 579-й і 580-й гренадерські полки, окрема 328-та дивізійна група, 306-й артилерійський полк, протитанковий та інженерний батальйони, командир генерал-лейтенант Карл-Ерік Келер) відступаючи з боями від Південного Бугу, в ході форсованого маршу, обійшла одеські лимани і «вислизнувши» з оточення у районі Великого Дальника, 9 квітня досягла Олександропілля.

За день до того 10-та кавалерійська дивізія залишила східні околиці Овідіополь і за наказом генерал-майора С.Горшкова рушила до річки Барабой, для використання її як вигідного рубежу в стримуванні противника, який рухався до Дністровського лиману. Надвечір 9 квітня 44-го у колонії Францфельд, під час сильного дощу зі снігом, частини 40-го полку 10-ї кавалерійської дивізії, були атаковані піхотою ворога. Досягнувши району р. Барабой на ранок 10 квітня залишки 10-ї Кубанської кавалерійської дивізії, не змогли захопити с. Барабой і в той же час опинилися в повному оточенні двох німецьких дивізій, які вибили три полки «кубанців» з позицій. Залишки «кубанців» відступили на Олександрівка та Нейбург. Але, на східній околиці Олександрівки вони вийшли на 306-ту німецьку піхотну дивізію, яка завдала нищівного удару 38-му і 40-му полкам «кубанців» [4, с. 18].

Кубанські полки не встигши зайняти оборону і окопатися, втратили керованість та зазнали важких втрат. Командир полковник О. Шевчука або «пропав без весті» або «загинув» (за радянськими джерелами), а насправді був «взятий у полон» (за німецькими даними). Загинули заступник комдива, начальник політвідділу дивізії, командир одного з полків та його начштаба.

Протягом двох днів 10-та козацька кавалерійська дивізія втратила вбитими та полоненими більш ніж 5 тисяч бійців (3/4 свого складу) [6, с. 23].

Згодом колишній комсорг 40-го полку «кубанців» М. Сікорський згадував: «це було просто пекло, з якого поталанило врятуватись небагатьом...» [6, с. 20]. Доповідь командира 6-ї німецької армії вказувала, що: «XLIV армійський корпус спільно з бойовою групою оберст-лейтенанта генерального штабу Келера та 9-ю піхотною дивізією, на західній частині

Північного фронту блокували частини радянської 10-ї кавалерійської дивізії, що просунулися до Овідіополя та Калаглей, згодом,єднавшись із частинами 4 Гв. механізованого корпусу. Ці сили були атаковані 302-ю піхотною дивізією та 306-ю піхотною дивізією. Зав'язався важкий бій, який зрештою завершився повною перемогою групи фон Ферстера. За свою зухвалу вилазку штурмові групи оперативних частин РСЧА поплатилася повним знищенням...10 квітня у складному становищі опинилися 10-та гвардійська та 30-а кавалерійські дивізії

Кінно-механізованої групи... Стався розгром частин радянської 10-ї кавалерійської дивізії, що прорвалися в Овідіополь» [1].

Цікаво, що генерал В. Чуйков (командарм 8-ї радянської армії), який був одним з організаторів Одеської наступальної операції, детально описуючи хід Одеської операції, жодним словом не згадав трагічну долю кубанських кавдивізій [7]. Залишки 34-го кавполку «кубанців» змогли відступити та надвечір 10 квітня опинилися на околиці міста Одеси – Великий Фонтан.

10 квітня радянська ударна група прорвалася від Палійово до Гниляково і Холодної Балки... Частини 4-го механізованого та 4-го кінного корпусів вели наступ «широким фронтом від Гниляково та від Одеса-Північна до Гросс-Лібенталь, на лінію Сухий лиман – Марієнфельд – Францфельд».

У аналізованій доповіді німецького командування вказувалася на: «загрозу оточення атакою противника 302-ї та 306-ї дивізій, але завдяки операції 9-10 квітня частини 4-го кавалерійського та 4-го механізованого корпусів (36-а танкова бригада) були «знищені або розбиті... Підбито 20 танків.... Дуже великі втрати у противника...» [1].

Частини німецької 6-ї армії, опинившись перед загрозою оточення, але змогли організувати новий оборонний рубіж: «лінією північна околиця Францфельда – північна околиця Марієнталь – правий берег Сухого лиману, спочатку силами переважно двох дивізій – 9-ї та 304-ї дивізій. 10 квітня 306- та німецька дивізія висунулась на ділянку фронту в район хутору Пересип (на Сухий лиман) та села Олександрівка (штаб був у с. Барабой)» [6, с.23].

В документах NARA (Національного архіву США) ми зустрічаємо назву тимчасово-ситуаційне угруповання «Група фон Ферстера (LXXII та XLIV армійські корпуси вермахту). Група була створена 11 квітня для оборони району Овідіополь – Марієнталь – Сухий Лиман. Після того як 12 квітня 302-га і 306-та німецькі дивізії «очистила від розрізнених військ противника район Барабой та північну частину Овідіополя, а також Олександргільф, колони та війська рушили мостом у Бугаз» [1].

Погана погода 11-12 квітня привела до того, що «радянські аеродроми перетворилися на багнюку» і не змогли забезпечити постійне домінування у повітрі радянської авіації. Повітряний бій в небі над перед Гросс-Лібенталем був виграний люфтваффе, після чого загрозу

понтонному мосту на Бугазі було тимчасово усунуто. Німецька «Група генерала Ферстера»¹, яку умовно можна називати «овідіопольською», спочатку складалась з п'яти дивізій: 5-ї авіапольовий, 9-й, 302-й, 304-й, 306-й піхотних. 11 квітня «Група Ферстера» стримувала радянські війська 28-го корпусу, що були «посилені танками». В цей день радянські війська змогли взяти села Бурлача Балка та Сухий Лиман. 220-й гвардійський полк наступав на Татарку відрізавши ворогу шлях до відступу залізницею на Кароліно-Бугаз та Овідіополь. Запеклі бої за Татарку (Прилиманське) тривали до ранку 12 квітня 1944 р., у цих боях німці провели шість танкових контратак [7, с. 171].

На території Овідіопольського району (район Францфельда, Овідіополя, Кароліно-Бугазу) на 11 квітня 44-го ворог зосередив значні сили на лінії Дальник – Фріденталь до 60 тис. військових. Німецький командувач констатував: «Потужний тиск супротивника на правий фланг зайнятої напередодні позиції «схід – захід» призвів до прориву вздовж Сухого лиману.

Південну околицю довелося негайно залишити. Олександрівка перейшла до рук противника, і оборонний фронт плацдарму був відведений на лінію Олександрівка – Гросс-Лібенталь – Олександргілф – Калаглей» [1]. Протягом Однак після 13 квітня плацдарм тримався по лінії Санжейка – Барабой №3 – Калаглей... «плацдарм існував до тих пір, поки вся техніка, артилерія і важка техніка не відійшли» [1].

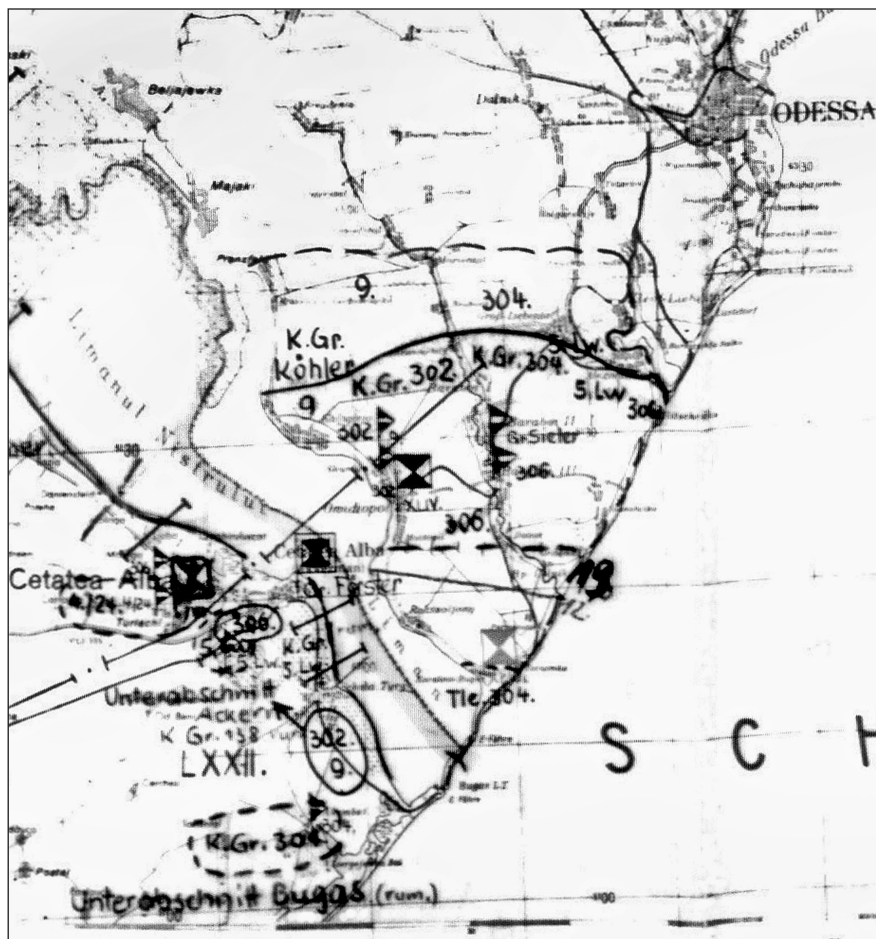
Німецькі частини зайняли оборонні позиції на лінії північна окраїна Миколаївки – північна околиця Олександргілфа – південна та західна околиця Гросс-Лібенталю – північна околиця Клейн-Лібенталю – Олександрівка – Пересип. На цьому рубежі оборонялися: 9-та (на північ від Миколаївки), 302-га (на північ від Олександргілфа, перекинута з Калаглей), 304-та німецькі піхотні дивізії (на південь від Гросс-Лібенталю), 5-а авіапольова, яка напередодні вирвалася з Одеси (біля Олександрівки), 306-та дивізія вийшла з району Овідіополя [6, с. 21].

11 квітня 44-го радянський 29-й стрілецький корпус вв'язався у запеклий бій у Францфельда – Марієнталю, ці колонії наступного дня

¹ Сигізмунд фон Ферстер (1887 – 1959) – учасник Першої та Другої світових війн. На поч. Другої світової війни бився на Західному фронті, влітку 1941 його перевели до штабу командувача тилу групи армій «Південь». У 1943 отримав звання генерала піхоти, брав участь у боях в Криму. 13 лютого 1944 став командиром 72-го армійського корпусу особливого призначення. У квітні 1945 взятий в полон, з якого був звільнений у 1947.

були їм захоплені. Вранці 12 квітня противник залишив Клейн-Лібенталь і перейшов на зручний для оборони правий берег р. Аккаржа. Частини 5-ї авіапольової дивізії, перемістилися до Дністровського лиману, а її позиції в районі Олександрівки зайняла 306-та піхотна дивізія [6, с. 20].

13 квітня німецькі частини відійшли на нову лінію: берег Чорного моря – правий берег долини річки Барабой – західна околиця села Грибівки – мис Отарик на Дністровському лимані. Цього дня бої вели тут лише 9-та та 302-га німецькі піхотні дивізії, а решта вже переправ-

Німецька схема подій 12-15 квітня 1944 р.

лялася на правий берег Дністровського лиману. Частини радянської 27-ї стрілецької дивізії, обійшовши стороною Біляївку і Маяки, рушили на Овідіополь.

13 квітня Овідіополь захопили 27-ма і 82-га радянські стрілецькі дивізії. З'єднання 8-ї гвардійської армії 13 квітня вийшли на лінію: північна частина Калаглеї, північно-східна околиця Барабой-1, 306-та німецька піхотна дивізія відійшла за нову оборонну лінію на південь від Грибівки, надвечір її частини були переправлені з мису Отарик (в районі с. Роксолани) до Аккерману.

14 квітня дві німецькі арґерґардні дивізії дійшли до Цареградського (Константинопольського) пересипом Дністровського лиману. Вони змогли переправити особистий склад, озброєння та техніку на правий берег лиману, не зважаючи на дії радянської авіації [6, с. 21].

На переправах біля мису Отарик та через Царгородське гирло між «союзниками» постійно траплялися сутички, бо там спочатку «господарювали» румунські військові, а німецькі офіцери намагалися переправити через лиман в першу чергу німецькі частини.

13 квітня радянська авіація успішно штурмувала та бомбардувала переправи у Отарика та на Бугазі. Було розбито 2 залізничні ешелони, понад 100 автомобілів, потоплено кілька катерів та понтонів, чимало плотів, човнів та інших підручних плавзасобів, на яких групами, та по одному, німці та румуни намагалися подолати Дністровський лиман.

Атаки радянської винищувальної авіації на поромну переправу на Бугазі призвели до 7-годинної перерви, але в ніч на 14 квітня вони не змогли перешкодити перевезенню поїздів із особистим складом та боєприпасами, через залізничний поромний міст на Бугазі. Вранці 14 квітня «плацдарм був евакуйований, як і планувалося, незважаючи на нальоти та сильний артилерійський вогонь». В той же час німецьке командування фіксувало явище здачі у полон окремих груп військових: «відсталих» у 651-му саперному батальйоні, які «боягузливо кидали своїх товаришів у бою та не поверталися швидко у свою частину» [1]. Наступного дня радянська армія очистила від ворога все узбережжя Дністровського лиману. На причалах Овідіополя ворог кинув 36 артилерійських гармат, 10 тягачів та до 200 автомобілів з різними вантажами.

На іншій ділянці фронту Одеської операції, «дністровської», положення не було стабільним. Спроби форсування Дністера Північно-За-

хідною групою армій почалися вже 9 квітня, але міст на р. Кучурган біля Страсбургу був заздалегідь підірваний. Прорив радянських танків до Дністра був зупинений.

Рух дорогою на Тирасполь був утруднений погіршенням погоди, та розмитими дорогами, напливом людей, худоби та транспортних засобів.

Відлига привела до затоплення траси, а у ніч на 9 квітня радянські бомбардувальники завдали ударів по Тигині, зосередивши увагу на залізничному та автомобільному мосту, утворивши затори. Але до 12 квітня частини 30-го та 52-го німецьких армійських корпусів змогли переправитися через Дністер у Григоріополя.

Надвечір 11 квітня частини радянської 46-ї армії вийшли на східний берег Дністра, в районі на південь від Чобручі. 12 квітня силами розвідувальних підрозділів радянські війська форсували Дністер в 3 км на південний схід від Раскайці, захопили плацдарм на південний захід від міста до 2 км по фронту і до 1,5 км у глибину. У 3 км на південь від Карагаш радянський штурмовий загін, а за ним і дві піхотні дивізії форсували Дністер. Плацдарм було розширено фронтом до 16 км й у глибину від до 10 км. У ніч на 12 квітня частини 37-ї армії увірвалися в Тираспіль. В той же час Ставка ВГК 14 квітня 1944 р. наказала військам 3-го Українського фронту перейти до оборони на досягнутому рубежі. В ніч на 15 квітня частини радянської 74-ї стрілецької дивізії форсувала Дністер біля сел. Ілліча (станції «Дністер») та Паланки (на південь від Біляївки) [2].

Втрати німецько-румунських військ під час Одеської наступальної операції становили близько 27 тис. солдатів і офіцерів убитими та понад 10 тис. – полоненими, 952 гармати, 443 танки та штурмові гармати [4]. Втрати радянської армії склали приблизно 33 тис. солдатів і офіцерів (цифри приблизні). Німецьке командування не змогло евакуювати частину своїх військ та матеріальних цінностей морем, бо транспорти, що йшли з Одеси зазнавали ударів радянської авіації, торпедних катерів, підводних човнів... близько 30 ворожих суден була пошкоджено або знищено при виході з Одеського порту.

Ворог (німецька піхотна дивізія), відступаючи, зайняв оборону на правому березі Дністра, на ділянці Чобруч – Раскаєці. Передова охорона розміщувалась безпосередньо по березі річки, основна лінія оборони – по низу північних скатів висот правого берега Дністра,

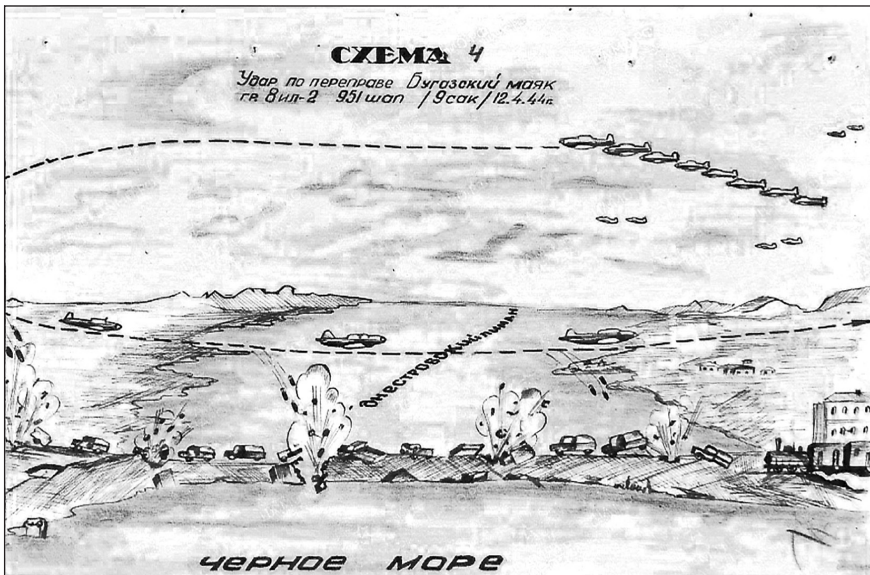
200 метрів від річки. По гребенях панівних висотах у Чобруча та Раскаєці розміщувалися німецькі опорні пункти. Дністер у цьому районі мав ширину 80 м, глибину до 8 м; південний берег панував над північним, маючи круті схили глибокі яри. 13 квітня радянська 40-ва стрілецька дивізія змогла зайняти плацдарм наступ у Чобручі (була зайнята східна частина Чобручі). Ворог не встиг закріпитися належним чином на позиціях, не заміновав беріг Дністера. Сили ворога були виснажені попередніми боями, чисельність особового складу підрозділів була низькою.

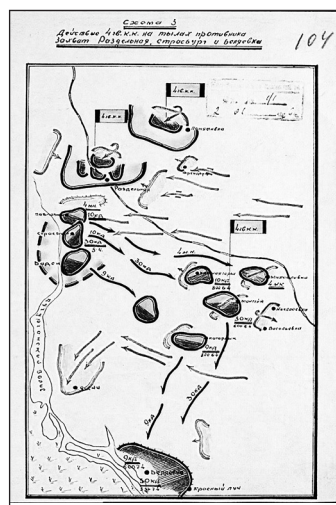
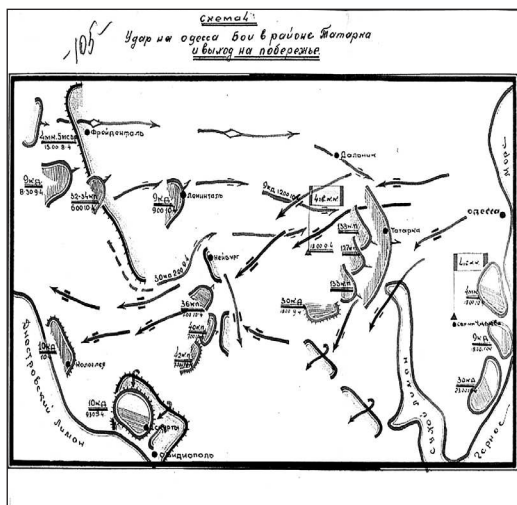
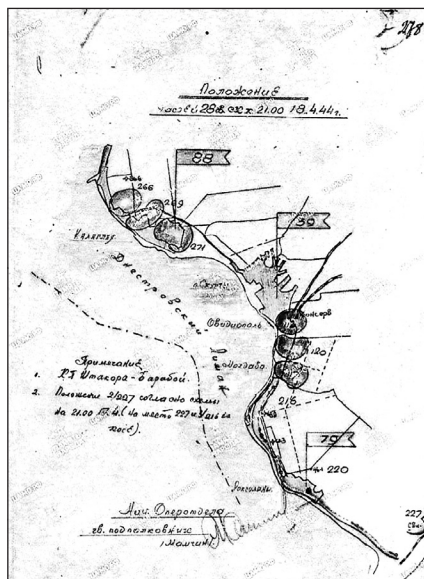
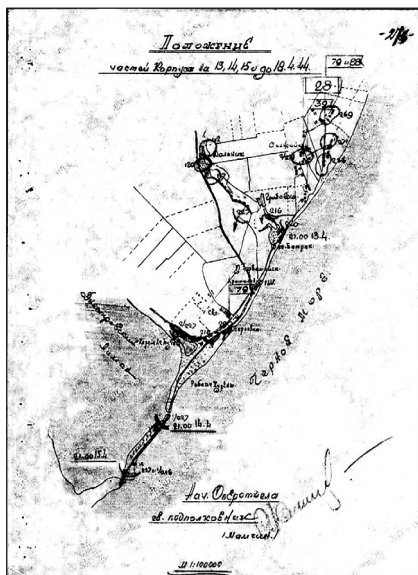
Подальший успіх радянського наступу розвинути не вдалося, ворог контратаками блокував, а потім почав тіснити радянські підрозділи. 16 квітня сильний вітер із Півдня спричинив підвищення води у лимані та затоплення понтонного мосту Затока на Царгородському гирлі, що зірвало переправу 79-ї радянської дивізії. Дністер вийшов з берегів також біля Біляївки та Маяк, підтопивши Паланку, що призвело до зупинення наступу, затоплення величезної частини радянських боєприпасів, машин, частини особового складу, який готувався до продовження наступу [7, с. 177]. 20 квітня, коли вода спала, ворог зміг вибити радянські підрозділи із с. Чобручі силами 3-ї Гірсько-єгерської дивізії генерал-лейтенанта Віттмана (частину 30-го корпусу, 6-ї армії). 13 травня, німецькі підрозділи 9-ї та 256-ї піхотних дивізій, за підтримки кількох танків та штурмових гармат, атакували радянську оборону плацдарму, розрізавши її на дві частини, знищивши 478-й та 481-й стрілецькі полки дивізії 320 дивізії Швігін, залишки 476-го полку частково вирватися з плацдарму вплавь. Більшість управління підрозділів дивізії, у тому числі Швігін, були вбиті. 2/3 особистого складу 320-ї стрілецької дивізії загинули або опинилися у полоні (втрати: понад 1200 осіб убитими, та бл. 1 тис. полоненими).

Ось уривок зі спогадів одного з офіцерів про ті трагічні події: «Плацдарм невеликий, і прострілювався німцями з усіх боків. Другий батальйон, фактично повністю сформований із новобранців, покликаних до армії із щойно звільнених районів Одеської області. Новобранці з другого батальйону просто перейшли зі зброєю до німців і здалися в полон, оголивши фронт» [8]. Саме 10-20 квітня 44-го по селах Одещини і в самому місті проходила прискорена мобілізація чоловіків, яких без військової підготовки, бойового злагодження і досвіду направляли у фронтові частини у Бугазі, Копанки, Чобручі.

Література:

1. NARA (Національний архів США). T312-R1493-0588-0596.
2. Смирнов В. А. Реквием XX века: в 5-ти ч. Ч.2. Одесса: Астропринт, 2003. С. 394-396.
3. Бабич А. В. Одесса 1941 – 1944. Пережить оккупацию. Одесса: Черноморье, 2020. 591 с.
4. Аргатюк С.С., Сапожников И.В., Шелест Д.С. Шляхи краю у XX столітті: 1917-1991 роки // Край Овідія: археологія і історія Овідіопольського району. Одеса: Астропринт, 2005. с. 171-324; 442-523.
5. Сапожников И.В., Аргатюк С.С., Левчук В.В. Маяки на Дністрі – археолого-історичні нариси. Одеса: вид. Бондаренко М.О., 2021. 642 с.; 417 С. 495-499.
6. Горелов В.І. Застосування козачих і кавалерійських формувань на території України в роки війни (1942-1944 рр.) // Воєнно-історичний вісник. К.:2014, № 3(13). С. 72-82.
7. Сапожников И.В., Загорулько О.В. Освобождение земель Ильичевска в апреле 1944 года. Ильичевск: Гратек, 2013.
8. Чуйков В.И. В боях за Украину. Киев: Политиздат Украины, 1972.
9. Краснознаменная, Енакиевская, ордена Суворова стрелковая дивизия (2 формирования). Историческая справка по боевым действиям 13 мая 1944 г. // <https://docs.ahistory.info>
10. Шифровка на сайте «Память народа»: <https://reibert.info/threads/odessa-i-oblast.17407/page-1082>

**Бої 6-ї армії Вермахту між Бугом та Дністром
протягом 10.04.1944 – 12.04.1944 р.¹¹**

VI.

9 квітня 1944 р. був відданий наказ: Армія відходить на позицію Дністер, починаючи з вечора 10 квітня 1944 року. Час початку відходу – 20:00. 10 квітня 1944 р. 6-та армія розпочала відхід на Дністровські позиції. З цієї метою корпусу отримав такі окремі накази: Група фон Ферстера 72-й армійський корпус [далі АК] спеціального призначення та 44-й АК: з 10/11 квітня зайняла вузький Східний і Північно-Східний фронт на північ від Одеса, Північно-Західний фронт без змін.

З 11/12 квітня 1944 року евакуація з Одеси, дислокація на загальній лінії на захід [від] [сіл] Сухий Лиман – Марієнталь – Дністровський лиман на захід [від с.] Францфельд.

З 12/13 квітня 1944 р. плацдарм Овідіополь, на основній лінії [сіл] Санжійка – Барабой №3 – Калаглей.

Цей плацдарм існував доти, доки вся техніка, артилерія та важка техніка не відійшли, водночас потрібно було перекинути на Дністровські позиції достатні сили, приділяючи особливу увагу поєднанню з 29-м армійським корпусом по обом сторонам від Павлівки.

З 10/11 квітня 1944 р.:

30-й АК з 76-ю піхотною дивізією на плацдармі Глине – Чобручі (підпорядкована 29-му АК, для розгортання на Дністровському фронті).

Основні сили 30-го армійського корпусу на головній лінії – південна околиця Карагаш – Володимирівка – Гребеники, точка 1,9 (2 км на схід від [с.] Плоське), (тут з'єднання з 52-м армійським корпусом).

52-й АК на лінії Плоське, висоти +186,6 – 199,4 – 168,3 південніше Глиного.

З 11/12 квітня 1944 року:

29-й АК з 76-ю піхотною дивізією. Звільнення плацдарму Глине.

30-й АК на Тираспольському плацдармі на основній лінії – меандр Дністра на південь від консервного заводу, східна околиця Тирасполя, димова труба позначки 57,0 – 41,0 (3 км на південний схід від Ново-Володимирівки. Тут з'єднання з 52-м АК.

52-й АК: Праве крило – плацдарм Тирасполь – 4.10 – Північна околиця Бичок, заняття Дністровської позиції (лінія розмежування з АК 8 біля церкви с. Делакеу).

12/13 квітня 1944 р.:

30-й АК та праве крило 52-го АК – визволення Тираспольського плацдарму. Висаджується на західному березі Дністра. Перед відходом усі кабелі та важке

¹¹ Фрагмент із звіту командування 6-ї армії Вермахту / NARA-T312-R1493-0588-0596

обладнання, що вже не потрібні для ведення бойові дії повинні бути перекинуті на західний берег Дністра.

Переходи: Група фон Ферстера: Бугаз і Аккерман.

30-й АК: Тираспольський плацдарм, для 76-ї піхотної дивізії – Глине.

52-й АК: Військовий міст Варниця та пором В (3 x 8 т.).

Відповідальний за прийняття цих переходів – начальник інженерної служби 6-ї армії.

Корпус повинен бути якнайшвидше проінформований головним командуванням 17-го АК для зайняття позицій на Дністровському рубежі з розміщеними там інженерно-будівельними силами.

VII. Падіння Одеси

Після того, як XLIV АК був включений у північно-західний фронт Одеси, північно-східний фронт Одеси було відведено у ніч на 09.04.1944 р. на кордон Крижанівка – Шевченко, а східний фронт міста був відведений у південне з'уження Хаджибейського лиману, тобто на менший плацдарм фронту. Враховуючи обстановку, що склалася, і скорочення чисельності військ, армія в ніч на 10.04.1944 подала заявку на залишення міста Одеси. Місто вже неможливо було утримувати наявними силами.

[Радянські]17-й АК, 4-й Гв. мех. корпус та 4 Гв. кав. корпус 9 квітня 1944 р. більшістю своїх підрозділів завдали вирішального удару по Одесі. Значними силами вони прорвали власнотонку лінію оборони на півдні та південному сході у [сіл] Карлсталя та Францфельд. Частини 10 Гв. кав.дивізії здійснили наліт на Овідіополь, танкові частини просувалися через Марієнталь і Нойбург до Гросс-Лібенталь.

Третя радянська ударна група прорвалася від Палійово до Гниляково, останньої великої залізничної станції перед Одесою. Вдень перші частини повільно проникли в місто з півночі та північного заходу. У цей же час місто зазнало атаки супротивника через масовані нальоти винищувачів та бомбардувальників. У в центрі міста спалахнули повстання жителів.

Одесу довелося залишити, крім її південної околиці. Північно-західний фронт відведено на лінію Дальник – Фрейденталь. Розгром частин радянської 10-ї кавалерійської дивізії, що прорвалися в Овідіополь.

10 квітня 1944 року 72-й АК зіткнувся на своєму північно-західному фронті з переважаючими силами 4 Гв. мех. корпусу та 4 Гв. кав. корпуси, які почали наступ широким наступали від Гниляково та від Одеса Північна до Гросс-Лібенталь, на лінію Сухий лиман – Марієнфельд – Францфельд, на день раніше запланованого.

XLIV АК спільно з командуванням бойовою групою оберстлейтенанта генерального штабу Кёлера та 9-ю піхотною дивізією, на західній частині Північного фронту блокували частини радянської 10-ї кав. дивізії, які просунулися до Овідіополя та Калаглей, з'єднавшись з частинами 4 Гв. мех. корпусу, і атакували

їх силами 302-а піхотної дивізії та 306-ї піхотної дивізії. Зав'язався важкий бій, який зрештою завершилася повною перемогою групи фон Фёрстера. За свою зухвалу вилазку штурмові групи оперативних частин [РСЧА] поплатилася повним знищенням. Інформуючи про це та про ситуацію на Одеському фронті о 20:45 фон Ферстер відправив армії наступне радіо: Загроза оточення атакою Йозефсталь, що прорвався на лінії – Францфельд супротивника 302-та піхотна дивізія, 306-та піхотна дивізія та бойового коменданта Овідіополя.

Частини 4-ї Гв. кав. корпусу, 4 Гв. мех. корпуси (36-а танкова бригада) та 50-ї стрілецької дивізії (?) знищені чи розбиті. Бойові дії все ще продовжуються. Підбито 20 танків. Тяжкі оборонні бої на східному крилі. Дуже великі втрати у супротивника, великі власні втрати. Поранені масово почали повертатися. Готовність до оборони з серйозними втратами 5-ї авіапольової дивізії люфтваффе. 304-та піхотна дивізія і 9-та піхотна дивізія, є бойовою групою оберстлейтенанта Генерального штабу Келера на лінії Сухий лиман північ – Марієнталь – Францфельд. Мета: Забезпечити відхід, обороняючи досягнутий рубіж у маневреному бою, розгорнутися на лінії Сухий лиман – південний край Барабой I – Калаглей. Операція Люфтваффе на світанку перед Гросс-Лібенталь.

Завдяки цьому успіху безпосередня загроза плацдарму біля Аккермана та мосту на Бугазі була усунена. У ході завязятих боїв останніх двох днів група фон Ферстера знищила 25 танків, взяла 150 полонених (у тому числі 1 командира дивізії та 1 командира полку), 34 гармати, 105 кулеметів, а також велику кількість ручної вогнепальної зброї як трофеї. Втрати противника склали більше 3000 чоловік.

Потужний тиск супротивника на правий фланг зайнятої напередодні позиції «схід- захід» призвів до прориву вздовж Сухого лиману. Південну околицю Одеси довелося негайно залишити. Олександрівка перейшла до рук противника, і оборонний фронт плацдарму було відведено на лінію Олександрівка – Гросс-Лібенталь – Олександрівка – Калаглей.

Після того, як 12. 04. 1944 р. 302-та піхотна дивізія та 306-та піхотна дивізія очистила від розрізнених військ противника район Барабой та північну частину Овідіополя, а також Олександрівка, колони та війська рушили мостом у Бугаз. Протягом дня група фон Ферстер продовжувала стримувати атаки проти посиленого танками супротивника відходячи через проміжний рубіж «Едельвейс» на «Незабудку», тобто на кордон Південного Батрака.

Група Ферстера була розпущена після виконання нею завдання.

Неодноразові атаки винищувальної авіації на поромну переправу у Бугаз призвели до 7-годинної перерви, але не змогли перешкодити перевезенню всіх поїздів з припасами та боеприпасами, а також цінних вантажів через залізничний пором-міст у Бугазі.

До 13.04.1944 р. війська займали вузький плацдарм у Бугазі. Рано-вранці 14.04.1944 р. плацдарм був евакуйований, як і планувалося, незважаючи на нальоти та сильний артилерійський вогонь. Почалася відправка до цілей призна-

чення залізничного та саперно-десантних поромів з румунськими мостовими понтонами.

Переправи (завдяки вмілим діям саперів) – були врятовані. Несправностей озброєння та обладнання переправи не було. О 7:30 ранку останній німецький солдат ар'єргардів був переправлений через протоку на Бугаз.

У звіті Вермахту зроблено такий висновок: На північний захід від Одеси наші війська на західному березі Дністра зайняли нові позиції відповідно до наказу. У боях останніх днів підрозділи під командуванням генерала від інфантерії фон Ферстера особливо відзначилися в нападі та під час оборони.

VIII. Висновок.

Форсування річки Дністер Північно-Західною групою армій відбулося у проміжку між 10. – 13.04.1944 р. цілком планово.

09.04.1944 р. 30-й АК: плацдарм був евакуйований, а міст заздалегідь підірваний.

Плацдарм Троїцьке – Яськи був суттєво звужений у зв'язку з рухом супротивника, і його довелося залишити 30-му АК, дорогами зі східного берега на південний захід. Рух дорогою Тирасполь – Тигина і від Тигини до Кишиніва утруднено розмитими дорогами такими ж, як повідомлялося 09.04.1944 р. 17-й армійський корпус, 30-й армійський корпус.

У період з 2 по 8.04. 1944 р. тут спостерігалися серйозні перебої з переправами через різке погіршення погоди та наплив людей, худоби та транспортних засобів. Відлига, яка трапилася 05.04.1944, затопила головну виїзну дорогу, і лише з 06.04.1944 р. Кишинів. Крім того, в ніч з 8 на 9.04.1944 р. завдали ударів по Тигині, зосередивши увагу на залізничному та автомобільному мосту, а також утворили затори через попадання по транспортних засобів. Тільки одна бомба потрапила в автомобільний міст, який було відновлено за три години. Командування переправами через Дністер у Тигини у своєму звіті повідомляло: Потік евакуйованих, маси худоби та тилових служб вкрай утруднив нормальний транзитний рух. Колони з чотирьох-п'яти солдатів, що стояли пліч-о-пліч, з конвоями по обидва боки, які чекали на переправу, блокували доступ до мосту. Місто Тирасполь і село Паркани були загачені колонами, що насувалися з усіх боків. Якби всі великі колони, не потрібні для ведення бою, були б відведені раніше, то, безумовно, можна було б переправити більшість маси транспортних засобів до того, як вони стануть жертвами пожежі або вибухів.

10.04.1944 р. 52-й та 30-й піхотним дивізіям, 23 танкам XXIII танкового корпусу вдалося значно розширити плацдарм. на захід від Гросулова і відвести його на лінію Тирасполь – Шипка. Негайно рушив уперед великими силами, і 11.04.1944 р. атака піхоти, кавалерії та 16 танків на Малаешти. Вказуємо, що бойова група 161-ї дивізії, у найкритичніший момент, завдяки зразковій хоробрості

та чудовому керівництву, добилася успіху. З 11 танків, що прорвалися, 9 були знищені, у тому числі 5 зброєю ближнього бою.

Усі ворожі спроби переправи у Страсбурга були відбиті. У районі Карагаш 12.04.1944 р. дивізії форсували Дністер. Запобігти цій ворожій переправі не вдалося, Бессарабії з'явився перший великий плацдарм РСЧА. Аналогічним чином не вдалося запобігти створенню дрібніших плацдармів наступаючим противником на південь від Глине, у Паркан, Варниці, північної частини Тигини, а також у Гура Бикулуй і на захід від Бутор.

Переміщення командного пункту армії до Тарутине. 10.04.1944 р. о 18.00 командний пункт армії було передислоковано в Тарутине (Бессарабія).

11.04.1944 р. 76-та піхотна дивізія плацдарм у Глинне, через який група Віттмана (бойова група 258-ї піхотної дивізії і 3-ї гірничо-егерської дивізії) напередодні вже переправилася. Обидва мости були висаджені в повітря. відбиті.

Надвечір 10.04. 1944 р. ворог просувався дорогою Страсбург – Тирасполь і дорогою Гребеники – Тирасполь. Ворожі колони, що наступали через Страсбург, повернули на Карагаш і закріпилися на західному березі на окремих ударних ділянках.

Корпусна група А.

12.04.1944 р. частини 30-го та 52-го армійських корпусів успішно переправилися через Дністер між Тигиною та Григоріополем. В останній момент противник спробував знищити плацдарм, але завдяки зразковим діям екіпажів десантних катерів та німецької артилерії, ворогу не вдалося переправити частини на західний берег Дністра. У цьому відношенні особливо відзначився обер-лейтенант Шредер з 651-го саперного батальйону. Саме завдяки йому та екіпажам його штурмових катерів не тільки вдалося переправити через річку всіх поранених, але також уникнути знищення ар'єргардної частини, що відчайдушно оборонялися під потужним натиском супротивника. 14.04.1944 р. на іншому лівому, східному березі Дністра, не залишилося жодного німецького солдата. Єдиним винятком були позиції 17-го армійського корпусу в меандрі біля Кошниці. Всі мости після відходу військ були вчасно знищені, і жоден не потрапив до руки ворога неушкодженим. На цьому оборонна битва 6-ї армії між Бугом та Дністром завершилася.

Наказ командувача 6-ї армії по всіх корпусах: Всі частини 6-ї армії, в тій мірі, як вони були розгорнуті на фронті, за час мого командування досі діяли добре, а в деяких випадках і чудово. Особливо там, де проводилися атаки, зазвичай спостерігався приголомшливий успіх. Тепер наше завдання – захист Дністра. Де б не переправився ворог, його необхідно негайно придушити всіма засобами. На жаль, досить неприємне і поширене явище «відсталих» має бути безжально припинено у майбутньому відповідними дієвими заходами. Той, хто боягузливо кидає своїх товаришів в бою і не повертається швидко в свою частину, недостойний називатися німцем і тому має бути знищений.

Підписано: де Ангеліс

Одеса дипломатична

Людмила Вовчук,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики

Чорноморський національний університет ім. Петра Могили

«ОДЕСА ДИПЛОМАТИЧНА»: ДІЯЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ КОНСУЛІВ У МІСТІ УПРОДОВЖ 1920-30-х рр.

Одесу часто називають «Південною Пальмірою» і це порівняння виникло ще у XIX столітті, коли місто стрімко розвивалося й набуло рис європейського мегаполіса, з яскравим культурним і торговельним життям. Як наслідок до 1920 р. в місті діяли іноземні консульські установи Великобританії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Португалії, Нідерландів, Норвегії, Туреччини, Персії, Монако, Швейцарії, Швеції, Болгарії, США, а також країн Латинської Америки: Аргентини Бразилії, Уругваю і Панами [1, с.79]. Зі створенням радянської України Одеса й надалі залишалася стратегічно важливим містом, як для європейських, так і азійських країн, які, відновивши дипломатичні та консульські відносини з СРСР, відкривали у місті свої консульства з метою активізації торговельно-економічних відносин і захисту своїх громадян, які проживали в місті та його околицях. Упродовж 1920-30-х рр. в Одесі діяли консульські установи Польщі, Албанії, Німеччини, Італії, Іспанії Туреччини і Японії, які з перших днів свого відкриття активно включалися до соціально-економічного та культурного життя південноукраїнського регіону [7, с.160].

Першочергово в Одесі сформувалися іноземні місії, які займалися репатріацією військовополонених, біженців. На той час такі місії мали тимчасовий чи напівофіційний характер. Серед таких була польська Делегація з оптації та репатріації, сформована після укладання 24 лютого 1921 р. українсько-польської Угоди про репатріацію, очільником якої став член одеської польської громади М.В. Щепковський, який здійснював покладені на нього функції до завершення першого терміну роботи цієї комісії – 30 квітня 1922 р. 6 травня 1922 р. Делегація з

репатріації згідно листа №318 Уповноваженого уряду Польської республіки у справах оптації на теренах УСРР набула цілком офіційного характеру. Як зазначає польський історик Ян Брускі, оновлена Делегація в Одесі, розпочала свою роботу у червні 1922 р. на чолі з Тадеушем Куніцькі. Натомість матеріали Одеського ДПУ вказують, що з відстороненням М. Щепковського роль «Уповноваженого посольства» була покладена, з дозволу НКЗС, на Міхала Сороко, який прибув із секретарем Т. Куніцьким. Завдання М.Сороко полягало у полегшенні польським оптантам в Одесі й окрузі подачі заявок про вибір громадянства, інформування їх про необхідні для цього документи тощо, тобто усього, що стосувалося оптаційної процедури.

Цікавим є те, що на жодного з представників не покладалося виконання консульських функцій. Цими питання опікувалося відкрите у Харкові Посольство Польщі. З серпня-вересня 1922 р. усі справи з оптації перейшли під управління Т. Куніцького, а секретарем, у вересні 1923 р., став військовий розвідник, поручик Генрик Кінтопф, який був викритий агентами ДПУ за здійснення розвідувальної діяльності. Наприкінці жовтня 1923 р. одеське ДПУ затримало учасників мережі, створеної Г. Кінтопфом в Одесі, Миколаєві та Севастополі, а через тиждень провело арешти серед співробітників і оптантів делегації. У березні 1924 р. НКЗС визнав Г. Кінтопфа персоною non grata і видворив його за межі СРСР. Орієнтовно, у березні 1924 р. (точна дата не відома), Польська місія була ліквідована. Таке припущення робиться на основі довідникового видання «Вся Одеса. 1924 рік», де вказується, що на початку 1924 р. вона ще фігурує як Польське консульство та Польська оптаційна комісія, але враховуючи факт, що закриття оптаційної делегації в Києві відбулося 15 лютого 1924 р., вважаємо, що припинення діяльності делегацій у Києві й Одесі відбулося одночасно, що підтверджується листом польського генконсула у Харкові Міхала Свірського від 17 березня 1924 р. [7, с.163-164].

Надалі, свою Репатріаційну місію в Одесі відкрила Туреччина (1922 р.). Цьому передувала підписана 17 вересня 1921 р. між УСРР і Туреччиною конвенція «Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих», яка й посприяла активізації двосторонніх відносин між ними. Після низки зустрічей турецька сторона все ж згодилася на відкриття в Одесі репатріаційного пункту. Хоча першочергово, за політичними мотивами, Одеса була відхилена турецьким урядом, який

наполягав на Новоросійську і Туапсе (були відхилені, оскільки знаходилися за межами УСРР). Репатріаційна місія Туреччини складалася з двох корінних турків: уповноваженого представника Лютфі-Ікрі та секретаря Ізмаїла Шараф-Еддіна. У одеських чекістів до місії не було претензій, оскільки обидва у «контрреволюції помічені не були», а в діяльності місії «жодних ненормальностей не спостерігалось». Приблизно з 1923 р. і до самого закриття місії у травні-червні 1925 р. (була закрита у зв'язку з відкриття консульства) обов'язки голови виконував І. Шараф-Еддін. Цікавим є те, що окрім оптаційних і репатріаційних завдань, місія брала активну участь у налагодженні українсько-турецьких відносин в економічній і культурній сферах. Вже у 1924 р. в Україні почало функціонувати Харківське відділення Російсько-східної торгівельної палати. У свою чергу, 18 грудня 1924 р. в Одесі відбулося урочисте відкриття Одеського відділення Російсько-східної торгівельної палати. Головним завданням одеського відділення було налагодження торгівельних зв'язків з приморськими містами Туреччини, Сирії, Палестини, Греції та Єгипту. На відкритті Шараф-Еддін висловив впевненість у посиленні та зміцненні турецько-радянських торгівельних відносин і відмітив, що «турецькі торговці із задоволенням довідалися про організацію відділення палати в Одесі», побажавши успіху у його роботі від імені турецького уряду.

Окрім польської та турецької місій у вересні 1922 р. в Одесі розпочала свою роботу Репатріаційна місія Албанії (інколи фігурує в документах як консульство, але таким не було). Очільником якого став Колумбі, який добре знав місцеву дійсність, відвідуючи колишню імперію як моряк і торговець. Відкриття консульської установи було продиктоване наявністю в Одесі албанської колонії. Місія, на чолі з Колумбі, проіснувала приблизно до середини 1924 р. [7, с.164-165].

На межі 1923 і 1924 рр. у Одесі починають з'являтися перші консульські установи, одним із таких було німецьке консульство, яке було відкрите у 1923 р. 4 липня очільником консульства призначають професійного дипломата Філіппа Васселя. Він народився 26 серпня 1873 р. у Берліні в родині купців. У 1892 р. закінчив французьку гімназію в Берліні. У 1895 р., після завершення навчання в Університеті Фрайбурга, отримав кваліфікацію спеціаліста з арабської мови, а 30 березня 1896 р. здобув ступінь доктора права. Ф. Вассель вільно володів латинською, російською, англійською, французькою, італійською, іспанською,

нідерландською, польською, грецькою мовами, дванадцятьма арабськими діалектами. Отримавши докторський ступінь, Ф. Вассель розпочав дипломатичну службу у Міністерстві закордонних справ Німеччини, що стало початком його дипломатичної кар'єри: драгоман (перекладач) дипломатичної місії Німеччини в Танжері; німецький консул у Касабланці; консул у Фесі. 3 липня 1911 р. він працював у Політичному департаменті Міністерства закордонних справ Німеччини, вивчаючи марокканське питання, а з червня 1912 р. займався підготовкою роботи Прикордонної комісії у Конго. 4 грудня 1913 р. став членом Турецької комісії з фінансових реформ у Стамбулі, а згодом перейшов на службу до турецької адміністрації. 25 жовтня 1915 р. його призначили послом Німеччини при головнокомандувачі 6-ї Османської армії.

14 грудня 1915 р. Міністерство закордонних справ Німеччини призначило Ф. Васселя посланником Надзвичайної дипломатичної місії в Персії. Він прибув до Багдада 27 грудня й перебував там до 18 липня 1916 р. Після цього повернувся до Стамбулу, де до 1918 р. займався питаннями Турецької комісії з фінансових реформ. 21 лютого 1919 р. Ф. Вассель повернувся на дипломатичну службу Німеччини, працюючи у паспортному відділі Міністерства закордонних справ. Згодом він обіймав посаду німецького консула у Галаці, в Одесі, генерального консула в Познані, генерального консула в Смірні (сучасне турецьке місто Ізмір). 3 27 серпня 1931 р. він був представником Німеччини в Управлінні з питань громадянства Верхньої Сілезії; 23 лютого 1932 р. став делегатом до німецько-польської арбітражної комісії та першим делегатом до німецько-литовської арбітражної комісії з питань спірного громадянства. Після перерви, у 1937–1939 рр. він знову представляв інтереси Німеччини в цих комісіях. 4 квітня 1941 р. його призначили консулом 1-го класу в Парижі, де він працював до 16 червня 1944 р., після чого вийшов у відставку за станом здоров'я. Ф. Вассель помер 19 грудня 1951 р. у Бюнде (Вестфалія) [6, с. 218-219]. Разом із ним у консульстві Німеччини в Одесі працювали Карл Ган – радник та секретар консульства, Вільгельм Бухгольц – відповідальний за видачу паспортів, а також швейцар консульства – Іван Гурінов.

У 1925 р. Ф. Вассель залишив Одесу та повернувся до Німеччини. Упродовж 1925–1928 рр. обов'язки консула тимчасово виконував Карл Дінстманн. З 1926 р. кур'єром консульства став німець, підданий СРСР, Оскар Юндт. У 1928–1935 рр. посаду консула обіймав професійний

дипломат Пауль Рот, тоді як секретарем консульства залишався Карл Ган, який згодом був запідозрений радянськими спецслужбами в організації диверсійних груп на миколаївських заводах. У жовтні 1933 р. до Одеси прибув ще один співробітник німецького консульства – Конрад Нітерт, який пізніше працював там учителем [6, с.210-211]. Проведене попереднє дослідження дало можливість з'ясувати, що Пауль Рот народився 5 вересня 1885 р. у Лейпцигу в родині директора приватної середньої школи Фрідріха Рота та став гідним спадкоємцем консульської посади в Одесі. У 1903 р. П. Рот закінчив Ніколаїшуле в Лейпцигу. У 1903–1907 рр. він вивчав математику, фізику та філософію в Лейпцигу, Страсбурзі та Геттінгені. 31 січня 1907 р. він склав державний іспит та отримав вищу педагогічну кваліфікацію, а 31 липня 1907 р. здобув ступінь доктора філософії. Упродовж 1906–1908 рр. працював асистентом учителя у приватній середній школі «Тайхманн-Ротшена» в Лейпцигу. У 1915 р. він розпочав журналістську діяльність, працюючи співредактором видання «Akademische Rundschau». 15 березня того ж року вступив на військову службу, а з 1 жовтня 1915 р. до 11 листопада 1918 р. обіймав посаду радника Пресового відділу штабу головнокомандувача урядових військ у Варшаві.

Дипломатична кар'єра П. Рота розпочалася у 1918 р. Працюючи в Міністерстві закордонних справ Німеччини, він підтримував контакти з Павлом Скоропадським та журналістами, які співчували незалежній Україні. 20 листопада 1918 р. П. Рот очолив дипломатичну місію Німецької імперії у Варшаві, де працював до розриву дипломатичних відносин між державами 15 грудня 1918 р. У 1919 р. був віцеконсулом дипломатичної місії Німеччини в Празі та керівником паспортного відділу в Моравсько-Оставі (Моравія, Чехословаччина), де залишався до вересня 1921 р. Пізніше обіймав посаду прес-секретаря дипломатичної місії Німеччини у Варшаві та секретаря 4-го відділу Міністерства закордонних справ Німеччини, який займався питаннями Східної Європи та Скандинавії (1923–1925 рр.). У 1925 р. П. Рот розпочав роботу в СРСР, як консул і офіційний радник Посольства Німеччини в Москві (1925–1926 рр.). Як експерт із питань Східної Європи, 9 липня 1926 р., він був запрошений до Пресового відділу Міністерства закордонних справ Німеччини, до функціональних обов'язків якого входив аналіз ситуації в СРСР, на Кавказі, у Польщі та прикордонних територіях. З 28 червня 1928 р. по 19 листопада 1935 р. його діяльність була

пов'язана з Одесою, де він очолював Німецьке консульство. Паралельно з цим він тимчасово працював дипломатичним службовцем 4-го відділу Міністерства закордонних справ Німеччини, що займався питаннями Східної Європи, Скандинавії та Східної Азії, де після повернення з Одеси (19 листопада 1935 р.) він обійняв постійну посаду. У 1936 р. працював у 1-му відділі Міністерства закордонних справ Німеччини, а з 1940 р. – як спікер ради легатії. Як і більшість дипломатів періоду Німецького рейху, він був членом Соціал-демократичної партії Німеччини (у 1919 і 1924 рр.), а з 1 березня 1940 р. – членом НСДАП. Варто зазначити, що П.Рот був людиною багатогранного таланту: він поєднував дипломатичну діяльність із роботою публіциста й перекладача. У 1928 р. переклав німецькою мовою автентичну французьку версію книги «Кемаль-Паша – Нова Туреччина»; був автором чотирьох монографій, серед яких особливу увагу заслуговують «Політичний розвиток Конгресової Польщі під час німецької окупації» та «Виникнення Польської держави: міжнародно-правове та політичне дослідження» (1926). Він помер 25 квітня 1967 р. (за іншими даними – у 1964 р.) у місті Трір, регіон Середній Мозель [6, с. 219-220].

У 1936 р. німецьке консульство в Одесі було реорганізовано в Одеський консульський відділ з консульським округом у межах Одеської області, Автономної Республіки Молдова та Автономної Республіки Крим. Однак, загострення «чехословацької кризи» призвело до погіршення радянсько-німецьких відносин. Упродовж літа та осені 1937 р. між Посольством Німеччини в Москві та НКЗС СРСР активно обговорювались питання щодо кількісного складу дипломатичного персоналу на території держави перебування. Радянський уряд наголошував на невідповідності у пропорційності між радянськими дипломатичними місіями в Німеччині та німецькими в СРСР і, як наслідок, наполягав на закритті п'яти німецьких консульств, зокрема в Одесі. Німецький уряд не погодився з цими вимогами. У відповідь радянська сторона почала активно перешкоджати роботі окремих консульств, чинячи тиск і переслідуючи радянських громадян, які надавали послуги німецьким консульствам. Як наслідок, наприкінці 1937 р. німецькі консульства в Одесі та Харкові припинили своє існування.

Німецьке консульство в Одесі виконувало низку завдань, серед яких було налагодження та нормалізація двосторонніх німецько-радянських відносин із акцентом на торговельно-економічну сферу та захист прав

і інтересів громадян Німеччини й німецьких колоністів, які у значній кількості проживали на півдні України (у 1920–1930-х рр. на цій території функціонувало вісім німецьких національних районів). Особлива увага приділялася положенню німецьких колоністів, в часи Голодомору, колективізації, епідемій тифу та дизентерії, політичних репресій. Майже кожна німецька родина, яка мешкала у селах та містах УСРР, потребувала матеріальної чи продовольчої допомоги, що спонукало їх звертатися до консульств у пошуках захисту та підтримки. Зокрема, Німецьке консульство в Одесі активно займалося організацією збору коштів для закупівлі продуктів харчування та їх подальшого розподілу серед етнічних німців, що мешкали на Півдні України. Консульство опікувалися й релігійною сферою життя німецьких громад, оскільки функціонування церков залежало від добровільних, але мізерних пожертв парафіян. Допомоги потребували не лише католицькі й лютеранські громади, а й православне духовенство радянської України. Відомий випадок, коли священник Дмитро Гулий із села Ново-Богданівка Мелітопольського району у своїх проповідях згадував Німеччину та Гітлера, як країну, що допомагає не лише німецьким колоністам, а й радянському населенню. Він закликав парафіян активно інформувати Німеччину про голод, унаслідок чого лише за листопад–грудень 1934 р. було зафіксовано понад 11 000 таких листів. За 11 місяців 1934 р. через систему «Торгсин» до України було переведено 417 794 рублі німецької допомоги.

Особливо гостро стояло питання примусової колективізації, яку німецькі колоністи сприймали вкрай негативно. Як і більшість українського населення, вони не бажали відмовлятися від статусу «одноосібників». Додатково актуалізувалася проблема примусових виселень та арештів німецьких колоністів, що на початку 1934 р. набули масового характеру. Однією з найскладніших ділянок роботи німецьких консульств залишалося сприяння у виїзді німецьких громадян до Німеччини. Незважаючи на формальне право на виїзд із СРСР, на практиці реалізація цього права була ускладнена, особливо для осіб із радянським громадянством.

Водночас істотну увагу німецьке консульство в Одесі приділяло інформаційно-аналітичній діяльності, надсилаючи до Посольства Німеччини в Москві докладні звіти про політичну ситуацію в СРСР, стан важкої та легкої промисловості, сільського господарства, а також про наслідки радянської колективізації. Особливо цінними були

аналітичні звіти німецького консула П.Рота, який ретельно вивчав діяльність радгоспів і колгоспів Одеської області та життя німецьких колоній у Північному Причорномор'ї [6, с.221-223]. Так, він ще до початку Голодомору, восени 1931 р., зазначав, що у результаті проведеної радянської політики колективізації, більшість населення Одеської області взимку залишилася без хліба. Тому для більшості районів Одещини голод стояв на порозі. П.Рот писав, що, якщо уряд не надасть жодної допомоги, то це загрожуватиме вимиранням населення від голоду. У 1932 р. спостерігається стрімкий ріст цін на продукти харчування, тому зароблених грошей за місяць не вистачало, навіть на убоге життя. П. Рот повідомляв й про надзвичайно складне становище з господарством в німецьких колоніях. Так, тривала зима і не менш жорстока господарська політика радянського уряду у період 1931-1932 рр. відібрала у колоністів 70-75% їх хлібних заготівель, а у подальшому – те, що залишилося, прирікши на голодну смерть. Він, особисто, зареєстрував два смертельні випадки в німецькій колонії [2, с. 73-74]. Окрім виконання офіційних обов'язків, німецькі дипломати здійснювали розвідувальну діяльність, започатковану ще до Першої світової війни. Зокрема, П.Рот, який був кадровим агентом Генерального штабу Німеччини, організував широку мережу інформаторів, завдяки чому отримував детальну інформацію про плани, наміри, розвиток та проблеми СРСР.

Наступною консульською установою, яка почала діяти в Одесі була італійська. 13 квітня 1924 р., згідно королівського указу №729, було створено генеральне консульство Королівства Італії в Одесі, яке, спочатку тимчасово, розміщувалося в готелі «Лондонський» (бульвар Фельдмана, 11), оскільки на момент прибуття консула в Одесу відповідної будівлі для його розташування не було. Лише через кілька місяців консульство перемістили до будинку Лерхе (бульвар Фельдмана (Приморський бульвар), 5). Юрисдикція Генерального консульства Королівства Італії в Одесі поширювалася не лише на територію Української СРР, а й включала Донську область (з центром у Ростові-на-Дону) та Кубансько-Чорноморську область (Краснодар). Згідно з королівським указом від 19 липня 1924 р. (№ 1234/1246), консульська компетенція була розширена також на територію Республіки Крим, а згодом – на Адигейську (Черкеську) автономну область.

31 березня 1924 р. главою італійського генконсульства став Вінченсо Галанті, який виконував покладені на нього обов'язки до 29 липня того ж року. Його наступником став Провано дель Саббіоне, який діяв до вересня 1925 р. Надалі генконсулом було призначено Франческо Меріано (1928-1929), після якого були: Альфредо Байстроккі (1929-1930), Уго Томмазі (1930-1931), Едуардо Перван (1931-1932), Карло Бандуцці (1932-1935), Гіно Скарпа (1935-1939). При генеральному консульстві Італії діяли консул, віцеконсули, секретар. Одним із провідних напрямів діяльності італійського консульства в Одесі було налагодження економічної співпраці на основі збору, аналізу та оцінки політико-економічної інформації. Італійські дипломати відкрито заявляли про стратегічне значення радянської сировини (вугілля, нафта, деревина, хліб, залізо) для розвитку національної економіки. Генеральний консул Провано дель Саббіоне підкреслював, що економічні інтереси СРСР та Італії не перетинаються, а доповнюють одне одного: «Італія цікавиться радянським вугіллем, хлібом і залізом. Все це говорить про великі перспективи торгівлі між СРСР та Італією. У подальшому участь італійського торгового флоту в справі обслуговування перевезення радянських експортних товарів отримає розвиток. В останні роки збільшилися торговельні операції між Італією та СРСР. Італія також цікавиться, крім вищесказаного, радянської шерстю, гасом, фанерою, лісом, живою худобою та птицею».

Важливе місце у роботі консульства займала опіка над італійськими підданими та радянськими громадянами італійського походження. Окрім виконання стандартних консульських функцій, установа надавала матеріальну допомогу посилками та грошима, опікувалася католицькими парафіями та підтримувала зв'язок із місцевими громадами. Задля збереження добросусідських відносин із СРСР консульство часом ігнорувало порушення прав італійців радянською владою. Таким було й вбивство італійського моряка Апроціо в Миколаєві. Серед представників консульського персоналу було чітке розуміння, що це було політичне вбивство, однак Ф. Меріано визнав це вбивство випадковим.

Італійські дипломати здійснювали активну інформаційно-аналітичну діяльність, надсилаючи до МЗС звіти про економічну та політичну ситуацію в УСРР. Водночас вони протидіяли впливу радянської пропаганди на екіпажі італійських суден, які відвідували одеський Інтерклуб, вживаючи жорстких заходів, аж до вилучення морехідних книжок. Секретар генконсульства Італії в Одесі Ламберто Тонкер

безпосередньо приходив на кожний італійський корабель, що прибував до одеського порту, і повідомляв морякам про заборону сходження на берег. У випадку порушення – передбачалися суворі репресії при поверненні моряків в Італію. Але не дивлячись на всі ці попередження, матроси продовжували відвідувати Інтерклуб. Тоді Тонкер за сприяння капітана корабля вдався до відбирання у моряків їх морехідних книжок, за відсутності яких вони не мали права перебувати на березі. Такі дії були задіяні до матросів кораблів «Німбо», «Карло Пізакане». Але це не дало бажаного для Л. Тонкера результату. Тому, він неофіційно, пообіцявши вирішити питання з італійським громадянством, найняв на роботу Міро Авліча, який мав слідувати за італійськими моряками, які без дозволу відвідували Інтерклуб, за можливості робити фотографії і повідомляти про це Л.Тонкеру. Але робітники ДПУ його досить швидко викрили, арештували і засудили до ув'язнення за здійснення шпигунської діяльності на користь Італії. Окрім того, Л.Тонкер приділяв значну увагу збору даних щодо економічного та політичного життя в УСРР, СРСР, політемігрантів, італійських комуністів, репресій радянської влади до осіб, які підтримували зв'язок з іноземними представництвами.

У роки Голодомору 1932–1933 рр. консульство інформувало МЗС Італії про штучно створену радянською владою гуманітарну катастрофу. В одному із своїх звітів консул Карло Бардуцці писав: «якщо нацисти переслідували мету фізичного знищення народів «другої раси»; для Королівської армії, навпаки, «фашизація» означала визволення українського народу з-під радянського ярма, реституцію православного культу та повагу до націоналістичних настроїв українців». Не дивлячись на те, що у 1933 р. було підписано радянсько-італійський договір про дружбу, ненапад і нейтралітет, все ж ідеологічне протистояння впливало на загальний характер відносин. Остаточна крапка на існуванні італійського генконсульства в Одесі була поставлена після приєднання Італії 6 листопада 1937 р. до Антикомінтернівського пакту. Радянський уряд 8 листопада 1937 р. висловив протест проти недружніх дій. Подальше збереження Італії у складі «осі» призвело до згорання дипломатичних відносин. У 24 серпня 1939 р. було видано королівський указ про закриття Консульства Італії в Одесі та припинення його фінансування, хоча фактичне припинення його діяльності відбулося ще раніше [7, с.169-172].

На початку червня 1925 р. в Одесі починає діяти генеральне консульство Туреччини. З цього приводу радянська преса повідомляла: «В Одесі організувалося турецьке консульство. Головною метою цього консульства є поширення торговельних сполучень між Туреччиною та СРСР». Консульство знаходилося за адресою вул. Гоголя, 19. Будинок було побудовано у 1880 р. за планом архітектора Ф.В. Гонсировського в стилі еклектики, як прибутковий будинок родини Толстих. Цікавим є те, що на початку ХХ ст. у будинку знаходилося консульство Швейцарії.

Першим очільником Турецького консульства в Одесі у 1925 р. був призначений Мюніф-бей, який прибув до України 4 червня 1925 р., а віце-консулом Дервіш-бей, що з'явився у місті у середині травня. Останній по прибутті відразу зробив декілька заяв про важливість розвитку торговельних відносин між Туреччиною та СРСР і запевнив, що «турецькі купці дуже цікавляться можливістю економічних зв'язків з СРСР», консульство, у свою чергу, «постарається встановити тісні взаємовідносини з місцевими господарчими організаціями». Його слова підтвердив генеральний консул Мюніф-бей, який у своїх інтерв'ю радянській пресі 4 червня 1925 р. відзначав, що: «головним завданням організації в Одесі турецького консульства є зміцнення та розвиток торговельних відносин між Туреччиною та СРСР». Завданням генконсульства було, насамперед, сприяння розвитку торговельно-економічних відносин між Туреччиною та УСРР, які протягом 1920-х рр. характеризуються своєю інтенсивністю.

Опісля Мюніф-бея главами генконсульства були Кіяміль Мумтаз-бей (1929-1930 рр.), Фауд-Іззет-бей (1930-1931 рр., можливо діяв до 1932 р.), Субхі Хаїр-бей (1931-1933 рр.). Однією з найяскравіших фігур дипломатичного корпусу Туреччини в Одесі другої половини 1920-х рр. був віце-консул Селім Сарпер – майбутній міністр МЗС Туреччини, який упродовж 1928-1929 рр., а згодом у 1935-1937 рр. працював в одеському консульстві. Він був вихідцем з родини високопоставленого чиновника Асада Рауфа. С. Сарпер був яскравим прикладом тогочасного професійного дипломата. Закінчивши у 1918 р. середню школу у Німеччині, він вступив на юридичний факультет Берлінського університету, де отримав ступінь бакалавра. Протягом 1922-1923 рр. навчався на юридичному факультеті університету Анкари. Володів німецькою, французькою та англійською мовами. По завершенні університетської освіти працював вчителем французької мови у середній школі міста

Адана, на півдні Туреччини (1923-1924 рр.). У 1925 р. став секретарем Східного суду незалежності, а у 1927 р. почав працювати перекладачем у Міністерстві закордонних справ Туреччини [4, с. 10-11].

У лютому 1934 р. турецьким консулом в Одесі значиться 60-ти річний Рауф Хайрі-бей. За посадою від був генеральним консулом, але в Одесі працював консулом. Виконував покладені на нього функції до 1937 р. До цього довгий час займав консульські посади на італійських островах Дідеканер, Греції, Варшаві, представляючи інтереси Туреччини. За три роки до призначення в Одесу, він працював у МЗС. Дуже добре володів французькою мовою, на розмовному рівні – італійською. Рауф Хайрі-бей був яскравим представником дореволюційної турецької аристократії, мав шлюб з донькою султана, а на початку 1930-х рр., як стверджувала радянська контррозвідка, співмешкав з племінницею.

Практично беззмінним віце-консулом був Зеккі Джаміль-бей (1930-1935 рр.), який упродовж 1926-1930 рр. перебував на посаді канцлера консульства Туреччини. Працював у Турецькому консульстві в Батумі (8 місяців 1923 р.), був чиновником у МЗС Туреччини. Добре володів французькою, німецькою і трохи російською мовами. Віце-консулом при Рауф Хайрі-беї був Тургуло, який у 1935 р. виїхав до Туреччини, а на його місце прибув знову С. Сарпер, який пропрацював до весни 1937 р. У квітні 1937 р. новим і останнім турецьким консулом став Малкос Алі-Різа (у документах ГДА СБУ зустрічається як Малькос Алеріза), який діяв до закриття консульства в Одесі (березня 1938 р.). За свідченнями секретаря консульства В. Каншина упродовж 1927-1935 рр. у турецького консульства змінилося близько 6 очільників.

Окрім консула в одеському представництві Туреччини діяли й представники адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу. Так, у складі консульства були секретар консульства, першочергово посаду якого займав офіцер колишньої російської армії, уродженець Москви Володимир Каншин. Разом з В. Каншиним у консульстві працювали й інші секретарі: Тейфук-озе, Узен Мешет Меде-ік, Тедефік-бей, Емді Ерер. Відомі й імена деяких кур'єрів консульства: Кипчакли Ібрагім, Халіл Беял, Заде-Тейфік-Хуссейнов. Так, Заде-Тейфік-Хуссейнов, який розпочав свою роботу у 1927 р., ймовірно пропрацював до самого закриття консульства. У 1904 р. він приїхав до Російської імперії, де служив у флоті. Упродовж 1918-1920 рр. – у лавах Червоної армії. Надалі до 1927 р. працював в кооперації.

У минулому був членом більшовицької партії й у 1921 р. пройшов «процес чистки». Цікавим є те, що інтелектуально він був слаборозвинутим, російською мовою володів дуже погано, турецькою лише розмовляв, будучи неписьменним. Не дивлячись на це він користувався довірою у глав консульства, особливо у Рауф-Хайрі-бея, будучи й нього в особистому розпорядженні. Протягом грудня 1934 – березня 1938 рр. кур'єром консульства (і за сумісництвом охоронцем) працював татарин, громадянин СРСР Халіл Беял (1890-1938 рр.). До 1930 р. він разом із родиною (дружина та четверо дітей) проживав у Бахчисараї, де займався галантерейною торгівлею (виготовлення східних хустин), але за довготривалу несплату податків був змушений продати частину своєї власності, сплативши величезний борг. З метою полегшення матеріального становища його дружина Зеліха та діти, маючи турецьке громадянство, виїхали до Стамбула. Право на виїзд дружина отримала у Турецькому консульстві в Одесі.

У грудні 1930 р. Халіл Беял також приїхав до Одеси, прагнучи отримати дозвіл на виїзд, але отримав відмову, оскільки був громадянином СРСР. Упродовж 5 місяців 1932 р. працював на кондитерській фабриці ім. Рози Люксембург, потім 2 місяці 1933 р. – на консервній фабриці ім. Ворошилова, а загалом упродовж 1930-1934 рр. займався кустарним виробництвом. У 1934 р. його дружина надіслала листа до Турецького консула в Одесі з проханням видати Халіл Беялу візу на виїзд з СРСР до Туреччини. Однак у візі йому було знову відмовлено, проте консул запропонував роботу при консульстві, з грудня 1934 р. Х. Беял виконував функції кур'єра. Доставляючи кореспонденцію, він познайомився з іншими працівниками консульства – Іллею та Біаною Ічаджиками, на квартиру яких приносив турецькі газети, журнали та пакети. Ілля Ісакович Ічаджик у консульстві працював викладачем російської та французької мов (навчав тогочасного секретаря консульства та дружину віце-консула), а з березня 1938 р. – сторожем будівлі цього консульства. Його дружина – Біана Яківна Ічаджик упродовж з 1937 до березня 1938 р. працювала нянею дитини турецького консула Малкоса Алі-Різа [4, с. 12-15].

Діючи в Одесі консули сприяли інтенсифікації торговельно-економічних радянсько-турецьких відносин, захисту прав та інтересів турецьких громадян, які проживали у межах консульського округу. Вони здійснювали інформаційну діяльність, висвітлюючи внутрішню

ситуацією як у самому консульському окрузі, так і за його межами. У своїх звітах до турецького уряду консули надавали інформацію щодо діяльності Одеського порту, де особлива увага приділялася кількості прибулих іноземних кораблів; розвитку важкої, харчової промисловості, ситуацією на селі та сільськогосподарської діяльності (особливо упродовж Голодомору). Активну участь дипломатичний корпус Туреччини брав в налагодженні культурного співробітництва. Турецькі консули були присутніми на різного роду урочистих заходах. Так, важливу роль у розвитку українсько-турецьких відносин відіграло засноване у січні 1926 р. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, діяльність якої зосереджувалася на політико-економічному та історико-етнологічному напрямках. У товаристві діяла турецька секція, яка займалася турецькою проблематикою та популяризувала вивчення турецької мови на курсах у Харкові, Одесі та Києві. Особливий інтерес турецького суспільства викликав радянський театр і мистецтво. У серпні 1925 р. до СРСР завітав реформатор турецького театру та кінорежисер Ертугрул Мухсін-бей. Під час цієї поїздки митець, ймовірно, відвідав і Одеську кіностудію. В 1926 р., за сприяння віце-консула Зеккі Джаміль-бея та фінансуванню Туреччини, на Одеській кіностудії Е. Мухсін-бей зняв художній фільм «Спартак», а в 1927 р. фільм «Тамілла». Маємо інформацію і про цінні подарунки творів мистецтва Одеському художньому музею. До сьогодні у музеї зберігається портрет Льва Толстого (1900) портретиста Івана Казакова, що був подарований турецьким консулом Фуат Іззет-беєм у 1932 р. [7, с. 173].

Незважаючи на підкреслену дружність у відносинах між СРСР і Туреччиною, турецьке консульство та його працівники опинилися під пильним наглядом радянських спецслужб, які будь-які дії представників консульства розцінювали як шпигунські. Для повної результативності спецслужбами було завербовано представників, як серед працівників консульства, так і осіб, які контактували з консулом. А після закриття консульства розпочали процес їхньої «зачистки». На початку березня 1938 р. турецьке консульство в Одесі припинило свою діяльність.

Починаючи з січня 1926 р. в Одесі почало діяти консульство Японії. Тимчасово консульство знаходилося у готелі «Лондонська», хоча НКВС, для зручності спостереження, пропонував розмістити консульство у будинку №21 по вул. Гоголя, де знаходилося також консульство Туреччини. Надалі консульство переїхало до трьохповерхової будівлі

на бульварі Фельдмана (Приморський бульвар, 1), де займало увесь другий поверх. Консульський округ охоплював територію УСРР та Кримської АСРР.

Першим главою японського консульства став Сасакі Сайго, який виконував покладені на нього функції до 1927 р., після чого був переведений консулом на о. Сахалін. Його призначення було не випадковим, адже він вже був знайомий з Одесою. Упродовж 1907-1909 рр. С. Сайго займав посаду секретаря японського консульства в Одесі. Восени 1925 р. він приїздив до міста, щоб оглянути стан порту й ознайомився з економічним розвитком Одеси та регіону. В інтерв'ю для газети «Известия» японець зазначав, що вважає поточний стан радянсько-японських відносин надзвичайно добрим. С. Сасакі наголошував на значних перспективах економічних взаємин між країнами, адже СРСР висловлював зацікавлення в розвитку експортної торгівлі, а Японія активно імпортувала нафту, деревину, залізну руду тощо. Що стосується УСРР, то дипломат зазначав про можливість експортування до Японії каустичної соди, льону, конопель, солі, тютюну та ін. [7, с.175].

Разом із С. Сасакі у консульстві працювали: віце-консул Камімура Шін'іці (в документах радянської контрозвідки згадується як Уемура Шиніче) (аташе японського посольства у Москві), секретар Ясуцугу Гото, який прибув з Японії, технічний секретар Лівшиц (громадянин Одеси, знайомий Сасакі), машиністка Манчевська (громадянка Одеси, колишня працівниця АРА і знайома польського консула в Одесі Куніцького). Функції перекладача виконував одеський громадянин, 23-річний Сергій Фельдман, який після звільнення Лівшица також здійснював обов'язки технічного секретаря та машиністки. Пізніше на місце машиністки було взято латвійку, цивільну дружину (співмешканку) віце-консула Камімури, Ірину Загорську. Кур'єром-охоронцем був Михайло Цибулько з яким С.Сасакі був добре знайомий ще з 1907 р., коли був консулом Японії в Одесі.

У березні 1927 р. новим консулом стає Шімада Шігеру (в документах радянської контрозвідки згадується як Сігеру Сімада), який діяв до 1930 р. Секретарем консульства був Ногучі Яшіо (в документах радянської контрозвідки згадується як Ногучі Іосіо), який прибув до Одеси у квітні 1927 р. Це призвело до кадрових змін у консульстві: з посади був звільнений С. Фельдман, а у листопаді 1927 р., не знайшовши мови з новим консулом, залишає японське представництво віце-консул

Ґото Ясуцуго, якого у результаті відкликали у Японію. 29 червня 1930 р. до Одеси прибув новий консул Бун'їциро Танака, наступником якого з 1934 р. став Хірата Мінору, який виконував покладені на нього обов'язки до 1937 р. [3, с.7-8,10].

Першочерговим завданням глави японського консульства був розвиток торгівельних відносин з СРСР і встановлення пароплавного сполучення між портами Осака й Одеса. З цією метою проводилася аналітична робота з вивчення регіону. Японців цікавила інформація щодо політичного життя, промисловості (питання нафти), фінансового стану, ролі радянських чиновників, спеціалістів та інших працівників у промисловості УСРР і СРСР, кількість працівників у Департаменті української промисловості національної політики, економічного стану України, антирадянських настроїв в Одесі, уваги Центрального Уряду до озброєння УСРР, ролі приватного капіталу в СРСР, стану хлібозаготівель в УСРР тощо. Зазначаючи жахливість усього цього процесу, контррозвідувальний відділ ДПУ у своїх звітах зазначав, що жодна помітна подія з життя Одеси не залишилася поза увагою співробітників консульства, які активно збирали інформацію про регіон і часто виходили за межі консульського округу та надсилали свої доповідні до Японського посольства в Москві та МЗС Японії.

Консул Шімада Шігеру, прибувши до Одеси 19 лютого 1927 р., в інтерв'ю одеській газеті «Известия» зазначив, що Японія зацікавлена в закупівлі в південних регіонах СРСР (УСРР та східне Причорномор'я) солі, нафти, лікарських трав тощо. І перше його завдання як консула – це дослідження цих питань, тобто можливих сфер розвитку радянсько-японських економічних відносин. Другим пріоритетом для чиновника було встановлення регулярного морського сполучення між Японією та чорноморськими портами СРСР. Здійснювало консульство і культурну промоцію Японії в УСРР. Так, у період 1927-1929 рр. на теренах СРСР було реалізовано три культурні проекти, що мали безпосередній стосунок до Японії. Це виставки дитячої книги (1) та кіно (2) і гастролі театру «Кабукі» (3). Консульство не було залучене до організації цих проектів і переважно виконувало роль спостерігача чи пасивного учасника. Виставка японської дитячої книги до Одеси відбулася у квітні 1929 р., а відкрита 17 липня. Місцем проведення виставки в Одесі став Державний художній музей. Восени 1929 р. в Одесі було презентовано дещо інший японський культурний продукт – кіно.

Виставка, окрім кіно, передбачала демонстрацію японських рекламних плакатів до фільмів, фотографій, журналів. В Одесі виставка була відкрита 16 листопада у приміщенні Держкіно ім. Фрунзе. Позитивні взаємини склалися між консульством та Одеською філією Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). Важлива увага приділялася й поширенню уявлення про Японію, її культуру, звичаї, шляхом відзначення національних свят, на які запрошувалися впливові та відомі особистості міста. 29 квітня 1928 р. японським консульством було організоване національне свято з нагоди вступу на престол японського імператора. На святкуванні були присутні бл. 60 осіб, серед яких: агент НКЗС, начальник Одеського порту, завконтори радторгфлота, місцеві професори (І.Е. Корнман, М.Ф.Болтенко), консули Німеччини, Італії, Туреччини, разом зі своїми працівниками. В приміщенні канцелярії японського консульства проходила урочиста вечерея, під час якої С. Сімадо виголосив декілька тостів: «Я підіймаю келих за зміцнення і процвітання дружби між двома великими державами – Японією та СРСР», «Я п'ю за здоров'я шановних гостей, які вшанували нас своєю присутністю на святі» [8, арк.19,21].

Аби краще розуміти ситуацію в регіоні і за його межами японські представники здійснювали поїздки країною. Так, в серпні 1929 р. С. Сімадо здійснює подорож по СРСР, а саме він відвідує наступні міста: Київ, Дніпропетровськ, Харків, Москву, Нижній Новгород, Волгу, Кавказ, Батум, з метою ознайомлення з продовольчою політикою в різних частинах СРСР. Японці цікавилися розмірами майбутнього урожаю, як він мав вирішити продовольчу кризу, намагалися з'ясувати, як саме відбувається виконання запланованої п'ятирічки. Радянськими спецслужбами це сприймалося, як розвідробота та розбудова шпигунської мережі.

Упродовж 1930-х рр. увага консулів була прикута на висвітлені жахливого стану з продовольством в УСРР і репресій ДПУ, щодо заможних верств сільського населення, які відкрито засуджував С. Сімадо: «...своїх ворогів радвлада арештовує, притягує до судової відповідальності й суворо їх карає, аж до розстрілу та конфіскації майна. Але хто ж ці страшні вороги, якщо на них поглянути. Це звичайні громадяни, усі злочини яких зводяться до того, що до революції та продовж кількох років після, вони мали такі професії, які зараз радвлада, і лише радвлада, визнає принизливими й піддає осуду, а саме: займатися

торгівлею, приватною промисловістю тощо» [5, с. 274]. Звіти характеризували стан важкої промисловості, сільського господарства і транспорту. Тут були підбиті підсумки першої п'ятирічки в УСРР і наведені офіційні статистичні дані щодо цього. Увага приділялася і збору інформації щодо розвитку шкільної освіти, методам викладання в школі (особливо у залізнично-будівельних школах), процесу українізації в УСРР [7, с.175-176]. Як і у випадку з німецьким консульством, формальною підставою для закриття японської консульської установи в Одесі стало скорочення кількості японських представництв у СРСР, яких на той час нараховувалося 8, а радянських в Японії – 6. Тому, 19 серпня 1937 р. НКЗС скерувало посольству Японії ноту про закриття двох консульств відповідно до принципу рівнозначної кількості представництв. 15 вересня в Москві було прийнято рішення закрити консульства в Новосибірську та Одесі.

Останнім почало функціонувати в Одесі консульство Іспанії. Воно було відкрите у 1936 р. Очільником консульської установи став професійний дипломат Валеріано Пікацо Касануєва, який виконував покладені на нього функції до 1939 р. Він народився 9 травня 1889 р. в Мадриді, отримав юридичну освіту, певний час працював у Міністерстві фінансів. Був генеральним директором з державних судових справ, секретарем Королівської академії юриспруденції та державним юристом у Мадриді. 5 березня 1939 р. уряд Народного фронту було повалено, і до влади прийшла «Національна хунта оборони». Посол Іспанії в СРСР Педросо заявив, що він не може вважати себе представником уряду, який утворився в Мадриді після перевороту. Тому, в СРСР мав залишитися лише іспанський консул в Одесі В. Касануєва. Іспансько-радянські дипломатичні відносини було припинено, як наслідок з 1939 р. припинило своє існування іспанське генконсульство в Одесі [7, с.177-178].

Зі створенням радянської України Одеса залишалася стратегічно важливим містом як для європейських, так і азійських країн, які відновивши дипломатичні та консульські відносини з СРСР, відкривають тут свої консульства. Упродовж 1920-30-х рр. в місті діяли спочатку (протягом 1922-1925 рр.) репатріаційні місії Польщі, Албанії, Туреччини, згодом консульські установи: Німеччини, Італії, Іспанії, Туреччини, Японії. Дипломатичний персонал іноземних консульських установ складався винятково з представників країн, які вони представляли,

і був заповнен кар'єрними дипломатами. У свою чергу, серед представників адміністративно-технічного персоналу були, як громадяни цих країн, так і УСРР/УРСР, обслуговуючий персонал складався з місцевих мешканців.

З моменту свого становлення іноземні консульські представники сприяли розвитку торговельно-економічних, культурних і наукових відносин своїх країн з УСРР/УРСР. Важливими сферами діяльності консульств був захист інтересів громадян своїх країн, організація для них матеріальної допомоги та сприяння їх виїзду на батьківщину. У процесі збирання інформації про суспільно-політичне становище в УСРР, консули фіксували розгортання Голодомору, вказуючи на його винуватців, відзначали негативні наслідки колективізації та індустріалізації тощо. Але, незважаючи на постійно підкреслену дружність у відносинах між СРСР і вище переліченими країнами, їх консульства та працівники опинилися під пильним наглядом радянських спецслужб, які будь-які дії представників консульств розцінювали як шпигунські.

Література:

1. Вовчук Л. Діяльність іноземних консулів на Півдні України у добу національно-визвольних змагань // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6 / Відп. ред. М.І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 79-85.
2. Вовчук Л., Корновенко С. Голодомор 1932-1933 р. очима іноземних дипломатів // Емінак. 2019. № 4 (28). С. 71-82. [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).34](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).34)
3. Вовчук Л. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі у міжвоєнний період) // Сходознавство (Shodoznavstvo). 2022. № 89. С. 3–24 <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2022.89.003>
4. Вовчук Л. Турецьке консульство в Одесі (1925-1938 pp.) // Сходознавство. (Shodoznavstvo), 2023. № 92. С. 3–32. <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2023.92.003>
5. Павленко С. Агент на псевдо Токієць (до історії японського консульства в Одесі 1927-1932 pp.) // Емінак. 2025. № 2 (50). С. 266-282 [https://doi.org/10.33782/eminak2025.2\(50\).799](https://doi.org/10.33782/eminak2025.2(50).799)
6. Vovchuk L. Diplomatic corps of German consulates in Soviet Ukraine (1922-1938) // "Przegląd Nauk Historycznych". 2023. № 1. Pp. 205-229. <https://doi.org/10.18778/1644-857X.22.01.08>
7. Vovchuk L. Foreign Consulates in Odesa (1920s – 1930s) // Емінак. 2023. № 1 (41). Pp. 160-180. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).628](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).628)
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 91, Оп. 1, Спр. 70.

МУНІЦИПАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ОДЕСИ: З ПРАКТИКИ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Метою дослідження є з'ясування суті поняття культурної дипломатії та муніципального партнерства між містами, аналіз практики реалізації у міжнародному співробітництві. Воно спрямоване на визначення основних форм міжнародної співпраці між містами побратимами та дослідження напрямків і форм його розвитку. Співробітництво між окремими територіями поступово стає функцією місцевого самоврядування. В умовах незалежності новий імпульс отримали партнерські зв'язки міст із містами-побратимами, що набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. У сучасній науковій літературі комплексного вивчення історичних, соціально-економічних, географічних, правових та інших аспектів розвитку побратимського співробітництва не проведено. Проблема побратимського співробітництва міст як чинника культурної дипломатії є малодослідженою у науковій літературі, основні напрацювання належать переважно зарубіжним ученим та дослідникам.

Проблематика дослідження є досить новою для України. У Радянському Союзі через наявність інформаційної завіси від решти світу, всебічного контролю та партійного диктату, міжнародне співробітництво міст-побратимів було заформалізованим. Проте проблеми існують і в сучасних умовах. Попри те, що міста України мають досить високий показник побратимських зв'язків (891 місто-побратим у 60 країнах світу), все ж відсутня чітка стратегія у практичній площині як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування щодо ефективного ведення та розвитку співпраці із містами-побратимами, участі у діяльності міжнародних організацій [1, с.74].

Аналіз публікацій останніх років показує, що основні тенденції розвитку партнерських та побратимських відносин між містами України та інших держав світу стали активніше висвітлюватися у науковій та публіцистичній літературі. Актуальним питанням постає дослідження ключових проблем та можливостей для реалізації побратимських зв'язків на практиці муніципального партнерства міста Одеси, що зумовило вибір теми.

Теоретичні висновки та практичні рекомендації ґрунтуються на працях зарубіжних та вітчизняних учених, законодавчих актах України та Ради Європи щодо культурної дипломатії та місцевого самоврядування, інформації з офіційних сайтів органів місцевої влади, наукових статтях журналів та вісників, офіційних інтернет-сайтах міжнародних організацій та асоціацій, громадських організацій, періодичних друкованих виданнях, архівних даних. При формуванні головних проблем у реалізації побратимських зв'язків найбільш корисною була інформація, розміщена на офіційних інтернет-сторінках Одеської міської ради і міст побратимів.

Теоретичне визначення терміну культурна дипломатія належить американському науковцю Мільтону Каммінгсу [30], британському досліднику Марку Леонардо¹, у рф цією проблематикою займалися В. Фокін [23], М. Журавльова [5], О. Василенко [3] та інші. Українські вчені тільки в останній час стали приділяти увагу цьому напрямку дипломатії: праці Ю.О. Луня, М. Ваховської [10], О. П.Розумної [20], А.В. Луценка, Г.А. Піскорської [11], А. Демичевої [4] та групи молодих учених. Зокрема, О.П. Розумна виділяє проблему необхідності переходу від риторики навколо питань міжнародної культурної присутності до розробки ефективного інструментарію [20, с.4]. Аспекти розвитку побратимських і партнерських зв'язків міст України із містами інших країн вивчаються більш широко українськими науковцями: В.Й. Лажник, О.І. Богородецька [9], С.А. Мерзлякова [17], О.І.Соскін [21], С.І.Ковальчук [8], О.Кийков [7], А.Ю. Стрижакова [22]. Аналізу піддаються сучасний стан, географія, перспективи, проблеми розвитку муніципального партнерства. А. Демичева виділяє ознаки, що свідчать про наявність соціальної зумовленості побратимства, але мало уваги приділяється муніципальному партнерству як фактору культурної дипломатії [4, с.504]. Наукове дослідження різних аспектів проблеми міжмуніципального співробітництва розпочалось та зростає інтерес до цього напрямку міжнародних відносин.

Культурна дипломатія або м'яка дипломатія у сучасних умовах відіграє у державній політиці важливу роль з огляду на вплив у питаннях національної безпеки та міжнародного іміджу. Незалежна Україна увійшла у світову спільноту маючи певні стереотипні образи: «Чорно-

¹ Потрібно зазначити, що сам термін «культурна дипломатія» ще у 1960 р. ввів в обіг американський дослідник Ф.Ч. Баргхорн.

биль», «Україна це Росія» з часом додалися «голодомор», «волинська різня» і тільки Майдан, спротив, АТО на Сході, марші вишиванок по світу почали формувати нове сприйняття держави. Необхідність у такому інструменті взаємозв'язку, як культурна дипломатія стала особливо актуальною в умовах нагальної потреби інформаційної протидії агресивній пропаганді рф [3].

У світовій політичній думці найбільш повним і точним вважається визначення яке належить американському науковцю Мільтонові Каммінгу: обмін ідеями, інформацією, предметами мистецтва, іншими аспектами культури з метою сприянню взаєморозуміння між народами, реалізації політичних і економічних цілей по ланцюгу «позитивний погляд – спонування до більш тісних зв'язків – зміна громадських настроїв – запобігання, управління і уникнення конфліктів» [24, :74].

В Україні більш поширеною думкою є розгляд культурної дипломатії як заснування або полегшення таких обмінів з метою вироблення переваг на довгий термін, або ж підтримка національних інтересів, побудови відносин або посилення соціокультурного розуміння [10, с. 73]. О. П. Розумна вважає за необхідне виділити два важливих завдання культурної дипломатії. На зовнішньому напрямі – забезпечення іміджу держави й успішності її міжнародної політики; на внутрішньому – зміна парадигми культури і реформування культурної політики, від чого залежить зміст і якість культурного продукту [20, с.44]. При цьому система об'єктів культурної дипломатії включає кінематографію, музику, живопис, скульптуру, виставкову діяльність, наукові обміни, освітні програми, переклад літературних творів і та інше. До суб'єктів культурної дипломатії, як правило, відносять органи державного управління, неурядові організації, громадські об'єднання, приватні особи, зацікавлені в міжкультурних контактах.

Розглянемо місце та роль у культурній дипломатії муніципального співробітництва, руху поріднених та партнерських міст. У СРСР під жорстким контролем держави і компартії народна дипломатія була зведена до діяльності Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном, а з 1958 року, Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Рух поріднених міст був однією зі складових їх діяльності, а Одеса стояла біля витоків цього руху. У роки Другої світової війни до захисників міста приходили листи від жителів багатьох країн зі словами подяки і захоплення героїзмом оде-

ситів. У вересні 1941 р. надійшли листи від громадян Бристоля (Велика Британія), гарнізону фортеці Тобрук (Лівія). У серпні 1944 р. прийшов лист з Ванкувера (Канада), в якому говорилося: «...прийміть наше звернення як знак захоплення і поваги дивовижною стійкістю радянських людей у боротьбі проти фашистських орд, як ознаку доброзичливості та дружелюбності по відношенню до радянського народу, до жителів Одеси. Муніципалітет міста Ванкувера вважає за честь бути спорідненим з містом Одесою». Рік від року зростала кількість міст, з якими Одеса встановлювала контакти, але тільки у другій половині 1950-х рр. ці контакти стали переростати у постійні зв'язки. У 1956 р. відбувся обмін делегаціями між Одесою і Оулу (Фінляндія), а у серпні наступного року було укладено угоду про співпрацю та споріднення двох міст [25, с. 41]. У цей же рік відбувся обмін делегаціями між місцевою владою міст Констанца (Румунія) та Одеси [26, 259].

З 1958 р. встановилися постійні зв'язки з Ліверпулем (Великобританія), Варною (Болгарія), Сегедом (Угорщина), Тріполі (Ліван), Олександрією (Єгипет) [17, с.107]. У 1959 році почалося налагодження контактів з муніципальною владою міст Марселя (Франція) та Генуї (Італія). Одеса однією з десяти радянських міст стає у 1962 р. членом Всесвітньої Федерації поріднених міст [27, с. 35].

Основними формами співпраці міст-побратимів у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. було листування між міською владою, обмін делегаціями міських і муніципальних властей, групами лекторів та фахівцями міського господарства. У 1960-ті рр. починають практикуватися такі форми як обмін літературою, виставками, кінофільмами, записами радіопередач і статтями в газетах. Змінювалися не тільки форми співпраці, збільшувалося число делегацій, обсяг і масштаби проведених заходів. Так, з 1957 р. по 1963 р. було направлено і прийнято 22 делегації, а у період 1964-1970 рр. їх кількість перевищила 70.

Необхідно відзначити, що зв'язки між містами-побратимами не були прерогативою тільки міськвиконкомів та муніципалітетів. Громадськість почала залучатись до руху з початку 1960-х рр., завдяки діяльність комісії сприяння зв'язкам із зарубіжними містами, створюваними з метою «пропаганди досягнень та мирної політики СРСР» [28, с.192]. В Одесі така комісія була утворена у травні 1963 р. [29, с.53]. До складу комісії входили діячі культури, викладачі, представники партійних, профспілкових, комсомольських організацій, активісти міських відділень то-

вариств дружби. Створення комісії не означало відмови від монополії партії і держави на міжнародні зв'язки, а навпаки – у 1964 р. рух міст побратимів втискується в новостворену Асоціацію по зв'язкам радянських та закордонних міст, яка в свою чергу входила у Союз радянських товариств дружби. Але громадськість і цією шпаринкою скористалася. При комісії була сформована група сприяння зв'язкам з Йокогамою (Японія) та Сплітом (Югославія). У результаті число міст до кінця 1960-х рр., з якими Одеса встановила побратимські відносини, досягло 10.

Якісно новий етап у русі поріднених міст почався з 1970-х рр. Потепління міжнародного клімату сприяло розвитку зв'язків між країнами і містами. У грудні 1971 р. під час візиту делегації Одеського міськвиконкому було підписано угоду про побратимство Одеси та Марселя (Франція). Покращення стосунків з Канадою дозволило встановити постійні зв'язки між Одесою і Ванкувером, що знайшло своє відображення в угоді про побратимство: «сторони зобов'язалися проявляти волю до досягнення довіри та взаєморозуміння між жителями міст, прагнути до подальшого соціального прогресу ...». У 1975 р. поріднилися Одеса з Балтімором (США), у 1981 р. з Валенсією (Іспанія).

Для 1970-х рр. характерно не тільки збільшення числа міст, з якими поріднилася Одеса, але й пошук нових форм співпраці і їх поглиблення. Поряд з використанням традиційних (листування, обмін літературою, виставками, делегаціями), поширення набувають більш складні форми: проведення Днів і Тижнів дружби. Ці комплексні заходи включали в себе поїздки делегацій, артистів, спортсменів, організацію різних виставок, показ кінофільмів, виступи лекторів, журналістів та інше. Тільки у другій половині 1970-х рр. в Одесі були проведені Дні Оулу, Генуї, Марселя, Тиждень Генуї. Головна мета їх проведення – ознайомлення громадськості з життям, культурою та економікою країн, обмін досвідом. Одночасно були організовані Дні Одеси в Оулу, Балтіморі, Варні, Тиждень Одеси в Генуї і Сегеді. Характерною особливістю проведення цих заходів були традиційність і масовість. Так на святкування Тижня Одеси в Генуї виїхала туристська група у складі 250 чоловік. Для святкування Днів Генуї до Одеси прибула делегація у складі 300 чоловік.

Важливу роль у зближенні міст, поглибленні взаєморозуміння став грати обмін творчими колективами. Тільки у 1979-1980 рр. в Одесі пройшли гастролі Оульського народного хору, національного театру з Марселя, концерт японської музики та ін. Все більше число людей з

міст-побратимів брали участь у традиційних конкурсах «Фотомарина» і «Кіномарина». У газетах фінського міста Оулу друкувалися матеріали, підготовлені одеськими журналістами, і навпаки, матеріали про життя нашого північного побратима друкувалися у «Вечірній Одесі». Відбувався обмін смугами газет з Варною, Сегедом, Сплітом. Про дружбу двох споріднених міст свідчить видання 140-тисячним накладом спільних номерів газет «Знамя коммунизма» і «Марсельєза» (Марсель)[6].

Як і раніше основною формою зв'язків між містами-побратимами був обмін делегаціями, але їх склад з 1970-х рр. змінився. Характерним стало включення до них фахівців народного господарства, працівників охорони здоров'я, освіти, науки, культури. Це сприяло встановленню одночасно дружніх, виробничих і культурних зв'язків. Так за період 1976-1980 рр. число делегацій, якими обмінялася Одеса з містами-побратимами досягло 110. У ці роки розвивалося співробітництво між науковими центрами, навчальними закладами поріднених міст. П'ять одеських вузів уклали угоди про співробітництво з навчальними закладами м. Сегеда та Варни. Форми співпраці найрізноманітніші. Найбільш характерними були – взаємний обмін вченими та фахівцями для читання лекцій, проведення наукових досліджень, наукового стажування, проведення наукових конференцій, симпозіумів та нарад, видання спільних наукових збірників, обмін методичною та науковою літературою, розробка вченими комплексних наукових тем. Прикладом може служити співробітництво Одеського та Сегедського університетів, які уклали перший договір 26 листопада 1965 р.

У 1970-і рр. Одеський університет направив 55 вчених і викладачів для читання лекцій, опубліковано більше 30 спільних наукових праць. Широко практикувалася така форма співпраці, як обмін студентами для проходження виробничої практики. Одеським університетом було направлено більше 200 студентів і стільки ж прийнято. Крім того, при Одеському держуніверситеті діяли курси російської мови для стажерів з вузів Угорщини (в основному з м. Сегеда). За цей час стажування пройшли 1500 студентів. Прикладом співпраці двох міст могла служити дружба між Одесою і Оулу. За ці роки одесити прийняли 34 різних делегацій і 26 делегацій їздило у місто Оулу. Рік від року збільшувався культурний обмін між містами. Тільки у другій половині 1970-х рр. тричі в Оулу проходили виставки живопису та графіки, стільки ж виставок картин експонувалося в Одесі. Двічі гастролював Оульській

народний хор. З успіхом пройшов спектакль «Сталевари», поставлений одеськими режисерами на сцені Оульського театру. Проходив обмін матеріалами про життя міст-побратимів між газетами «Вечірня Одеса» і «Камва», «Чорноморська комуна» і «Кансай тахти», що дозволяло краще познайомитися з життям міст.

Поява на політичній мапі Європи незалежної України кардинально змінила розвиток і підходи до побратимських зв'язків. Ліквідація державної монополії на культурну діяльність, децентралізація міжнародного культурного співробітництва, поява значної кількості громадських організацій, приватних кампаній, які діють у площині культури та науки, інших факторів дала можливість на якісно новому рівні розвивати міжнародне муніципальне співробітництво. Сьогоднішня тенденція інтеграційних процесів у Європі показує зростання впливу регіонів на ефективність функціонування національних економічних систем й активізацію міждержавних і міжрегіональних зв'язків. Співробітництво між окремими територіями поступово переходить на рівень місцевого управління, що раніше було пріоритетом внутрішньої політики окремої держави. Розширення міжрегіональних і транскордонних зв'язків дало інтенсивний поштовх для розвитку й розширення різних форм співпраці між окремими суб'єктами сучасної дипломатії – регіонами, спілками й об'єднаннями низових адміністративних одиниць, містами, окремими населеними пунктами тощо.

Муніципальне партнерство відбувається в трьох основних напрямках: членство та участь в роботі міжнародних організацій, участь в міжнародних проектах та двосторонні побратимські зв'язки між містами. У 1992 р. Одеська мерія виступила одним з ініціаторів створення нової регіональної організації Міжнародного Чорноморського Клубу, а у 2000 р. вступила в Міжнародну Асамблею столиць і великих міст (MAM). У 2006 р. Одеса стала членом клубу європейських мегаполісів «Євроміста» (EUROCITIES), а наступного року виступила з пропозицією створити асоціацію «Чорноморський Єврорегіон». 2008 рік став особливим у міжнародній діяльності: місто стало членом новоствореної організації «Чорноморський Єврорегіон», міжнародної організації «Ліга історичних міст», приєдналась до ініціативи організації «Мери за мир» по забороні ядерної зброї. У 2009 році міська рада прийняла рішення про вступ до Європейської коаліції міст проти расизму, а наступного року оформила членство у туристичній асоціації

«Дунайський центр компетентності». Цікавим напрямком співробітництва між містами став проект «DONAUHANSE», направлений на збереження навколишнього середовища узбережжя Дунаю (з 2006 року) у якому практичну допомогу надає Компанія «ТИНА ВЕНА»[19].

Новий імпульс отримали партнерські зв'язки міст із містами-побратимами, містами-партнерами, які набули масового характеру та стимулювали розвиток міжмуніципального партнерства. І як результат лавина нових побратимських зв'язків: 1990 р. – Регенсбург (Німеччина), 1992 р. – Хайфа (Ізраїль), Стамбул (Туреччина), 1993 р. – Пірей (Греція), Циндао (Китай), Лодзь (Польща), 1994 р. – Кишинев (Молдова), 1995 р. – Єреван (Вірменія), 1996 р. – Нікосія (Кіпр). Пізніше (25.02.2015 р.) був підписан договір з Батумі (Грузія). Рішення вперше було прийнято на сесії Одеської міської ради. Новим в розвитку побратимства стало підписання договорів між районами міста та містами інших країн. Приморський район товаришує з Рош-Ха'ан (2006, Ізраїль) та містом Лефкада (2010, Греція). Характерною рисою нових побратимств було те, що ініціаторами їх установами частіше всього були національно-культурні товариства, представники діаспор.

Взірцем відносин між містами і громадськістю є дружба з Регенсбургом. За більш ніж 25-літню історію побратимських зв'язків відбувся обмін понад 40 офіційних, молодіжних, спортивних, релігійних делегацій та творчих колективів. В Одесі пройшли Дні дружби Одеси і Регенсбурга (1999), Дні Німеччини (2008, 2015), святкування 20-річчя Спільності Німеччини та побратимських зв'язків (2010). Візитівкою стосунків стала діяльність муніципалітету з благодійними організаціями міста «Odessa Hilfe» («Допомога Одесі»), Баварським Червоним хрестом та «Ice Flower» («Льодяна квітка») в якості гуманітарної допомоги медикаментами та обладнанням для медичних закладів; одяжею, дитячим харчуванням для малозабезпечених верств населення також автомобілів і реанімобілів швидкої допомоги. Всього більше 50 конвоїв з гуманітарною допомогою відвідали Одесу. На рівні вищих навчальних закладів ведеться співробітництво між Університетом м. Регенсбург і Одеським національним університетом ім. І.І. Мечникова (обмін студентами і викладачами, спільні проекти та інше). Одеські підприємці мають можливість отримати різнопланові контакти у Діловому центрі партнерського міста Регенсбург «Гевербепарк», а також громадській організації «Інтернаціональний Одеський Дім у Регенсбурзі» [19].

В роки незалежності муніципальне партнерство доповнилось таким новим напрямком як розвиток партнерських відносин – угоди про співпрацю або про наміри співробітництва між містами. У більшості випадків вони припускають тільки економічне співробітництво по низці спільних проектів або по одному з них. Співпраця найчастіше полягає в освітній, культурній, соціальній та екологічній сфері. Міста-партнери пов'язані між собою менш стійкими та нерегулярними зв'язками, оскільки співробітництво менш масштабне і залежне від проектів або від оперативності у прийнятті рішення про побратимство. На сьогоднішній день Одеса має партнерські відносини з Варшавою, Гданськом (Польща), Віднем (Австрія), Клайпедою (Литва), Нінбо (Китай), Ларнакою (Кіпр), Тбілісі (Грузія), Таллінном (Естонія), Вальпараїсо (Чилі).

Двостороннє співробітництво між містами було доповнене участю у постійних міжнародних проектах. З 2005 р. в Одесі проводиться День Європи. В рамках програми відбулось відкриття Європейського Клубу на базі Одеського національного університету (2007), книжкові виставки, конкурси дитячих ілюстрацій та творчих робіт серед школярів «Проектуємо Європу майбутнього», презентації мов країн-членів ЄС, шкільних євро клубів та євро студій та інше. У 2007 р. було вперше проведено День Сусідства (підтримали ініціативу міст Парижу, Брюсселя, Женеви, Риму). Багаторічні традиції сусідства, сформовані атмосферою одеських подвір'їв, знайшли своє продовження і розвиток. Президент Асоціації «Свято сусідів» Атанас Періфан (Франція) спеціально приїхав в Одесу, щоб вручити Диплом «Європейського дня Сусідства» (2009). Традиційними стали Дні міст побратимів – Дні Стамбула (з 2008), Дні Німеччини (з 2007), Дні Республіки Польщі (з 2009), Дні Франції з фестивалем «Французька весна в Україні» (з 2005), Дні європейської культури, Клезмерфести (з 2008), Дні Японії (з 2015).

Особливе місце займає проведення Дня міста Одеси. Кожного року це свято з одеситами розділяють делегації з багатьох країн, міст побратимів. За 2006-2010 рр. у святкуваннях прийняло участь 57 делегацій з міст побратимів, 326 делегацій, які представляють міжнародні організації, де є членом Одеса, громадські об'єднання, фонди, представники посольств, одеської діаспори. У рамках святкової програми традиційно проводиться Фестиваль польського кіно, виставки, виступи художніх колективів з різних міст побратимів та інше.

Одеса стала столицею культури не тільки України. У 1995 р. на музичній мапі, завдяки громадській організації «Асоціація Нової Музики», почав свою ходу Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Два дні і дві ночі нової музики / 2Д2Н» [15]. Мета фестивалю допомогти розвитку новітніх тенденцій у мистецтві, підтримка творчих експериментів, укріплення культурних зв'язків між країнами, а також інтегрувати Україну у світовий культурний простір. І він з цим завданням успішно справляється. Кожен рік фестиваль збирає тисячі одеситів, гостей міста, біля сотні виконавців з десятків країн світу. Міжнародний фестиваль джазу «Одеса Джаз Фест» розпочав свою історію у 2001 р. і став мультикультурним заходом (покази «джазових» фільмів, танцювальних шоу, джем-сейшини, open-air і багато іншого). У 2016 р. у фестивалі прийняло участь 13 колективів з 11 країн світу [16]. Батьківщина кінематографу не могла не стати одним з головних кінофорумів Східної Європи. Одеський міжнародний кінофестиваль (з 2010) формує конкурсну програму фільмами зі всього світу, в основному це міжнародні або національні прем'єри. Програмний фокус фестивалю – «арт-мейнстрім», глядацьке журі, національна конкурс-на програма, літня кіношкола, open-air і багато іншого. Останній кінофестиваль прийняв більше 120000 глядачів на показах 114 фільмів з 36 країн світу [18].

Міжнародний музичний фестиваль «ODESSA CLASSICS» (з 2015) – це представники світової еліти класичної музики з різних країн, а також виставки художників, музичні і літературні вечори [12]. Міжнародний фестиваль «Золоті скрипки Одеси» (з 2015) започатковано для відродження музичних традицій та слави всесвітньо відомої одеської школи скрипалів. Творчі зустрічі, майстер-класи з відомими випускниками музичних навчальних закладів міста, шоу-програми та open-air складають основу фестивалю [13].

У 2015 р. було проведено перший фестиваль «Odessa//Batumi Photo Days». Фестиваль розділений на дві частини реалізації, що відбуваються впродовж року у двох країнах. Тема фестивалю «Історія. Маніпуляція», у 2016 р. формат open-air з назвою «Моє село» (фотограф Наталя Григалашвілі). Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Freierfest» приніс у художній простір міста відео-арт, 3D-живопис, спреї-арт, мультимідійний живопис, інсталяцію, а також традиційні живопис, графіку, фотографію [14].

Потрібно відзначити, що ще однією з відзнак побратимства стало закріплення назв у топоніміці міст. В Одесі це вулиці Олександрійська (1960, на цей час знаходиться у м.Чорноморську), Сегедська (1961), Варненська (1964), Марсельська (1974), Генуезька (1984), алея на честь міста-побратима Нікосії (2012), парк «Стамбульський» (2013). Міська влада Сегеда назвала один з районів міста «Одеса», у Генуї вулицю «Via Odessa», а у Піреї головну міську площу «Одеською». У 2005 р. на Думській площі було відкрито пам'ятний знак містам побратимам і партнерам, а у 2015 р. у Лунному парку була закладена алея символів міст-побратимів – відкрили перголу з лавкою-символом та висадили йокогамську троянду, наступного року – розмістили лавку від німецького побратима та висадили троянди сорту «Регенсбург».

Нові умови розвитку інтеграційних процесів, зростання ролі культурної дипломатії зумовлюють потребу удосконалення системи побратимських та партнерських зв'язків міст побратимів по наступним напрямкам:

розробка та затвердження на сесіях місцевих рад програм розвитку міжнародних та побратимських зв'язків;

- розвиток контактів і взаємодії між містами-побратимами, містами-партнерами, використання можливостей міжнародних організацій і проектів;
- формування публічних програм співпраці місцевої влади з громадськістю та ресурсна їх підтримка;
- залучення громадських організацій, приватних осіб, волонтерів до реалізації проектів культурної дипломатії;
- стимулювання партнерських відносин та міжнародної діяльності територіальних громад міст на державному рівні;
- виведення партнерських відносин міст на рівень складової державної культурної дипломатії;
- поширення досвіду муніципального партнерства та надання йому загальнодержавного значення.

Одеса – це місто, яке увібрало у себе європейський дух, місто гостинне і відкрите. Проведений аналіз показує, що Одеса вносить вагомий внесок в євроінтеграційні процеси через муніципальне партнерство з містами побратимами та участь у міжнародних організаціях і проектах. За радянських часів діяльність органів місцевого самоврядування в галузі міжнародного співробітництва була заформалізованою та мала декларативний характер. Децентралізація міжнародного культурного співробітництва,

поява значної кількості громадських організацій, волонтерський рух дали можливість залишити це в минулому та вийти на якісно новий рівень.

Міжнародна діяльність і побратимські зв'язки Одеси розвиваються інтенсивно і в перспективі мають усі можливості для подальшого розширення. Громадські організації, приватні організації та особи все частіше стають носіями ідей культурної дипломатії, розвивають культурно-освітній, екологічний і туристичні напрями співпраці з міжнародними організаціями, містами побратимами. Об'єднання зусиль всіх учасників міжнародної співпраці дозволяє вирішувати основні цілі культурної дипломатії: покращення поінформованості про Україну; формування позитивної уяви про нашу країну та її цінності, забезпечення розуміння наших ідей, прагнень і поглядів; залучення іноземних інвестицій та політичних партнерів для вирішення нагальних проблем. Практика муніципального партнерства потребує подальших наукових досліджень.

Література:

1. Богородецька О. Проблеми та перспективи формування побратимських зв'язків міст України та Польщі // Науковий вісник Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Наука: економіка, політологія, історія. 2014. №1 (209). С.74-78.
2. Богородецька О. І. Співробітництво між містами-побратимами України і Польщі у контексті європейської інтеграції: автореф. дис... канд. політ. наук. Чернівці, 2015. 20 с.
3. Василенко Е. Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» государства. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/kulturnaja_diplomatija_kak_instrument_magkoj_sily_gosudarstva 2015-11-23.htm.
4. Демичева А. Поріднення міст як соціальне явище та його прояв в американсько-українських відносинах. Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство. Ч.2: зб. матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) є Львів: Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С.504-507. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://international.lnu.edu.ua/us-conference-2015/>
5. Журавлева Н.Н. Коммуникативные стратегии в сфере «культурной дипломатии»: современные дискуссии // Вестник ВГУ. 2007. №2, (ч.2). С.160-166.
6. Знамя коммунизма. La Marseillaise. Объединенный номер газет, 1975, май.
7. Кийков О. Регіональна дипломатія Києва у міжнародному русі поріднених міст (1950–1980) // Зовнішні справи. 2013. №9. С.50-53.
8. Ковальчук С.І. Визначення сутності поняття міжнародного співробітництва між містами як однієї із форм міжнародної співпраці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua>.
9. Лажнік В. Й., Богородецька О. І. Сучасний стан і географія партнерської

співпраці міста Луцька з містами-побратимами / Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. 2009. С.132-142 Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jm/natural/nvnu/geograf/2009_8/R3/Lazhnik.pdf

10. Лунь Ю.О., Ваховська М. Культурна дипломатія в Україні. [Електронний ресурс] / Лунь Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/4664/1/73_pdfsam_90830_ntb.pdf.

11. Луценко А.В., Піскорська Г.А. «М'яка сила» в сучасній геополітиці. К., 2011. 216 с.

12. Міжнародний музичний фестиваль «Odessa Classics» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.odessaclassics.com/>

13. Міжнародний фестиваль «Золоті скрипки Одеси». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://culturemeter.od.ua/>

14. Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва Freierfest: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://odart.od.ua> чи <https://www.facebook.com/Freierfest>

15. Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Два дні і дві ночі нової музики/2Д2Н». [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.anm.odessa.ua/>

16. Міжнародний фестиваль джазу «Одеса ДжазФест» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.jazzinodessa.com/>

17. Мерзлякова С.А. Города-побратимы Одессы // Историческая память. Одесса. 2003. Вып.5. На чаше весов региональной политики. С.105-111.

18. Одеський міжнародний кінофестиваль [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://oiff.com.ua/>

19. Одеська міська рада. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://omr.gov.ua/ua/council>

20. Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. О. П. Розумної, Т. В. Черненко. К.: НІСД, 2016. 92 с. (Сер. «Гуманітарний розвиток», вип. 5) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/kult_dyp-cd7f1.pdf

21. Соскін О. Парнерство українських і польських міст – реальний шлях євроінтеграції України // Економічний часоп.-XXI. – 2008. – № 3-4. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=200814&p=3-4&y=2008>.

22. Стрижакова А.А. Вплив партнерських та побратимських зв'язків міст на розвиток міжрегіонального та транскордонного співробітництва в Україні // Менеджер ДонДУУ. 2014. №1(67). С.221-225.

23. Фокин В.И. Формирование содержания понятий «внешняя культурная политика» и «культурная дипломатия» в международной деятельности современных государств // Вестник СПбГУ. -2003. Сер. 6. Вип. 2(14). С. 125-130.

24. Cultural Diplomacy, Political Influence, and Integrated Strategy // Strategic Influence: Public Diplomacy, Counter propaganda, and Political Warfare /Ed. by M. Waller. Washington: Institute of World Politics Press,2009.

25. Держархів Одеської обл. (далі ДАОО) Ф.Р.2000. Оп.3. Спр.147.

26. ДАОО. Ф.Р 1234. Оп.8. Спр. 88.

27. ДАОО. Ф.Р 1234. Оп.8. Спр. 534.

28. ДАОО. Ф.Р 1234. Оп.8. Спр. 183.

29. ДАОО. Ф.Р 1234. Оп.8. Спр. 402.

Стени Лукомор'я

Євген Забіянов,
краєзнавець, завідувач відділу популяризаторської
та науково-дослідницької діяльності «Музей української книги»
Одеської обласної універсал. наукової бібліотеки імені М.С. Грушевського

Віктор Дробний,
краєзнавець, історик,
голова ГО «Об'єднання краєзнавців
«Світovid»

ОДЕСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО ТА ВПРОВАДЖЕННЯ СІЛЬСКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В ОДЕСЬКОМУ ПОВІТІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Одеське повітове земство будучи частиною загальної системи місцевого самоврядування відіграло важливу роль у покращенні економічної ситуації на місцях. Одним з основних завдань земства було сприяння розвитку місцевої економіки, зокрема через підтримку аграрного сектору. За час свого існування воно стало важливим інститутом сприяння прогресу сільського господарства зокрема, через впровадження новітніх технологій та механізації виробничих процесів. Це був період, коли технологічні інновації поступово проникали в сільськогосподарські процеси, а земства, як місцеві органи самоврядування, ставали важливими посередниками між державою, наукою та сільськими громадами. Проте перш ніж детальніше розглянути роль Одеського повітового земства, необхідно окреслити стан виробничих сил у сільському господарстві досліджуваного регіону до утворення земської управи.

З кінця ХVІІІ ст. територія між Південним Бугом та Дністром, на якій у 1825–1827 рр. сформувався Одеський повіт [1;3], стає привабливим центром для численних переселенців. Однак господарське освоєння краю дещо відставало від темпів його заселення. Землеробство та скотарство розвивалися повільно. Селянські господарства зазнавали серйозних збитків від шкідників організована боротьба з

якими не проводилася. Також, неодноразово жителі потерпали від стихійних лих – посух, злив з градом і заморозків. Протягом періоду з 1799 по 1856 р. у тут було зареєстровано 21 неврожай [13, с. 305].

Рутинна сільськогосподарська техніка призводила до неякісної підготовки ґрунту, поганого посіву, невчасного збору врожаю, тривалої молотби і, зрештою, безхліб'я. Низька врожайність також була результатом застарілої агротехніки. Переважно використовувались плуг, соха, мотика та борона (здебільшого з дерев'яними зубцями). Селяни засівали поля вручну, а для збору врожаю застосовували серпи та коси. Землеробські знаряддя, як екстирпатори, культиватори та котки, були майже зовсім незнайомі більшості населення. Ряд заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства, було реалізовано Товариством сільського господарства Південної Росії, заснованим в Одесі у 1828 р. Видання, які випускало Товариство, пропагували новітні методи агротехніки, насінництва, впровадження машин, а також розвиток окремих галузей і культур сільського господарства. З 1838 р. Товариство започаткувало щорічні премії за найкраще розведення виноградників і садів. Особливо значну роль воно відіграло в інноваціях, удосконаленні та промислового освоєнні сільськогосподарських знарядь, які застосовувалися в умовах південних регіонів [10, с. 77].

Варто зазначити, що у 1840 р. на конкурсі випробувань різних орних знарядь найпоширенішим у хліборобстві став двоколісний плуг Конрада Бехтольда, колоніста кол. Фрейденталь. Він «відрізнявся від інших глибиною та чистотою обробленої ріллі, міцністю, дешевизною та простотою конструкції». Під час змагання восени 1843 р. найкращим та найефективнішим знаряддям для обробки степових земель виявився плуг одеського міщанина Трохима Петренка, який мешкав у с. Холодна Балка. Втім, незважаючи на свої переваги, ці знаряддя не здобули широкого застосування [16, с. 40].

У 1849 р. в містечку Варварівка, що належало генерал-майору графу Ламберту, було проведено випробування жниварної машини Каугерта. Але результати не виправдали сподівань економії. Різакі машини постійно засмічувалися бур'яном і травами, що знаходилися в хлібах, а купини та пагорби на полях зовсім зупиняли її рух. В результаті машина, як і багато інших землеробських знарядь, виявилася непридатною для широкого використання [29, с. 17].

З початку 1850-х рр. у західній частині Одеського повіту в сільськогосподарську практику ввійшли галаджійки, які «були привезені сюди переселенцями з Південно-Західного краю». Ці прості безколісні плуги швидко отримали популярність завдяки легкості у їх використанні. Однак, у процесі використання, орачі помітили, що галаджійка працює не ефективно, а лише рве землю, не вивертаючи коріння трави. Дана проблема призвела до того, що такі примітивні плуги були практично виключені з активного використання їх власниками. Основними землеробськими знаряддями у більшості населення повіту залишалися дерев'яний плуг і тризубе рало [17, с. 112]. Водночас продуктивність навіть найбільших машинобудівних підприємств була вкрай низькою. Так, у період 1850–1852 рр. механічний завод Фалька в Одесі, котрий спеціалізувався на виробництві землеробських знарядь, випускав на рік обмежену кількість техніки: всього вісім переносних молотарок, чотири кінних молотарки, дві віялки для кінного приводу та п'ять ручних віялок [12, с. 75]. Окреслене свідчить про обмежену потужність виробництва, це у свою чергу значно уповільнювало прогрес механізації сільського господарства та не задовольняло потреби того часу.

Однак, як також ще зауважувалося, «знаряддя, навіть найкращі, залишатимуться марними, поки не з'являться люди, здатні ними ефективно користуватися і хоча б деякою мірою обізнані з їх застосуванням» [10, с. 84].

Яскравими прикладами вищесказаного є такі факти. У 1850 р. з трьох машин для обмолота зерна (Бутенівській, Потьомкінській і Фальківській), що знаходилися в містечку Корениха, віддавали перевагу останній через її міцність, другу хвалили за відмінну дію, а Бутенівська ж машина стояла без діла, через несправності [29, с. 19]. У той же час у містечку Іллінському, раніше відомому як село Парутине, що належало генерал-лейтенанту графу Кушелеву, з двох машин для обмолочування, Бутенівська, яку придбали 7 років тому, успішно обмолочувала хліб у літній день. Натомість шотландська машина Кроскілля, яка відрізнялася своєю міцністю, досі не була випробувана – вона вже більше року знаходилася в маєтку, але її не могли налаштувати і привести в робочий стан [29, с. 22]. Разом з тим, у Северинівці машини для обмолоту хліба взагалі не використовувалися: зернові переважно гарманували, а арнаутку молотили ціпами [29, с. 25].

Це призвело до того, що керуючий інспекцією сільського господарства Південної Росії С. Струков у своєму донесенні констатував такий факт: *«Усвідомлюючи переваги деяких нововведень, поміщики часто впроваджують вдосконалені знаряддя та машини, що повинні зменшити трудові витрати. Але, оскільки їх використання часто довіряють непрофесіоналам, ці знаряддя і машини часто псуються або залишаються непотрібними. Скільки молотильних машин залишається без застосування через незнання, як ними користуватися чи ремонтувати, в той час як хліб продовжують молотити кінськими ногами, саннями або возами. Тим часом молотьба котками є зручним і дешевим способом, який, ймовірно, не поступається машинам. Ще яскравіший приклад – це безглузде поширення колосозбиральних машин, що постійно ламаються. Натомість збирання хліба косою, хоча й не є повністю вдосконалим, залишається зручним способом, який підходить для кожного працівника»* [21, с. 121].

У більшості селянських господарствах техніка сільського господарства та системи землеробства лишалися традиційними. Основним орним знаряддям була соха [15, с. 26]. Жнива залишалися на примітивному рівні. Збирання хлібів майже повсюдно здійснювалося за допомогою серпів, а іноді, особливо при рідкісному дозріванні або несподіваному поспішному досяганні, хліб скошували голими косами або грабками (ряд пальців, прикріплених до древка коси). Іноді, коли хліб був дуже рідким або малим на зріст, збирання відбувалося без застосування знарядь – колосся висмикували з коренем або зривали руками [4, с. 43].

У 1854 р. з невеликої майстерні, що спеціалізувалася на ремонті землеробського інвентарю та виготовленні плугів, почав свій розвиток в Одесі майбутній завод сільськогосподарських машин Іоганна Гена. Згодом цей завод перетворився на найбільше і найуспішніше підприємство свого профілю в регіоні. Ключ до успіху І. Гена полягав у тому, що його плуги були розроблені з урахуванням специфічних кліматичних та ґрунтових умов півдня. Завдяки такому підходу до конструкцій знаряддя працювали безвідмовно, ефективно обробляючи різноманітні типи ґрунтів і забезпечуючи високу продуктивність праці. Таким чином, Іоганн Ген відіграв вирішальну роль у витісненні примітивних землеробських знарядь. Плуги Гена стали популярними не лише серед селян, а й серед поміщицьких господарств. На його

заводах також виготовлялися залізні борони, сівалки, жниварки, молотарки, віялки, соломорізки та інші сільськогосподарські машини, що сприяли модернізації аграрного виробництва. [4, с. 52].

Середина XIX ст. ознаменувалася важливими трансформаціями в сільському господарстві. Створення земств мало на меті «найближчу участь у завідуванні справами, що стосуються господарської вигоди та потреб кожної губернії і повіту» [2, с. 1]. З введенням Земської реформи (1864 р.) розпочинається активний процес викристалізування спеціалізації сільського господарства, що в свою чергу призводить до значного розширення та трансформації інструментів і знарядь праці. У 1868 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор запропонував на обговорення проєкт положення про капітал сільської промисловості та ролі земства в цьому процесі. Одним із ключових параграфів якого було покращення землеробства, що передбачало впровадження сучасних знарядь, регулярне удобрення землі та розвиток штучної іригації [31, с. 467].

Поступово почали спостерігатися безперечні зрушення в технічній озброєності землеробства, які проявлялися в удосконаленні традиційних знарядь, виробництві якісно нових, спеціалізованих знарядь і машин, а також запозиченні передових технічних досягнень. Обробка м'яких полів, що заростають бур'яном, та обробіток у Придністровській частині Одеського повіту кукурудзи та картоплі, як рослин, що потребують прополювання, призвели до широкого використання одного особливого інструмента, який виконує функцію просапника і став відомим під назвами «краса» чи «граса». Цей інструмент, винайдений у 1865 р. міщанином Бурдою в Нерубайську, спочатку використовувався лише на землях Одеського градоначальства, але згодом здобув популярність і поширився на всю територію повіту, настільки, що навіть слово «сапувати» було замінено на «грасувати» [17, с. 112].

Одноманітність рутинного натурального господарства змінилася на користь різноманітності форм торговельного землеробства, що сприяло інтеграції сільського господарства в більш широкі економічні процеси. Первісні, прості землеробські знаряддя поступово відходили на задній план, поступаючись місцем удосконаленим знаряддям і сучасним машинам. Окреслене дозволило значно підвищити ефективність праці, зменшити витрати часу та покращити врожайність. У 1871 р. в Одеську земську управу на розгляд повітових зборів

надійшла пропозиція від гласного Чижевича «Про введення машин замість робочих рук, що бракують», у якій передбачалося асигнування 1000 руб. на винагороду тим, хто запропонує ефективні способи заміни нестачі робочої сили за допомогою машин, які можна було б застосувати як у великих, так і в малих господарствах [31, с. 473].

З 15 до 23 вересня 1875 р. в Одесі відбулася сільськогосподарська виставка, організована земством Одеського повіту. У найбільшому розділі виставки, присвяченому сільськогосподарським машинам та знаряддям, свої вироби представили наступні експоненти: 1) Рансом, Сімс та Гед; 2) Клейтон та Шутльворт; 3) Глембоцький (машини фабрики Бурелль із Англії); 4) Тальяфери; 5) Белліно-Фендеріх; 6) Зебек та Фон-Валь; 7) Михайлівський; 8) Яхімович; 9) Залеський; 10) Ганн. З усіх виставлених знарядь і машин лише близько третини було вироблено місцевими фабриками, тоді як інші належали зарубіжним виробникам, які були добре відомі вітчизняним господарникам і користуються надійною репутацією. Серед новинок закордонного виробництва особливо виділялася жниварна машина Марша нової конструкції з автоматичним в'язальним апаратом. Це була одна з перших таких машин, привезена в країну, проте ще не випробувана в умовах місцевого господарства. Серед місцевих винаходів на особливу увагу заслуговували дві машини: одна – для в'язання скошеного хліба, розроблена Яхімовичем, і друга – покосо-збиральна молотилка Залеського, призначена для одночасного збирання та молотьби скошеного хліба. З метою подальшого розвитку сільського господарства регіону Одеське земство визнавало важливість серйозної уваги створенню знарядь для обробки землі, адаптованих до потреб місцевих умов [30, с. 88].

Використання машин було зумовлене господарською необхідністю, зокрема постійною нестачею робочих рук через обмеженість внутрішніх трудових ресурсів. А оскільки умови місцевого господарства більше відповідають американським, Одеська управа звернулася з проханням виписати машини до Сполучених Штатів. Зі зібраних відомостей стало відомо, що ці машини не лише краще підходять до місцевих умов, а й будуть значно дешевші в порівнянні з іншими варіантами. У 1876 р. землевласник Колишко, отримавши звання «агент Херсонського губернського земства з постачання американських землеробських машин та знарядь», розпочав поставки плугів (по 8–10 руб.) та підгортачів (по 10–12 руб.) до Одеської повітової управи.

Управі було доручено організувати їх розповсюдження по волостях, а також повідомити про ціни та можливість придбання [31, с. 475]. Крім того на розгляд повітових зборів була передана пропозиція гласного губернського земства Значко-Яворського, щодо асигнування по 100 руб. для видачі премій селянам за кожну десятину, яку буде зорано не менш ніж на 4 вершки [27, с. 1243]. Вже у 1878 р. Одеська управа зазначила, що ініціатива земства щодо закупівлі машин мала важливу перевагу: в Одесі були знижені ціни на машини та землеробські знаряддя [11, с. 373]. З часом в обіг серед населення активно входили косарки для трави та жниварки для хліба. Одна косарка або жниварка могла прибирати від 4 до 6 і більше десятин трави чи хліба. Окрім звичних жниварок і косарок, використовувалися також універсальні жниварки-косарки, оснащені змінними ножами для трави та хліба [17, с. 107].

У розвитку сільськогосподарського виробництва важливу роль відігравав транспортний інвентар: вози, фургони, арби, сани та інші засоби. Нововведення у перевізних засобах здебільшого стосувалися підвищення їх міцності: поступово дерев'яні осі замінювались залізними, а корпуси обшивалися металевими оковками. Однією з чудових інновацій у господарстві стали пересувні ясла, винайдені землевласником Одеського повіту Свічіним, а також удосконалений драбинчастий віз, розроблений власником Каїрської економії Альбрандтом [17, с. 111].

У 70-х рр. XIX ст., та особливо в урожайний 1881 р., в Одеському повіті почали широко використовувати пересувні молотарки з паровими двигунами. Їх доставляли прямо до скирт хліба, безпосередньо в поле, що значно знижувало витрати на молотьбу, адже не було необхідності в перевезенні снопів до гумен чи токовищ. Основною метою було обмолочення пшениці, як найціннішого ринкового хліба. Згодом з'явилися рухливі молотильні артілі, які приймали замовлення на обмолот хліба від великих землевласників, що не мали відповідної техніки [17, с. 110]. Користування молотарками часто супроводжувалося травматизмом серед робітників. За повідомленням журналу «Klemens», у кол. Гальбштадт кінська молотарка розчавила ліву ногу сина судового пристава Гельфріха. Розтрощену кінцівку лікарі змушені були ампутувати, щоб врятувати його життя. Але на наступний день хлопець «спокійно і благочестиво відійшов у вічність» [34].

У зв'язку з травматичними ушкодженнями робітників при використанні сільськогосподарських машин, що почастишали, постало питання про доцільність впровадження в Одеському повіті посади земського техника, який мав би контролювати стан машин в економіях і господарствах. Також було запропоновано видання брошури для населення, що роз'яснювала б безпеки, пов'язані з їх застосуванням, а також запобіжні заходи. Планувалося широке поширення брошури через волосні правління, лікарські амбулаторії, лікувально-продовольчі пункти, бібліотеки, читальні та школи. Крім того, до Одеської повітової управи було винесено «Проект обов'язкових постанов щодо попередження травматичних ушкоджень при роботах сільськогосподарських машин та знарядь» [6, с. 290].

1883 р. Одеське повітове земство відгукнулося на пропозицію Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії та запросило поміщиків і селян повіту на конкурс сільськогосподарських машин і знарядь, 7 липня в м. Северинівка. Участь у конкурсі погодилася взяти майже вся місцева мережа складів сільськогосподарських машин і знарядь. На конкурсі планувалося представити: жнивирні машини різних заводів, косарки, віялки-сортувальники, кінні граблі, ручні та кінні молотарки, парові молотарки (невеликі 3-х сильні), плуги (місцевого та закордонного виробництва), комбіновані жнивирки-косарки, ручні залізні молотарки з однокінним приводом, дерев'яні кінні молотарки з передатним станком і кінним приводом, залізні борони, культиватори тощо. Також жнивирну машину нової системи (Геддера) та вальцеві плуги з залізними й дерев'яними передками і запасними лемішами. Усі машини та знаряддя повинні були б проходити практичне випробування протягом трьох-чотирьох днів на широких полях Северинівського маєтку не у вигляді короткої демонстрації, а в реальних умовах великого господарства. Це дало б змогу учасникам уважно спостерігати за їхньою роботою, об'єктивно оцінити переваги й недоліки, а також на практиці порівняти продуктивність кожної машини [22, с. 3].

Початок планомірної агрономічної допомоги земства населенню Одеського повіту припав на 1890-ті рр., коли місцева виробнича база сільськогосподарської техніки вже не могла задовольнити зростаючий попит на більш досконалі знаряддя та складні машини. Великі землевласники та заможні селяни змушені були звертатися за межі регіону

для закупівель. У міру зростання потреби, звернення до зовнішнього ринку стало закономірною необхідністю. Приплив сільськогосподарських машин та інвентарю з-за кордону не був випадковим: господарі часто вдавалися до імпорту, незважаючи на високу вартість через мита, оскільки ці машини були міцнішими та більш практичними для використання. Також нерозвиненість вітчизняного машинобудівного виробництва гальмувала розвиток сільського господарства. Введення мита на закордонні землеробські машини та знаряддя не сприяло стимулюванню вітчизняного виробника та призвело до подорожчання землеробських знарядь.

Одеське земство відзначало, що *«машини мають величезне значення для розвитку сільського господарства. Тому в інтересах землеробства необхідно звернути найсерйознішу увагу на зниження вартості цих основних знарядь виробництва. Нашому господарству потрібно забезпечити найширші можливості для придбання покращеного інвентаря з мінімальними витратами. Надати нашому господарю доступ до дешевих і високоякісних машин означає підвищити його продуктивність, зменшити витрати на виробництво зерна і загалом сприяти розвитку сільського господарства – як селянського, так і власницького»* [25, с. 86].

Зважаючи на це, Комісією Одеської повітової земської управи було прийнято рішення: 1) клопотати перед урядом про складання мита на всі землеробські машини та знаряддя, що імпортуються з-за кордону, а також особливо на запасні частини машин, що обкладаються митним податком у розмірі вищому, ніж для машин в нерозібраному вигляді; 2) У разі, якщо буде визнано неможливим таке складання мит, клопотати про зменшення митних ставок на 50% для тих сільськогосподарських машин і знарядь, які закупаються через посередництво земства для землеробського населення, оскільки земство, організовуючи склади сільськогосподарських машин для землевласників, не переслідує комерційних цілей, а прагне забезпечити господарів найбільш удосконаленими та ефективними знаряддями праці [25, с. 87; 26, с. 98].

Одеське земство, вказуючи на те, що багато локомотивів та інших машин не виробляються в країні, постановило клопотати про звільнення від митного податку локомотивів та подібних машин, які не виготовляються вітчизняними виробниками. З метою заохочення

розвитку вітчизняного машинобудування Одеське земство вважає доцільним встановлення премії за рахунок частини митного збору на сільськогосподарські машини за кожен локомобіль, виготовлений на вітчизняному заводі та що пропрацював певну кількість років [19, с. 202]. Треба зазначити, що Одеські повітові збори визнали необхідність введення обов'язкового страхування сільсько-господарських машин та знарядь. Рухомість повинна була страхуватися на суму, що не перевищує $\frac{2}{3}$ її вартості. Ця операція мала бути обов'язковою для селян, які проживають у селах, водночас для землевласників та міських жителів – необов'язковою [28, с. 1075].

1 березня 1898 р. при Одеській повітській управі було засновано сільськогосподарське бюро, і на службу був запрошений агроном Козловський [20, с. VIII]. Для вивчення стану сільського господарства Козловський здійснив серію поїздок Одеським повітом. Під час огляду селянських посівів він зауважував, що «майже всюди практикується однаковий спосіб обробітку ґрунту», а «через погану обробку ґрунту в селянських господарствах спостерігається значне виснаження ґрунтів, пошкодження хлібів комахами, а також сильна засміченість полів різною дикою рослинністю», «зі знарядь поширені переважно плуги Гена, Еккерта, Сакка та колоністські буккери; є у деяких селян у малій кількості кінні молотарки, косарки та віялки, останні місцевого виробництва на кшталт віялок Гена» [18, с. 16].

Просвітництво, освіта, а також зміна умов праці та побуту сільського населення почали вважати основними засобами боротьби з бідністю та нерентабельністю селянського господарства. Для розвитку сільськогосподарських знань серед землевласників, а також з метою вивчення клімату, ґрунту і загалом усіх місцевих умов землеробства, Одеська повітова управа клопотала про заснування при університетах агрономічних відділень природничих факультетів. Такі агрономічні відділення або кафедри з агрономічної хімії, тваринництва, ґрунтознавства, рослинництва, а також з будови землеробських машин могли б стати центрами наукових досліджень місцевих сільсько-господарських умов [26, с. 98]. Продовжуючи розвивати заходи щодо постачання населення удосконаленими сільськогосподарськими знаряддями та машинами, Одеське повітове земство створює та відкриває сільськогосподарський склад, прокатні зерноочисні станції. Організація таких станцій була гарною ідеєю, але, як і будь-яка ініціатива,

вона вимагала «оволодіння масами», щоб стати справді ефективною. Навіть у тому випадку, якщо селяни вже оцінили переваги вдосконаленої техніки на прокатній станції, не менш важливою була сама можливість для них купити поблизу порівняно недорогі сільгоспмашини та знаряддя. І повітове земство прагнуло створити свій сільськогосподарський склад центром поширення сільгосптехніки. На 1905 р. за обсягом продажів земських складів Херсонська губернія займала перше місце в Російській імперії. Із загальної суми продажу 429,6 тис. руб. на Одеський повіт припадало 9,4 тис. руб. Однак це не відображало всієї потреби населення Одеського повіту у земському посередництві для поширення якісних та недорогих сільськогосподарських знарядь, машин та насіння [5, с. 655].

З огляду на поширення механізації поступово стала з'являтися тенденція до зменшення попиту на найману робочу силу, а також до зростання попиту на жіночу працю, яка почала витісняти чоловіків, продовжують процеси розшарування сільськогосподарських робітників. Як зазначалося у проаналізованому джерелі: «Потреба в робітниках щороку зменшується, оскільки коса поступово витісняється «косаркою». Водночас зростала кількість скарг робітників на машини: «Лихо ті машини роблять – через їх не хочать тебе зовсім брати... прийде хазяїн до гурту, забере дівчат та молодих хлопців, а на нас стариків і не дивиться» [33, с. 8].

На початку XX ст. основною формою земської організації агрономічної допомоги населенню стали агрономічні ділянки. У 1907 р. в східній, середній та західній частинах Одеського повіту були відкриті три агрономічні ділянки: Северинівська, Раснопільська та Нечаянська [24, с. 15]. При кожній з них було створено прокатно-демонстративні станції сільськогосподарських знарядь і машин. 15 вересня 1908 р. була відкрита четверта агрономічна ділянка, з місцем проживання дільничного агронома в с. Троїцьке [8]. Більшість земських агрономів активно працювали над аграрною модернізацією та, головне, сприймали свої обов'язки як сферу особистої компетенції та відповідальності. Завдання дільничних агрономів були досить різноманітними, зокрема: організація показових полів та ділянок; посередництво у постачанні населенню якісного посівного матеріалу та сільськогосподарських машин; ознайомлення населення з очищенням насіння на трієрах та сівалках; проведення лекцій, бесід

та надання консультацій з усіх питань сільського господарства та інших важливих аспектів [14, с. 7].

Незважаючи на широке коло обов'язків, дільничні агрономи не ставилися до своїх функцій формально. Вони активно прагнули пробудити інтерес селян до прогресивних методів господарювання та підвищення рентабельності праці. Через просвітництво, переконання та особистий досвід вони намагалися прищепити селянам інтерес до новацій. У свою чергу, селяни сприяли підвищенню культури землеробства та свідомо прагнули здобути технічні знання. Один із повітових агрономів якось охарактеризував вплив сільсько-господарських читань на аудиторію таким чином: *«Оцінити реальні результати читань важко, оскільки кожне нововведення в селянському господарстві стало наслідком не лише показових полів, демонстрації машин, тривалих бесід, а й багатьох інших факторів. Читання викликають інтерес і дають пояснення, а показове поле переконує у правдивості сказаного. Одне підтримує інше, і обидва елементи повинні йти пліч-о-пліч»* [5, с. 637].

Варто зазначити, що демонстрація сільськогосподарських знарядь і машин на прокатних станціях справляла значне враження на населення, викликаючи не тільки попит на їх використання, але й бажання придбати ці засоби. Як наслідок, Анатоліївське кредитне товариство придбало трієр, а Курисово-Покровське товариство на кооперативних засадах закупило молотильний гарнітур з нафтовим двигуном [5, с. 664].

На 1909 р. прокатні станції всіх агрономічних ділянок земства мали наступний комплект інструментарію: 5 сортівниць Клейтона, 8 сортівниць Трієра, 16 сівалок, 5 екстирпаторів, 5 луцильників, 1 борона Ліна, 18 просапників, 7 кукурудзяних молотарок, 8 обприскувачів Вермореля, 1 плодосушарка [23, с. 48]. Крім того, на одній із прокатних станцій Одеське земство мало шовкорозмотну машину, яку надавало охочим безкоштовно [32, с. 155]. Завдяки поширенню сільськогосподарських знань, а саме систематичним популярним агрономічним читанням, знаряддя та машини прокатних станцій почали значно інтенсивніше застосовуватись у роботі на селянських ділянках. Як результат, у 1911 р. найбільшу продуктивність показала прокатна станція Троїцької агрономічної ділянки, де на трієрах було очищено 22 500 пудів насіння. Це значно перевищувало обсяг очищення, що був здійснений у всьому Одеському повіті за увесь 1910 р.

Крім того, «Троїцький феномен» відзначався найбільшою валовою виручкою від прокату серед усіх ділянок. Успіхи цієї роботи викликали велике здивування, адже Троїцька ділянка, порівняно з іншими, мала найменше забезпечення сільськогосподарським інвентарем [9].

Про зростання використання сільськогосподарських машин та знарядь у 1911–1913 рр. особливу увагу заслуговує наступне повідомлення з Одеського повіту: «Рядовий посів набуває з кожним роком все більше прихильників, і все частіше можна зустріти поля, засіяні рядовою сівалкою. Інформація про прогресивне збільшення площ під рядовим посівом надійшла з усіх куточків повіту, а особливо детально вона була зібрана агрономом 4-ї діляниці, Іванізовим. У цій ділянці [...] у 1909 році не було жодної рядової сівалки, у 1910 році їх було лише 10, у 1911 році – 59, у 1912 році – 103, а в 1913 році їх вже налічувалося 250, з яких 65 були в районах землеустрою (Канделі та Яськах), а решта – 185 – в районах громадського володіння [...]. Таке стрімке зростання площі рядового посіву можна пояснити тим, що [...] значну роль у цьому процесі відіграли земські прокатні станції, на яких за невелику плату можна було взяти в оренду рядову сівалку для посіву» [5, с. 678].

На 1913 р. в Одеському повіті забезпеченість інвентарем середнього одноосібного господарства характеризувалася приблизно такими даними: 2 буккери, 2 плуги, 3 борони, 1 фургон, 1 жниварка; рядові сівалки зустрічалися рідко. У дрібному одноосібному господарстві зафіксовано буккер, плуг, борону, фургон та жниварку. У великих господарствах (від 30 до 60 дес.) ситуація була зовсім іншою – 2-3 плуги, 2 буккери, жниварка, рядова або розкидна сівалка, фургон та 3-4 арби. Крім того, всі категорії господарств мали просапники, віялки, а більші – і кінні молотарки. Нафтові двигуни для молотьби ще тільки починали входити в побут одноосібного господарства, але вже були в селах Яськах, Кубанці, Курисово-Покровському та Золотоустовому полі [5, с. 677]. Сільськогосподарська техніка та системи землеробства зазнали помітної еволюції. Херсонська губернія посіла одне з провідних місць серед губерній Європейської Росії за рівнем оснащеності землеробства машинами та вдосконаленими сільськогосподарськими знаряддями. Про рівень технічної забезпеченості сільського населення Одеського повіту механізованими засобами обробітку зерна свідчить, зокрема, наявність у 1919 р. в кол. Шенфельд семи парових молотарок. За переписом 1916

р., чисельність населення колонії становила 466 осіб, які проживали у 75 приватних господарствах [7, с. 24, 25]. Завдяки цьому, середня забезпеченість становила одну парову молотарку на 10,7 господарства, що вказує на досить високий рівень механізації сільськогосподарського виробництва в межах окремого поселення.

Сільське господарство на території Одеського повіту Херсонської губернії впродовж XIX ст. розвивалося в умовах значних природно-кліматичних і соціально-економічних викликів, що зумовлювало необхідність постійної модернізації способів ведення господарства. Вирішальне значення у трансформації аграрного сектору мало впровадження технічних засобів виробництва та поступова механізація ключових сільськогосподарських процесів. Важливу роль у цьому процесі відігравало Одеське повітове земство, яке ініціювало та реалізовувало низку заходів, спрямованих на поширення технічних новацій серед сільського населення. Зокрема, впродовж др. пол. XIX – поч. XX ст. земство організовувало спеціалізовані виставки сільськогосподарського реманенту, агрономічні читання, створювало агрономічні ділянки з прокатними станціями, а також запровадило посадки земських агрономів. Останнє дало змогу не лише покращити моніторинг стану як поміщицьких, так і селянських господарств, а й суттєво підвищити загальний рівень агрокультури серед місцевого населення. Усе це сприяло формуванню основ для подальшої модернізації сільського господарства в регіоні.

Литература:

1. [№] 30.541. – Октября 19. О учреждении около Одессы особенного уезда // Полн. Собр. Законов Рос. Империи, с 1649 года. [СПб.]: Тип. II Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1830. Т. XL: 1825: По 19 ноября. С. 539–540.
2. [№] 40457. – Января 1. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полн. Собр. Законов Рос. Империи. Собр. II. СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. XXXIX. Отд-ние I: 1864 : от №40457–41318. С. 1–14.
3. [№] 965. – Марта 16. О составлении вновь учреждаемого Одесского Уезда // Полн. Собр. Законов Рос. Империи. Собр. II. СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1830. Т. II: 1827: от № 800 до 1676. С. 247–248.
4. Анцупов И. А. Развитие сельскохозяйственной техники Бессарабии в XIX в. // Исторический акт 1812 года и его значение в судьбах молдавского народа: К 170-летию освобождения Бессарабии от османского ига и присоединения ее к России. Кишинев: Штиинца, 1982. С. 38–59.

5. Давыдов М. А. Всероссийский рынок в конце XIX – начале XX века и железнодорожная статистика. 2е изд., доп. СПб.: Алетейя, 2019. 1004 с.
6. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865-1920: збірник документів: До 150-річчя створення органів земського самоврядування на Херсонщині / уклад. : В. Лебідь (кер. проекту). Херсон: Айлант, 2015. 636 с.
7. Дробний В. С. Коротка історія села Кринички. Миколаїв: Іліон, 2017. 70 с.
8. Економічне життя України // Рада. 1909. № 11. С. 3.
9. Забиянов Е. Троицкий феномен // Південна зоря нова. 2020. 20 травня. С. 3.
10. Загоруйко В. А. По страницам Одессы и Одессчины. Одесса: Одес. обл. изд-во, 1957. Вып. I. 154 с.
11. Земский ежегодник. За 1886 год; Изд. Имп. Вольным экон. о-вом / Под ред. Ф. И. Шмигельского. СПб.: Тип. И. С. Леви, 1881. [721] с. разд. паг.
12. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год / Сост. секретарем О-ва М. П. Боровским. Одесса: тип. П. Францова, 1878. X, 276, 76 с.
13. Історія селянства Української РСР. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1. 561 с.
14. Краткий отчет об агрономических мероприятиях Одесского земства в 1911 году / Составлен Сельскохозяйственным отделением Управы // Отчет Одесской уездной земской управы за 1911 год. Одесса: Тип. общества «Русская Речь», 1912. С. 1–120.
15. Культурно-бытовые процессы на юге Украины / АН СССР, Ин-т этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая; [отв. ред. Ю. В. Иванова]. М.: Наука, 1979. 189, [2] с.
16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: [Т. 24]: Херсонская губерния / сост. Генштаба подполк. А. Шмидт. СПб.: в тип. Калиновского, 1863. Ч. II. [2], V, 874, [4], IX с., [69] л. ил., карт., табл.
17. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. Статист. отд. при Херсон. губерн. зем. управе. Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1883. Т. 1.: Одесский уезд, с двумя картами и 9 приложениями. [2], III, [I], XVIII, 385, [1], 132, II с., 1 л. цв. к.: табл.
18. Мероприятия земства по сельскому хозяйству : [Из отчета сельско-хозяйственного бюро] // Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1899. С. 13–33.
19. Нужды сельского хозяйства и меры по их удовлетворению по отзывам земских собраний. С.-Пб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. 316 с.
20. О деятельности Одесской Уездной Земской Управы в 1898 г. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год. Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1899. С. I–X.
21. О состоянии сельского хозяйства в Южной России в 1851 году. (Окончание): [Извлечение из донесения управляющего инспекцией сельского хозяйства С. С. Струкова] // Журнал Министерства Государственных Имуществ. 1852. Ч. XLIV. № 8: Август. С. 107–136.
22. Открытия и изобретения // Харьковские ведомости. 1883. 6 июля. С. 2–3.
23. Отчет об агрономической помощи населению Одесского уезда в 1909 году // Отчет Одесской уездной земской управы за 1909 год. Одесса: Тип. «Русской речи», 1910. С. 1-49.

24. Отчет по сельскохозяйственному отделению Одесской земской управы за 1907 г. / Составлен сельскохозяйственным отделением Управы // Отчет Одесской уезд. зем. управы за 1907 год. Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1908. С. 1–75.

25. Приложение 3. По вопросу о сложении таможенных пошлин с заграничных сельскл-хозяйственных машин и орудий // Одесское уезд. зем. собрание 31-й очеред. сессии. 30 авг. 1-го сент. 1895 г. Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1895. С. 83–87.

26. Приложение 7. Протокол заседания Комиссии, избранной Одесским земством собранием очередной сессии 1895 года для разработки возбужденных Министерством Земледелия, вопросов о нуждах сельского хозяйства // Одесское уезд. земм. собрание 31-й очеред. сессии. 30 авг. 1-го сент. 1895 г. Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 1895. С. 97–99.

27. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству: (1865–1895 гг.) / Изд. Департамента земледелия. С-Пб.: Паровая скоропечатня И. А. Богельман, 1896. Т. III. Указатели печатаны отдельно. С. [1–4], 1089–1853.

28. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству: (1865–1895 гг.) / Изд. Департамента земледелия. С-Пб.: Паровая тип. Муллер и Богельман, 1896. Т. II. С. 489–1087.

29. Сапожников И., Аргатюк С. Иван Кедрин и его экспедиция 1850 года по Северо-Западному Причерноморью // Південний захід. Одесика. 2018. Вип. 24. С. 9–39.

30. Сельскохозяйственное обозрение // Русское сельское хозяйство. 1875. №11. С. 63–103.

31. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания, 1865–1888 гг. : 23 очер. сессии 1865–1887 гг. и 14 чрезвычайных 1865–1888 гг. Одесса: Тип. «Одесских новостей», 1888. Т. 1. XV, VI, 700, III, [4] с.

32. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1910 год): Отг. ч. 1 (Общего обзора) вып. 12 / Сост. под ред. В. В. Морачевского; ГУЗ и 3. Деп. земледелия. С-Пб. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. [1], 188 с.

33. Хижняков В. В. Пришлые сельскохозяйственные рабочие в Херсонской губернии : По данным, собр. на лечеб. продовольств. пунктах Херсон. губ. земства : Докл. XIV съезду врачей Херсон. губ. Херсон: Пар. типо-лит. О.Д. Ходушиной, 1899. [2], II, 145 с.

34. Wanner Br. Halbstadt. (Gouv. Cherson.) // Klemens. 1897/98. № 50. S. 777–778.

Надія Гук,
*заст. нач. управління – нач. відділу освіти Управління
освіти, молоді, спорту, культури і туризму Маяківської ТГ.;*
Катерина Дмитренко,
вчитель історії, зав. музею Маяківського ліцею

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ТА КУЛЬТУРНО- ГО ЖИТТЯ В МАЯКАХ у 1920-х рр.

Освіта в Маяках у 1920-ті роки

Згідно Звіту відділу народної освіти міста Маяки за грудень 1920 року в даному населеному пункті функціонували 4 школи, дитячий садок-інтернат, народний дім та хати-читальні. Одна школа була 7-річна, вона мала офіційну назву – Показова трудова школа №1, інші ж школи були початковими. Така кількість шкіл пояснюється відсутністю великого пристосованого приміщення для школи, тому вона розташовувалася в різних корпусах – звичайних хатах, які були спустошені після революції або відібрані більшовиками у маячан.

Показова трудова 7-річна школа була відкрита у 1921 р., її завідувачим на зборах було обрано вчителя-природничника Євгенія Афанасійовича Авксентьєва, під його керівництвом працювали: Юлія Костянтинівна Авксентьєва – вчителька російської мови, літератури та рукоділля, В'ячеслав Фадейович Жданівський – вчитель історії та географії, Клавдія Андріївна Жданівська – вчителька української та російської мови, історії та географії, Ніна Василівна Бречкевич – вчителька української мови та арифметики, Любов Юхимівна Гетьман – вчителька загальноосвітніх предметів, Марія Павлівна Гукова – вчителька арифметики, Євдокія Павлівна Міневич – вчителька письма, читання та арифметики, Іван Миколайович Парпурін – філолог [1]. Завідуючим школи №2 (початкової) був призначений Григорій Мойсєєвич Шепеленко. Під його керівництвом працювали: Інна Іванівна Олейнікова – вчителька загальноосвітніх предметів, Любов Афанасіївна Гущенко – вчителька української та російської мови, арифметики та географії [11]. Далі подано список вчителів з архівів ДАОО, вірогідно, 3-ї та 4-ї школи: Гетьман Гаврило Кіндратович – вчитель та бібліотекар, Лівінська Марія Віссаріонівна – вчителька та завідувачка

інтернатом, Мартинова Катерина Степанівна – вчителька, Рудакова Анастасія Андріївна – вчителька рукоділля та вихователька інтернату, яка у липні 1923 р. була переведена на роботу до іншого інтернату. На її місце було призначено Славчевську Л. [19].

У квітні 1923 р. було проголошено політику українізації. В школах масово запроваджувалося викладання рідної мови, української. Для вчителів були організовані районні та обласні курси. Питання викладання української мови відстежувалося на найвищому рівні, а уроки відвідували інструктори з області (згідно архівних документів). Зміни торкнулися і освіти в Маяках – згідно розпорядження обласної влади запроваджувалися не лише уроки української мови, а й викладання інших предметів мало проводитися українською мовою. Якщо у 1920-1921 н.р. предмет «українська мова» був 1-2 рази на тиждень, то у 1923-1924 н.р. вже 5 разів на тиждень. Деякі вчителі звільнилися через неволодіння українською мовою [10].

При Маяківській трудовій школі працювала бібліотека та музей, який розміщувався в окремій кімнаті. Влітку 1924 р. під школу виділяється ще одне приміщення, тому що згідно звіту інспектора Унаробразу в Маяках залишалися «неохоплених» навчанням 210 дітей через нестачу місць у школі. Також в містечку Маяки проживала певна кількість безробітних вчителів, яких було одразу прийнято на роботу [7]. По Маякам діяла мережа хат-читалень, якими керувала маячанка А. К. Сичова, у приміщенні колишньої старообрядницької церкви розміщувався Народний Дім (Нардом), де діяли театральна секція (керівник Щербakov Д.М.), шкільна (Юріна М. Ф.), бібліотечна (Шибасєв А. В.), фінансова (Кубишко Ф.).

У січні 1921 р. в Маяках були поставлені театральні спектаклі «Ліс» Островського, на який вхід був платним, а ось на «Безталанну» Тобілевича вхід був безкоштовним «для найбідніших жителів містечка та червоноармійців». Згідно архівних документів та звітів інструкторів з Одеси, спектаклі в Маяках були регулярними, білети розкупували. Особливий захват у перевіряючих викликало те, що перед кожним спектаклем учні та актори проводили імпровізаційні мітинги, на теми: «О всеобуче», «Посевная кампанія» тощо [10]. У 1927-1928 рр. в Маяках діють дві школи, завідуючим Маяківською 7-річною школою був Іван Миколайович Парпурін, а завідувачкою школою №2 пані Буряківська, про неї відомо лише, що мала вона 20 років педаго-

*Учасники театральної секції при маяківському Будинку культури. 1920-ті рр.
Фото з родинного архіву сім'ї Перетятків.*

гічного досвіду роботи. Згідно архівних документів з фондів ДАОО в освіті Маяків працювали вчителі: Є. Авксентьев, Шредер, Розен, Бойченко, Левіт, Шепеленко, Павліченко, Костенко, Тарасенко, Міневич, Хунен, Матрос, Пігч, М.Д.Щербакова, Козловський, Покровський. В цей час у школі запроваджуються агрономічні дисципліни (уроки сільського, господарства). Учні та батьки залучаються до боротьби з ховраками [7].

Організація освіти у 20-ті рр. XX століття носила масовий характер, запроваджувалися нові підходи до освіти, які включали в себе елементи пропаганди більшовизму. Саме освітній галузі більшовики приділяли багато уваги, як інструменту формування «нової радянської людини».

Боротьба з безпритульністю в Маяках у 1920-ті роки.

Діяльність Маяківського дитячого будинку

Події Першої Світової та революції залишили по собі чорний слід дитячого сирітства та неможливості батьків забезпечити майбутнє своїх дітей. Тисячі українців загинули від епідемій, бойових дій або були винищені більшовиками у часи червоного терору. Сирітство та бездоглядність дуже швидко набули рис масового соціального лиха,

стрімко зростала криміногенна обстановка. З метою взяти під контроль найуразливішу групу населення, більшовицька влада почала організовувати по селах та містах інтернати, куди розподілялися діти – сироти та напівсироти. Всього на Одещині станом на 1922-1923 н.р. діяло 116 дитячих установ для сиріт та напівсиріт, в яких розміщувалися 9 920 дітей. Протягом десятиліття майже всі дитячі будинки були ліквідовані – дітей передано родичам, влаштовано на роботи. Для організації дозвілля дітей Маяків 6 травня 1920 року було відкрито дитячий майданчик, завідувачкою призначена Марія Іванівна Гребенева. Для цього завідуючим відділом просвітництва при Маяківському Ревкомі С. Герастовським було отримано в м. Одесі 50 тис. рублів на її обладнання та окремо посуд. Майданчик планувався на 50 дітей різного віку. Згідно архівного списку, на майданчик була зарахована 121 дитина [12]. Непростою була робота дитячого садочку, при якому діяв інтернат для сиріт і напівсиріт. Завідувачкою закладу з 1 червня 1920 року була призначена маячанка Дарія Петрівна Гур'єва, керівницями – Анна Афанасіївна Залевська та М. Г. Карапалкіна. Дитячий садочок відвідували 34 дитини віком від 4-х до 7-ми років різного соціального та матеріального становища [13].

В умовах нестачі грошей, продуктів, одягу, треба було прийняти на виховання знедолених дітей та дати їм раду. Очільниця садочку-інтернату, згідно документів, що збереглися, зверталася із листами-запитами до органів влади, до колгоспів з проханням про виділення бодай чогось корисного для облаштування інтернату. Не вистачало дров та вугілля для опалення приміщень у холодну пору року, вихователі були вимушені водити дітей на різноманітні екскурсії, прогулянки селом – у степ, на берег Дністра аби малі не похворіли. Не зважаючи на господарчу розруху, нестачу палива, відсутність канцтоварів, низький рівень забезпеченості родин маячан, рівень освіти в Маяках було визнано відносно задовільним.

Офіційно заклад почав називатися Маяківський дитячий садок-інтернат. Для забезпечення інтернату всім необхідним, жіночий відділ м. Маяки, після його обстеження, звернувся до Унаробразу з проханням виділити для дітей одяг, ковдри та піаніно. Станом на 1 червня 1920 р. в інтернаті проживало 25 дітей – 12 дівчат і 13 хлопців віком від 4 до 12 років (з них троє дітей єврейської національності). Діти брали активну участь у заготівлі дров, прибиранні кімнат, ремонті

одягу та інших роботах у закладі [12]. Згідно доповідної завідувачки, з 12 серпня 1920 р. інтернат переїжджає до будівлі колишнього арештантського будинку по вул. Лоскінській, яка була дещо замалою для 230 вихованців дитячого будинку, до того ж вказано про відсутність приміщення під кухню [14]. Ситуація з матеріальним забезпеченням інтернату була критичною: діти були погано вдягнені, через що не відвідували дитячий майданчик. Також існувала проблема із забезпеченням харчами, бракувало посуду, кухонного начиння. Водночас навчання в інтернаті та виховні бесіди проводилися систематично, а силами дітей було поставлено два спектакля-водевіля [12]. З січня 1921 р. в садочку практиканкою працює випускниця Маяківського вищого початкового навчального училища Анна Іванівна Попова, а з 14 лютого 1921 р. нянею – Олена Макарівна Кондрашева [15]. Кадрові зміни відбуваються й надалі – у червні 1921 р. нянею починає працювати Ірина Василівна Картамишева, яка з 1918 р. проживала в Маяках [12]. Ситуація із забезпеченням інтернату дещо стабілізувалася завдяки допомозі з Одеси – на потреби дітей було виділено мануфактуру для пошиття одягу в кількості 40 аршинів (28,5 м) [5]. У березні 1923 р. для Маяківського інтернату влада Червоно-Повстанського району придбала корову. Час від часу у закладі фіксувалися прикрі випадки, втечі дітей. Але, згідно доповідних завідувачки, «начальство» більше переймалося тим, що діти втекли «прихопивши казенні речі – штани, сорочку, кашкет, взуття тощо», а не подальшою долею втікачів [17].

Влітку 1923 р. становище інтернату погіршується – завідувачка Мартинова звертається із запитами до обласної влади про термінову допомогу продуктами, мануфактурою та просить дозволити зарахувати до списків вихованців дитячого будинку місцевих дітей, родини яких перебувають за межею бідності. На що керівництво з Одеси відповідало відмовою, завідувачці дозволяється віддавати місцевих сиріт старшого віку батраками, пастухами, тобто влаштовувати на роботу [10]. У 1923 р. почався процес ліквідації дитячих будинків з причини економії та малої кількості вихованців. У такому разі вихованців розподіляли по інших закладах, зокрема у грудні 1923 р. до Маяків було відправлено 11 вихованців ліквідованого Яськівського дитбудинку [20].

У вересні 1923 р. відділом Біляївського Наробразу була ініційована перевірка знань вихованців Маяківського інтернату, до закладу був

командирований інспектор Поркурін. Було виявлено кричущі порушення у закладі – стосовно дітей застосовувалися фізичні покарання, дітей могли позбавити обіду чи вечері [12]. Було зафіксовано, що діти погано вдягнені, старші вихованці інтернату, від 13 років, бездоглядно вештаються селом у пошуках «підробітку» і можуть стати жертвами «поганих намірів інших людей». Проблема забезпечення потреб інтернатів залишалася доволі гострою – влада на одяг та харчі асигнувала менше, ніж було потрібно, лишаючи завідувачів дитячих установ один на один з проблемами. Вони мусили самостійно шукати додаткові джерела для забезпечення потреб дітей-сиріт, «жебраючи» у місцевого населення, артілей, у 1922-1923 рр. до інтернату поступала допомога від АРА (Американська Адміністрація Допомоги або AmericanReliefAdministration)[12].

Архівні дані про діяльність інтернату уривчасті, поки неможливо встановити, коли він був ліквідований, але, враховуючи події першої половини ХХ століття, цілком ймовірно, що після 1933 р.

Література:

1. Державний Архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. 134. Оп. 1. Спр. 141. Анкеты сотрудников Одесского Окргпаробраза по Беляевскому району. Анкеты учителей и сотрудников школ, детских домов, сельбудов Беляевского района Одес. округа. 1923 год.
2. ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр.132. Анкеты участников Октябрьской революции и гражданской войны на Одессчине. 1926-1928 гг.
3. ДАОО. Ф. Р-1875. Оп. 1. Спр. 1.
4. Держстандарт стандарт базової середньої освіти (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898). URL: <https://cutt.ly/zRNIn6G> (дата звернення 10 січня 2024 року).
5. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 6. Договоры с сельскими обществами о содержании школ. 1923 год..
6. Маякознавство: методична розробка системи уроків курсу для учнів 7 класу / Гук Н. М., Дмитренко К. А., Миргородська О. М., 2024.
7. ДАОО. Ф. Р-599. Оп. 1. Спр. 144. Отчеты отдела образования за 1922 год. 27 декабря 1922-7 мая 1923 гг.
8. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 899. Переписка с Беляевским Райкультуротделом о работе культотдела, список детей интерната. 1923-1924 гг.
9. ДАОО. Ф. Р-1083. Оп. 1. Спр. 188. Приказы, циркуляры, постановления и отчеты о деятельности Одесского унаробраза. 10 января 1921-1 декабря 1921 гг.
10. ДАОО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 366. Протокол, доклад, переписка с Маякскимотделом народного образования о благоустройстве детского дома и площадок в с. Маяки, заявления сотрудников.

11. ДАОО. Ф. Р-813. Оп. 1. Спр. 160. Протоколы заседаний Президиума и общих собраний КНС г. Маяки. Списки служащих, членов Красно-Маякского КНС, исключенных после перерегистрации. 1922 год.

12. ДАОО. Ф. Р-969. Оп. 1. Спр. 250. Протоколы заседаний налоговых комиссий, акт о состоянии посевов. 12 октября 1925-1 апреля 1926 гг.

13. ДАОО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 209. Протоколы заседаний школьных советов школ г. Маяки. 1920-1921 гг.

14. ДАОО. Ф. Р-1875. Оп. 1. Спр. 7. Протоколы заседаний Культкомисий Маякської сільради. 1930 рік.

15. ДАОО. Ф. Р-813. Оп. 1. Спр. 52. Протоколы и отчеты деятельности волостных КНС Одесского уезда. 12 апреля 1921-2 ноября 1922 гг.

16. ДАОО. Ф. Р-813. Оп. 1. Спр. 25. Протоколы общих собраний и заседаний, списки и сведения о деятельности Маякского КНС. 17 сентября 1920-20 апреля 1921 гг.

17. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 6. Оригінал. Рукопис. Списки, обязательства и удостоверения о закреплении помещений за организациями народного образования. 1923-1927 гг.

28. ДАОО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 912. Списки сотрудников и воспитанников детских домов, интернатов Одесского округа. 1923 г.

**ДОСЛІДЖЕННЯ КУТОВИХ БУДІВЕЛЬ
«СТАРОЇ» (XIX – поч. XX ст.) АРХІТЕКТУРИ
ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ ОДЕСИ,
ВНЕСЕНОГО ДО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ
СПАДЩИНИ UNESCO: ОСНОВНІ ПІДХОДИ
ТА ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ**

Протягом останніх 2,5 років до питання збереження культурної спадщини історичного центру Одеси приділено ще більш пильну увагу, включаючи закордонних партнерів за різними напрямками, про що свідчать, зокрема: профільні видання «Довідник зі збереження культурної спадщини Одеси» ([https://omr.gov.ua/Files/2024/ KULTURA/Strategy/dovidnyk_spadchshyny_20240831.pdf](https://omr.gov.ua/Files/2024/KULTURA/Strategy/dovidnyk_spadchshyny_20240831.pdf)), «Відновлення та збереження культурної спадщини Одеського регіону» за березень (шифр AID013305) і травень (шифр AID013313) 2025 року (з технічними досьє по об'єктам Палац одружень, Будівля центру управління спадщиною, Одеська обласна філармонія, Одеський національний художній музей, Одеський музей Західного та Східного мистецтва, Одеський літературний музей), розпорядження КМУ від 07.07.2025 № 677-р «Про підписання Грантової угоди між Урядом України та Урядом Італійської Республіки щодо програми «Відновлення та збереження культурної спадщини Одеського регіону» ([zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2025-%D1%80# Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2025-%D1%80#Text)) тощо.

Тож актуальним та перспективним залишається напрямок дослідження архітектури Одеси XIX – поч. XX ст., про який йдеться у попередніх публікаціях автора в № 35, № 36, № 37 нашого альманаху «Південний Захід. Одесика».

Дану публікацію присвячено висвітленню деяких загальних результатів вказаного дослідження з акцентуванням на характеристиках «вертикальних осей архітектурно-візуального акценту» (поняття визначено у попередній публікації в № 37) об'єктів «старої» (XIX – поч. XX ст.)

забудови перехресть у межах історичного центру, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO. Висновки дослідження є результатом візуального (з фотофіксацією) огляду кутових будівель з подальшим узагальненням та систематизацією отриманої інформації.

Опрацювання саме кутових будівель обумовлено рядом причин.

По-перше, для розуміння феномену «старої» архітектури Одеси слід звернути увагу на процес її сприйняття людиною, яка бачить всю архітектурну різноманітність (окремо звертаючи на неї увагу або ні), перебуваючи у русі різної інтенсивності та/або стаціонарно. Горизонтальний кут зору людини дорівнює 210 градусам, тож саме перебуваючи на перехресті, людина сприймає значно більше візуальної інформації стосовно характеристик об'єктів забудови, чим дивлячись вздовж вулиці.

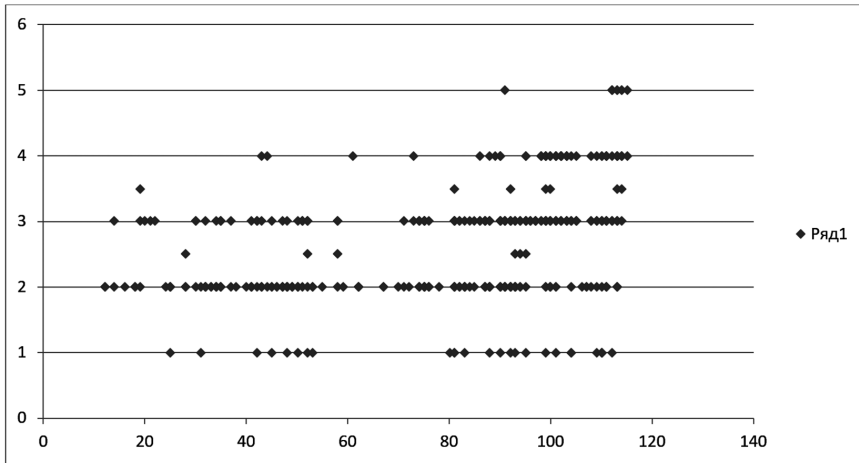
По-друге, огляд та фотофіксація кутових будинків для формування інформаційної бази для подальшого узагальнення та аналізу потребує менше часу, ніж потрібно для огляду поквартальної забудови.

По-третє, характеристики кутових частин будівель надають достатньо інформації для виявлення основних загальних архітектурних тенденцій та закономірностей, які можуть бути розкритими більш детально в ході подальшого дослідження фасадних (квартальних) частин архітектурних об'єктів.

Кінцева мета дослідження, що триває та здійснюється за методичними принципами, відображеними в попередніх публікаціях за вказаною тематикою – складання «формул фасадів» для об'єктів «старої» архітектури Одеси з виявленням (через проведення комплексної математичної обробки отриманого масового матеріалу) основних архітектурно-конструктивних та декоративних характеристик/ознак елементів та їх стійких типів поєднання – як найбільш масових, так й рідкісних/унікальних, для визначення відповідних закономірностей і тенденцій (будівельно-архітектурних, хронологічних тощо). Основний критерій та принцип ранжування типів вертикальних осей архітектурно-візуального акценту – збільшення складності як окремих елементів, так й варіантів їх поєднання.

Разом з проведенням огляду та фотофіксації архітектурних об'єктів, з метою спроби попереднього виявлення будь-яких загальних закономірностей і тенденцій, на основі загально доступної інформації з відкритих джерел (портал архітектурної фотобазы «PhotoBuildings», доступно за посиланням <https://photobuildings.com/cities/4/?lang=ru>) здійснено математичний аналіз співвідношення хронологічних показників

Графік І

(рік зведення) та поверховості будівельних об'єктів «старої» архітектури, розташованих на перехрестях вулиць у межах території історичного центру, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO. Аналіз проведено стосовно понад 450 будівель, за виключенням декількох культових та рідкісних/унікальних об'єктів (Наукова бібліотека, Одеська філармонія, Новий ринок тощо). Результати аналізу надано у Графіку І. По осі абсцис (X) зазначено дати у форматі: 20 = 1820 рік, 100 = 1900 рік, 120 = 1920 рік; по осі ординат (Y) – поверховість будинків.

Виходячи з проведеного аналізу, можна зробити загальний висновок, що попри наявності деяких окремих тенденцій, відсутні будь-які тенденції щодо прямої залежності поверховості будівель від дати їх зведення. Безумовно, відомості, відображені у зазначеному Графіку І, потребують певного уточнення та деталізації – як по хронології, так й стосовно поверховості, зокрема у зв'язку з наявністю у будинках підвальних, цокольних, цокольно-підвальних та мансардних рівнів/поверхів¹.

¹ відповідно до термінологічних визначень чинних норм ДБН В.2.2-15:2019 «Житлові будинки. Основні положення» (із зміною): поверх мансардний (мансарда) – поверх у горищному просторі, фасад якого повністю або частково утворений поверхнею (поверхнями) похилої чи ламаної покрівлі; поверх підвальний – поверх з позначкою підлоги приміщень нижче планувальної позначки землі більш ніж на половину висоти приміщення; поверх цокольний – поверх з позначкою підлоги приміщень нижче планувальної позначки землі на висоту не більше половини висоти приміщень

При цьому малоймовірно, що зазначений вище загальний висновок буде змінено.

Результати проведеного дослідження у межах території історичного центру, внесеного до списку всесвітньої спадщини UNESCO на теперішньому етапі дає можливість визначити три основні категорії кутових будинків, незалежно від їх поверховості – кутові прямокутні (52,5%), кутові з усіченим кутом (42,2%), кутові закруглені (5,3%).

З технічних причин в рамках даної публікації неможливо надати усі результати огляду кутових будівель та аналізу їх архітектурно-конструктивних рішень, через що нижче наведено узагальнену інформацію стосовно найменшої за кількістю категорії – будівлі кутові закруглені (фотофіксація з Таблицями I, II; компонування об'єктів – за принципом збільшення складності основних ознак/елементів). Слід зазначити, що поняття «складність» має вимір виключно об'єктивно-математичний, а не естетичний, і є узагальненим показником по кожному діапазону характеристик/ознак різних категорій архітектурно-конструктивних та декоративних показників і елементів, зокрема в контексті осей архітектурно-візуального акценту.

Категорія КУТОВІ ЗАКРУГЛЕНІ, 2 – 3 поверхові (див. Таблицю I)

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Таблиця І

№	Адреса / перехрестя ²	Дата	Архітектор
1., 2.	М. Арнаутська / пр-т Українських Героїв	утчн.	треба уточнити
3.	Торгова / Новосельського	1846	Козлов І.
4.	Троїцька / Європейська	1853	Меснер Е.
5.	Троїцька / пров. Покровський	1913	Файфель О.
6.	Канатна / Св. Караванського	1851	треба уточнити
7.	пл. Соборна / Садова	1892	Рейнгерц М.
8.	Італійська / Ланжеронівська	1835	Боффо Ф.
9.	пров. Отонівський / Преображенська	1851	треба уточнити
10.	пров. Театральний / Європейська	1913	Скведер Н.
11.	Гоголя / міст Сабанєєв	1880	Гонсіоровський Ф.
12.	Спиридонівська / пл. Соборна	1911	треба уточнити

Також нижче наведені зображення 1 – 2 поверхових типових «сєрійних» будівельних об'єктів інших категорій (компонування – також за принципом збільшення складності основних ознак/елементів).

Категорія КУТОВІ ЗАКРУГЛЕНІ, 4-5 поверхові (див. Таблицю ІІ)

² враховуючи перейменування елементів вулично-дорожньої системи, що відбулися останнім часом, в даній публікації наведені нові назви, зокрема: вул. Європейська = вул. Катеринівська; вул. Італійська = вул. Пушкінська; вул. Св. Караванського = Жуковського; вул. В. Корженка = вул. Осипова; вул. К. Муратової = вул. Л. Толстого; пров. Отонівський = пров. Некрасова; вул. О. Станкова = вул. Лейт. Шмідта; пр-т Українських Героїв = пр-т Олександрівський

4

5

6

7

8

9

10

11

Таблиця II

№	Адреса / перехрестя ³	Дата	Архітектор
1.	Троїцька / В. Корженка	1902	Корнштейн А.
2.	Пантелеймон. / О. Станкова	1910	Чернігов Л.
3.	Троїцька / Преображенська	1914	Чернігов Л.
4.	Вел. Арнаутська / Преображенська	1913	Гольцвурм А.
5.	Вел. Арнаутська / Онілової	1914	Лінецький М.
6.	Ланжеронівська / Європейська	1911	Зуєв В. та ін.
7.	Св. Караванського / Рішельєвська	1902	Лінецький М.
8.	Троїцька / Рішельєвська	1913	Панпулов А.
9.	Тираспольська / Ковальська	1913	Кюнєр Ф.
10.	Дерибасівська / Рішельєвська	1913	Ландесман С.
11.	Св. Караванського / Європейська	1912	Чернігов Л. та ін.

Категорія КУТОВІ ПРЯМОКУТНІ, 1-поверхові

Пантелеймонівська /
Канатна

Торгова /
Ніжинська

Пантелеймонівська /
В. Чорновола

³ враховуючи перейменування елементів вулично-дорожньої системи, що відбулися останнім часом, в даній публікації наведені нові назви, зокрема: вул. Європейська = вул. Катеринська; вул. Італійська = вул. Пушкінська; вул. Св. Караванського = Жуковського; вул. В. Корженка = вул. Осипова; вул. К. Муратової = вул. Л. Толстого; пров. Отонівський = пров. Некрасова; вул. О. Станкова = вул. Лейт. Шмідта; пр-т Українських Героїв = пр-т Олександрівський

Категорія КУТОВІ З УСІЧЕНИМ КУТОМ, 1-поверхові

		
В. Арнаутська / пров. Онілової	К. Муратової / Новосельського	В. Арнаутська / Канатна

Категорія КУТОВІ З ПРЯМИМ КУТОМ, 2-поверхові

		
Гоголя / пров. Отонівський	Базарна / Пров. Онілової	Успенська / Маразліївська
		
Кінна / Коблевська	Успенська / Пров. Успенський	Грецька / Карантинна

К. Муратової /
Ковальська

В. Арнаутська /
пр-т Героїв Україн

Грецька /
Італійська

Категорія КУТОВІ З УСІЧЕНИМ КУТОМ, 2-поверхові

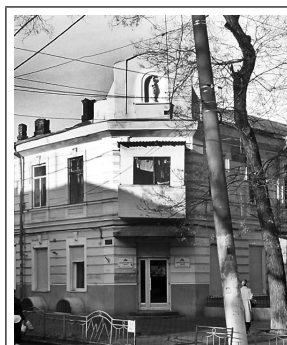
В. Арнаутська /
Преображенська

Торгова /
Садова

В. Арнаутська /
Преображенська

Базарна /
пр. Онілової

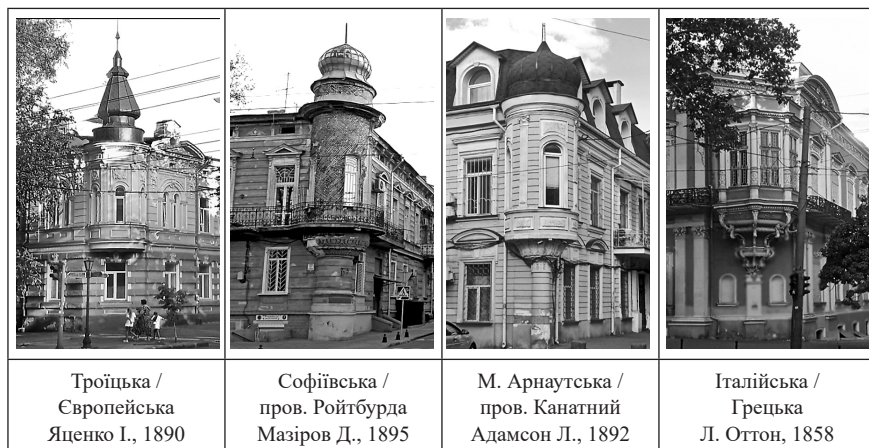
Пантелеймонівська /
Канатна

Князівська /
Сеченова

В рамках публікації не розглядаються 3-х та 4-х поверхові об'єкти категорій кутові з прямим кутом та кутові з усіченим кутом. При цьому слід відзначити, що підвищення ступеню їх архітектурно-конструктивної складності характеризується, зокрема істотним поширенням еркерів⁴, їх поєднанням з балконами, а також наявністю змішаних форм фасадних конструкцій (балкони-еркери та балкони-лоджії).

⁴ відповідно до термінологічних визначень чинних норм ДБН В.2.2-15:2019 «Житлові будинки. Основні положення» (із зміною): балкон – виступаюча з площини стіни фасаду огорожена площадка; лоджія – приміщення, вбудоване в будинок або прибудоване до нього, що має стіни з трьох боків (або з двох – при кутовому розташуванні) на всю висоту поверху і огорожу з відкритою боку, може виконуватися з покриттям і склінням, має обмежену глибину, взаємопов'язану з освітленням приміщення, до якого вона примикає; еркер – засклена виступна з площини фасаду частина приміщення, яка дозволяє збільшити внутрішній простір житла, а також поліпшити його освітленість та інсоляцію.

Слід зазначити, що 2-х поверхові кутові об'єкти з усіченим кутом з наявністю еркерів є рідкісними (див. нижче).

* * *

Робота з системного та комплексного дослідження архітектурних об'єктів Одеси XIX – поч. XX ст. триває. Запропоновані теоретичні та практичні підходи мають забезпечити наявну наукову базу додатковими спостереженнями та висновками, що сприятимуть кращому, всебічному та цілісному розумінню історико-культурного феномену «архітектура старої Одеси».

Основною відмінністю запропонованого підходу від існуючих фундаментальних робіт з цього питання (наприклад, Пилявский В. Архитектура Одессы. Стил ь и время: архитектурно-историческое эссе. 2-е изд. Одесса: Optimum, 2010. 137 с.) є саме пооб'єктне дослідження з точки зору будівельно-технічної та організаційно-технологічної, з врахуванням мікро-історичної складової (зокрема, особливості творчості місцевих архітекторів).

Запропонований підхід є інструментом, що дозволяє дослідити будівельні об'єкти як рівнозначні одиниці за єдиними критеріями, незалежно від дати зведення, функціонального призначення та інших факторів. Усі представники «світу будинків та споруд», що розглядаються (це об'єкти Всесвітньої спадщини, значні й рядові історичні будівлі, відповідно до термінології чинних норм ДБН Б.2.2-3:2021 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту»), контекстуально нерозривно взаємопов'язані та є невід'ємною частиною єдиного багатодесятирічного процесу соціально-економічного та культурно-історичного життя Одеси.

Наше дослідження триває, проте вже можливо визначити основні ознаки одеського культурно-історичного феномену у площині містобудування та архітектури: це не просто єдність у різноманітності (у просторі й часі) – це вкрай талановита та необмежена винахідливість у використанні стандартного/загально доступного, хоч й досить широкого, набору об'ємно-планувальних та конструктивно-технічних рішень (своєрідної «палітри») у поєднанні з енергійним ритмом, нерідко несподіваним та «синкопйованим» – від аритмічного коливання поверховості будівель до різних «сюрпризів» вертикальних та горизонтальних осей архітектурно-візуального акценту.

*Ігор Сапожников, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник Відділу Криму
та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології
НАН України, член Національної спілки краєзнавців України
Сергій Аргатюк, вчитель історії
ЗЗСО Прилиманський ліцей с. Прилиманське Одеського району*

О.І. ЛЬОВШИН ЯК АРХЕОЛОГ, ЕТНОГРАФ ТА ГЕОГРАФ

*«Любов співгромадян– моя нагорода»
Олексій Льовшин*

Автори не зупинятимуться на всіх деталях біографії Олексія Льовшина (1798–1879), бо в цілому вона добре відома та висвітлена в численних статтях [1, с.445] та спеціальних виданнях [2]. О. Льовшини походили з обрусілого, точніше помосковщеного роду німців Левенштейнів. Їх предок, Сувол (Сцевола) Левенштейн у 1365 р. прибув до Московії, де вступив на службу до князя Дмитра Донського. Його нащадки почали записуватися як Льовшини [3]. Олексій Іраклієвич Льовшин, знаний як державний діяч, історик, географ, етнограф, археолог, народився у родині поміщика Тульської губернії та його дружини – доньки суконного фабриканта Сусанни Тулинової. У службовій кар'єрі досяг чину дійсного таємного радника, був членом Державної Ради (з 1868 р.), сенатором¹, почесним членом Комітету ветеринарії МВС. В службі з 08.04.1818 (в ін. джерелі зазначено 18.01.1818)²; чиновник 4-го кл. (22.04.1833); 3-го кл. (01.04.1846); 2-го кл. (1866). Мав родовий маєток площею 4200 дес. в Тульській губернії; його дружині належали землі (12600 дес.) в Курській і Катеринославській губерніях³. Нагороджувався: орденами Св. Володимира 4 ст., Св. Анни 3 ст. (дані 1827 р.)⁴; Св. Анни 2 ст., Св. Володимира 3 ст. (дані на 1832 р.)⁵; Св. Станіслава 1 ст. (1834); Св. Анни 1 ст. (21.09.1837), Св. Володимира 2 ст.

¹ Правительствующий Сенат // Список высшим чинам государственного, губернского и епархиального управлений. С.-Пб.: Тип. 2-го Отд. соб. ЕИВ канц., 1869. С.18.

² Список гражданским чинам первых IV классов. С.-Пб.: Тип II Отд..., 1852. С. 167.

³ Список гражданским чинам первых трех классов на 10 мая 1877 г. С.-Пб., 1877. С. 20-21.

⁴ Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат РИ. Ч.2: на лето от Р.Х.1827. С. 203.

⁵ Месяцеслов и общий штат РИ на 1832. Ч.2. С.-Пб., 1831.

(21.03.1849)⁶; Білого Орла (1852), Св. Володимира 1 ст. (1868). Отримав медалі: за працю зі звільнення селян від кріпацтва⁷ і – в пам'ять про війну 1853-1856 рр.⁸ Від дружини (доньки сенатора) Єлизавети Федорівни Бріскорн (1810-1896) мав дітей: Ольгу (1834 – ?), Федора (1839–1888), Варвару (1843 –?)⁹.

О. Льовшин був членом низки товариств і комітетів: Старожитностей російських при Московському університеті (з 1829)¹⁰; Сільського господарства Південної Росії (з 1828), Одеського товариства історії і старожитностей (з 1839)¹¹; Вільного економічного (1842)¹²; Англійського зібрання (з 1844)¹³; був засновником (в 1845) РГО (членом ради у 1850 – 1854)¹⁴; Імператорської АН (з 1856)¹⁵; Комітету акліматизації рослин (з 1857)¹⁶; розпорядчого комітету С.-Петербурзького зібрання сільських господарів (1864-1871)¹⁷; Московської сільського господарства (з 1860)¹⁸; головою

О.І. Льовшин
(гравюра з портрета
художника Ф. Крюгера
1830 р.)

⁶ Список кавалерам российских императорских и царских орденов. Ч.1. С.-Пб.:Тип. II отд. ..., 1850. С. 67, 119.

⁷ На передодні відставки О.Льовшина нагородили орденом Св. Олександра Невського [4, с. 53].

⁸ Список гражданским чинам первых трех классов...1877. 20-21.

⁹ Императорский дом: выдающиеся сановники: энциклопедия биографий: в 2 т. / Сост. В.И. Федорченко. Т. 1. Красноярск: ОЛМА Медиа Групп, 2000. С. 629.

¹⁰ Чтения в Обществе истории и древностей российских. 1893. Кн.1. Приложения. Разд.2.С.20.

¹¹ Торжественное собрание ООИД 4 февраля 1840 г. Одесса: В гор. тип., 1840. С.63. (73 с.)

¹² Список гг. членов совета Вольного экономического общества //Труды императорского Вольного экономического общества за 1843. С.-Пб.: Тип. Имп. АН, 1843. С.245.

¹³ Столетие С.-Пб. Английского собрания 1770-1870. С.-Пб.: Тип. В.И.Головина, 1870. С.33.

¹⁴ Броссе Л.М. Списки членам-учредителям, почетным членам и должностным лицам ИРГО со времени основания 6 августа 1845 по 13 января 1871 года// 25-летие РГО 13 января 1871 г. С.-Пб.: Тип. Майкова, 1872. Прил. II: С.243, 246.

¹⁵ Личный состав Имп. АН январь 1861// Отчеты Имп. АН за 1859. С.-Пб.: Тип. АН, 1860. С. 134.

¹⁶ Список членов Комитета акклиматизации растений //Историческое обозрение действий и трудов Имп. Московского общества сельского хозяйства за второе двадцатилетие /Сост. Н.П. Горбуновым. Период первый: с 1846 – 1860 год. М.: Тип Грачева и К0,1870. С.163.

¹⁷ Действительные члены с 1864 по 1889 г. // Двадцатипятилетие Петербургского Собрания сельских хозяев / Сост. А.Советов. С.-Пб.: Тип. тов. «Общ. Польза», 1889. С.216, 242.

¹⁸ Списки гг. членов Московского общества сельского хозяйства // Отчет о действиях Московского общества сельского хозяйства за 1872 г. Москва: Тип. Грачева и К0, 1873. С.89.

вченого комітету при Раді Міністрів (1844 – 1855)¹⁹, у 1851 р. – учасником експедиції з вивчення рибальства на Каспійському морі²⁰. Крім того, був членом зарубіжних громад: Паризької географічної (1827), Паризько-Азійської (1828), Данської королівської північних антикварів (1836)²¹. Про діяльність на посаді товариша міністра внутрішніх справ в 1857-1858 рр. і роль у підготовці реформи зі звільнення від кріпацтва О. Льовшин розповів у мемуарах, надрукованих в 1885 р. [5]. Тоді він склав огляд кріпосного права в імперії та висвітлив різні проекти скасування кріпацтва від 1809 до 1850 рр. І. Енгельман повідомив, що стаття вийшла у збірці «Дев'ятнадцятий вік» [6, с. 269] без імені автора. Сам О. Льовшин, боячись селянських протестів, виступав за збереження за поміщиками права власності на землю та поступове здійснення реформи (Додаток, поз. 17).

Після навчання у Воронежській гімназії (1810-1813)²² О. Льовшин вступив до Харківського університету, де 30.08.1817 р. отримав ступінь магістра гуманітарних наук²³, а через рік почав службу в Колегії іноземних справ. 18.06.1881 р. в Харківському університеті, в пам'ять про його навчання, на відсотки з 6 тис. руб., пожертвованих вдовою, започаткували «стипендією дійсного тайного радника Олексія Іраклієвича Льовшина»²⁴ для «студента-дворянина відмінної поведінки».

Першим твором героя статті стала книга «Листи з Малоросії» [7]²⁵, яка продовжила традицію, започатковану у 1791-1792 рр. «Листами російського мандрівника» М.Карамзіна [8]. На кінець XVIII ст. твори з описами України вже написали В. Зуєв [9] та Я.Маркович [10], В.Ізмайлов [11], П.Шаликов [12], П.Сумароков [13], О. фон Гун [14] та ін. Л.Синицький, порівнявши ці твори, зазначив: ««Листи» розкривають в Льовшині розумного і освіченого спостерігача. Зна-

¹⁹ Список высшим чинам центрального и местных управлений Государственными имуществами 1837-1887 // Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности МГИ 1837-1887. Ч.1. С.-Пб.: Скоропечатня Яблонский и Перотт, 1888. С.VIII.

²⁰ Отчет РГО за 1852 г. / Сост. В.А. Милютин. С.-Пб.: Тип. Є. Праца, 1853. С. 30.

²¹ Левшин Алексей Ираклеевич // Мелуа А.И. Академия наук: биографии 1724-2023. Действительные члены (академики), члены-корреспонденты, почетные члены, иностранные члены. Т.11: Крелль –Легасов. С.-Пб.: Гуманистика, 2023. С.636-637.

²² К летописи 1886 г. // Воронежский юбилейный сборник в память трехсотлетия Воронежа. Воронеж: Тип. губ. правл., 1886. Т.2. С.555.

²³ Из Харькова // Московские ведомости, 1817. №89. 7 ноября. С.2648.

²⁴ 18-го июня 1881. Правила о стипендии д.с.с. А.И.Левшина, учрежденной при Имп. Харьковском ун-те// ЖМНП. С.-Пб., 1881. Ч.СХХVI. С.34-35.

²⁵ Уривки з книги друкувались раніше (Додаток, поз. 1; Тут і надалі прим. авторів).

чна частина його листів до товариша присвячена передачі різних історичних відомостей про відвідані ним місця в Україні, фактів, відомому кожному, хто був знайомий з історією, а також запозичених Льовшином з літописів та існуючих в його час історичних творів; проте крім цих загальновідомих історичних відомостей, Льовшин повідомляє також багато власних спостережень...»[15].

Автор описав і дослідив низку археологічних пам'яток, наприклад: «ми виїхали з Переяслава, плануючи зупинитися за 7 верст від нього і подивитись на три кургани, звані Три брати. Ми виконали це бажання зі ще більшим задоволенням, ніж думали. <...> Поважний, привітний і добрий преосвященний Переяславський, який їхав зі свого замиського будинку, зустрівся з нами навпроти тих самих курганів. Разом із ним зійшли ми на середній із них. <...> Можливо, тут справді спочиває прах великих мужів; але імена їх приховані і ми, замість гучної слави, чуємо тільки казки. Така доля багатьох!» [7, с.81]. Згодом П. Кеппен включив їх до «Переліку найвідоміших курганів в Росії» [16, с.13], згадав ці кургани й етнограф В. Пассек [17, с.122].

Окремо скажімо про деякі описані О. Льовшиним раритети зі збірки П. Пустошкіна [18, с.717]²⁶. Йдеться про «викопні мамонтові кістки, тобто щелепу і два ікла, вириті із землі поблизу Лубен. Щелепа просочена вапном і вивітрилася так, що навіть при найменшому тиску руки розсипається. Зуби, яких на кожному боці було по чотири, зламалися; але залишки їх так само, як і загальні розміри, не занадто великі і, як здається, набагато менше слонових. Що стосується ікол, то вони мають набагато більшу твердість і, хоча не щільну, але гладку, білу, дещо лискучу поверхню»²⁷.

Цей череп не був єдиною знахідкою кісток мамонта в цьому районі. У кабінеті природознавства Полтавської гімназії зберігалась колекція [Ф.П.] Голованьова, що була передана з Лубенського повітового училища у 1825 р. Її склад не відомий. Тоді або пізніше Голованьов подарував гімназії ще «16 кісток слонів», викопаних в с. Гінці. У 1839 р., під час видобування піску для цегляних заводів в Полтаві знайшли: «три незвичайної розмірів кістки мамонта, схожі на знайдені у

²⁶ Служив в Чорноморському флоті віце-адміралом до жовтня 1807 р. Мав пенсію до 5 тис. руб. на рік. Останні роки життя мешкав у Лубнах, де помер 14.10.1828 р.

²⁷ В колекції згадуються «вивезені з Італії» художні полотна, а також різні каміння з природними візерунками [7, с. 20-22].

Лубенському повіті». Тоді, для огляду місць знахідок, був відряджений проф. Харківського університету І. Й. Калениченко²⁸ [19, с. 270].

О. Льовшин занотував частину інформації про те, що перші на території країни кістки мамонта виявили в с. Гінцях між 1807 та 1816 рр., хоча дослідники пізнього палеоліту вважають, стоянка Гінці (існувала бл. 13-14 тис. років до наших днів) з конструкціями із кісток мамонтів була випадково знайдена під час господарських робіт в с. Гінці краєзнавця Г.С. Кир'якова у 1871 р. Іншими згаданими у «Листах» старожитностями були: напівзасипана печера «в ущелинах високих гір» правого берега Дніпра, за 10 верст від Переяслава, наповнена «купами людських кісток»; давня фортеця Переяслава, «розриваєма тепер для виварки селітри», подаровані до Переяславського собору «чудове Євангеліє» (гетьманом І. Мазепою) і плащаниця (за 250 років перед тим «одним Молдаванським господарем»), а також низка храмів, монастирів та інших пам'яток [7, с. 55, 43-44].

Зупинимося на етнографічних нотатках О.Льовшина щодо «людей простого стану» в листі 23. Цікавим є погляд автора на походження росіян і українців. Незважаючи на свою «імперську позицію», він констатував, що «росіяни і малоросіяни походять від давніх предків, як в тих, так і в інших течіях кров давніх слов'ян; але характери їх не схожі, звичаї відмінні, закони неоднакові» [7, с. 57-58]. Цей факт він не лише констатував, але й намагався пояснити. О.Льовшин виводив етнографічну своєрідність українців з особливостей їх історичних розвитку. Про українську мову О. Льовшин написав лише кілька слів, які свідчать, що він не був добре обізнаний з цим предметом. Найцікавіші його погляди на літературну українську мову, яка після двох періодів свого розквіту була «здеградована» до народної мови. О. Льовшин називає українську мову «малоросійською»: «Вона походить від давньої слов'янської, але змішана з німецькими, латинськими, польськими, перекрученими словами, від чого є майже незрозумілою для великоросіянина... Вона хоча і не має правил, однак кілька вчених малоросіян вживають її у творах. Перелицьована «Енеїда» [І.Котляревського] – чудовий у своїм роді твір, слугує тому доказом. При всьому тому, до

²⁸ Калениченко Іван Йосипович (1805–1876). Відомий розкопками 1839 р. кісток мамонтів в с. Кулішівка Роменського р-на Сумської обл., де в 1841 р. був встановлений перший в світі пам'ятник мамонту, як вважається, на місці першої знахідки останків цих тварин в Україні [20, с. 136-139; 21, с. 76-77; та ін.].

теперішнього часу вона є мовою народу. Але якщо генії тутешнього краю звернуть на нею свою увагу і утворять її, обмеживши позитивними правилами граматики; тоді малоросіяни у славі вчених творів своїх, можливо, будуть змагатися з освіченими народами Європи» [7, с. 43-44, 55]. І. Огієнко назвав цю тезу молодого автора пророчою; вона була виказана незалежно від міркувань професора слов'янських мов М. Каченовського, який виклав свої погляди на українську мову в примітках до перекладу статті поляка Є.С. Бандкте: «Ні слов'янські поляни..., ні мешканці князівства Київського не могли розмовляти нинішнім малоросійським наречієм тому, що сама назва Малоросія тоді не існувала...»[22, с. 70, 81-82, 93].

Характерний такий приклад. У Білоцерківці О. Льовшин хотів придбати у міщанина рушницю з написом «Білоцерківського полку», але той не поступитися, бо вона була його спадком. «Риса похвальна!»: відмітив автор – «вчинок показує, що малоросіяни люблять предків своїх, люблять славу їх і шанують пам'ять тих козаків, які хоробро захищалися і вражали поляків під керівництвом Хмельницького, отримали 14 перемог над волохами під началом Свирговського і відзначилися потім безстрашшям при взятті Азова» [7, с. 14-15]²⁹. Основні риси характеру українців, на його думку: «іменувалися раніше козаками і пишалися цією назвою», «полум'яно люблять вітчизну свою і пам'ятають славу предків своїх, ненавидячи всіх із них, які очорнили імена свої зневажливими вчинками», «військовий дух давніх козаків не згас у нащадках їх»; «чесні у словах, тверді та відважні»; «вони живуть добре, чисто та охайно. Їх будинки або хати є прекрасні кімнатки, просто і добре прибрані, розділені здебільшого на дві половини. Печі з трубами в них вбудованими, оберігають від диму»; «В їжі розбірливі та вміють зі смаком її готувати. Природні страви: вареники, галушки, жирний борщ – дуже смачні. До того ж зауваж, що їжа, яка залишилася від обіду, не вживається ними на вечерю, а вариться свіжа» [7, с. 60, 65, 66, 69, 76].

Сімейне життя, відношення чоловіка до жінки, повага до батьків, а також цнотливість у відношеннях між парубками і дівчатами викликали захоплення у О. Льовшина. Однак він не розумів, чому

²⁹ Мається на увазі похід українських козаків (15 тис. кінноти і 5 тис. піхоти) на чолі з наказним гетьманом Я.Лизогубом, за наказом Петра І, до Азова, які разом з московськими військами штурмували фортецю у липні 1695 р.

українці негативно ставляться до росіян: «На жаль, я повинен завершити опис моральності малоросіян неприємною рисою... про ненависть їх до великоросіян. Ти легко можеш в цьому перекоонатися, бо часто чуєш від них: Добрий чоловік та москаль. Але й цього замало! Вони переливають ці почуття в наймолодших, лякаючи москалями. При цьому імені залякане дитя перестає кричати. Ще скажу: проглянь побут описання Малоросії; можливо віднайдеши у них джерело цього жакливого і згубного почуття...» [7, с. 72-73]. Такою є коротка характеристика студентського наукового доробка О. Льовшина, виконаного в ході «польових досліджень», який містить в собі чимало різноманітних фактів і спостережень.

У 1819 р., після створення Азіатського департаменту МЗС, О. Льовшина перевели до штату співробітників і призначили в допомогу В. Тимковському, який виконував таємні доручення в царині середньоазіатської політики³⁰. У липні 1820 р., за рескриптом імператора, дипломатична місія у складі В. Тимковського, О. Льовшина та ще двох співробітників вирушила до Оренбургу. З цього часу почався новий етап у службовій та творчій біографії нашого героя. Напередодні Олександр І видав указ про підвищення В. Тимковського (у статські радники) та О. Льовшина (в колезькі асесори, за особливу старанність та здібності) [23,с.546-550]. Вчений згадував, що у 1819-1820 рр. він готувався до цієї експедиції, вивчаючи документи архіву Азіатського департаменту» [24,с. 4].

Наробки і спостереження О.Льовшина того часу можна розподілити на три групи, які ми опишемо в окремих тематичних підрозділах:

Археологія городища Сарайчик. В ході подорожі О. Льовшин відвідав руїни столиці колишньої столиці Ногайського ханства XIII-XVI ст., а пізніше присвятив ним свою першу статтю з археології, яку супроводив детальним історіографічним нарисом та низкою висновків про виникнення та зруйнування міста. Автор повідомив, що на початку 1820-х рр. біля руїн цього міста існувало поселення Уральського козацького війська Сарайчиковська фортеця. Уваги вартий опис захоплення і руїнації Сарайчика, що сталося у 1580 р. [25,с. 189-190; 26,с. 10].

³⁰ Тимковський Василь Федорович (1781–1832) – письменник, державний діяч, цивільний губернатор Бессарабської області (у 1826-1828). В 1816-1817 рр. написав «Історію Бессарабії», рукопис якої загинув під час повені р. Неви у С.Петербурзі.

Історії, етнографії та статистиці Уральських козаків присвячена наступна книга О. Льовшина, «написана в Уральську в квітні 1821 р.» [26, с. 84]³¹. Монографія починається з об'ємного «Історичного огляду уральських козаків» та «Статистичного огляду уральських козаків» [26, с. 1-84].

Перший казахський вчений та просвітитель казахського народу, нащадок ханського роду чингізидів Чокан Валіханов (Мухамед-Ханафія; 1835–1865) назвав О. Льовшина «Геродотом нашого народу»³². Вчений присвятив цій темі чотири монографії, при чому узагальнююча опублікована французькою мовою в Парижі, а також низку статей і карту частини Середньої Азії на двох мовах (Додаток, поз. 8-9, 11³³, 20-22, 14-15 та ін.). Аналізу цих праць присвячено чимало аналітичних статей та дисертаційних досліджень. Оскільки автори не вважають себе фахівцями з етнографії казахів, ногайців та інших народів названого регіону, ми адресуємо читачів до основних з них [30].

Для О. Льовшина «одеський період» розпочався у 1823 р., коли на прохання генерал-губернатора М.С. Воронцова, його відрядили з Колегії іноземних справ Азіатського Департаменту до «адміністрації Воронцова» на посаду секретаря (працював до 1826 р.)³⁴. У 1823 р. віце-губернатор Бессарабської області Вігель охарактеризував його так: «Олексій Іраклійович Льовшин, чоловік років 25. У нього були і знання, і здібності, і працьовитість, разом з вродженою до всіх привітністю, яка не мала вигляду підлості; крім того, доволі помітне честолюбство, одним словом – усі засоби до підвищення. Мені навряд чи доводилося зустрічати чоловіка більш за нього розсудливого у вчинках, більш обдарованого тим, що французи називають розумом поведінки, *esprit de conduit*. <...> Він був єдиним слухним придбанням, зробленим Воронцовим у Петербурзі...» [31, с. 91].

О. Льовшин числився в канцелярії губернатора М. Воронцова³⁵, сам він так описав свій стан: «Свою службу в Одесі я почав на посаді

³¹ Існує порівняно недавнє перевидання (Додаток, поз. №25).

³² Велиханов Ч.Ч. Письмо проф. И.Н.Березину // Собр. соч. в 5 т. Т. 1. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1961. С.122.

³³ Статті попередніх позицій використовуються в історико-етнографічній історіографії, зокрема казахській, вкрай рідко, хоча дві перших з них виставлені в Інтернеті у вільному доступі на сайті «Silk Road Adventures»: <https://silkadventures.com/en/content/svidanie-s-hanom-maloy-ordy-1820-god>

³⁴ Месяцеслов с росписью чиновных особ... Ч.2: на лето 1824. С.180; на лето 1826. С.200.

³⁵ Месяцеслов с росписью чиновных особ... Ч.2: на лето 1827. С.203; на лето от Р.Х. 1829. С.216.

начальника Фінансового відділу в канцелярії генерал-губернатора, але в першу подорож свою по губерніях граф Воронцов взяв мене з собою як похідного секретаря, яке незабаром стало мою постійною посадою; в ній я зблизився з моїм начальником особливим чином і увійшов у виняткові стосунки» [2, с.32]. У 1826 р. його відрядили до Франції, Італії та Австрії для вивчення організації карантинної служби³⁶.

Служба О. Льовшина градоначальником Одеси у 1831-1838 рр. стала корисною для молодого міста. За його сприянням було закінчено зведення портових споруд, проведені переписи 1829 і 1837 рр. [32, с. 129]³⁷. А. Шмідт писав, що він особисто збирав відомості про населення Одеси у 1827 та 1837 рр. [33, с. 848]. Про інші заслуги О.Льовшина перед Одесою повідомив А.Скальковський, який вказав, що ще до вступу на посаду градоначальника у 1827 р. О.Льовшин заснував газету «Одеський вісник» [був редактором до 1832], яка замінила журнал «*Courrier de la Nouvelle Russie*»; з 1828 р. працював секретарем у Товаристві сільського господарства Південної Росії. В 1837 р. О.Льовшин доручив йому написати окрему історію і статистику Одеси³⁸. Пізніше О. Льовшин в листі до від 10.01.1838 р. повідомив, що А.Скальковський вислав на його ім'я до С.-Петербурга другу частину історії Одеси [34,с.584]. Як впливовий регіональний адміністратор О. Льовшин зіграв роль в археологічних дослідженнях Північного Причорномор'я, у зберіганні знайдених пам'яток... В листі до О. Оленіна³⁹ від 5 липня 1831 р.з С.Петербурга він написав: «Лише одна перепона може зустрітися у змальовуванні тих залишків старожитностей, які, за розмірами своїми, не можуть бути зручно надіслані: малювальників у Криму зовсім немає. Втім, коли буде знайдена значна кількість предметів такого роду, то Ваше превосходительство, можливо, знайдете можливим відрядити звідси одного з художників, які перебувають при Академії, для їх малювання. Приїзд такого художника... і без того було б корисним, бо

³⁶ Письма А.И.Левшина к князю М.С. Воронцову// Архив князя Воронцова. Кн.39. Москва: Унив. тип., 1893. С.1-202 (всього 57 стор. за період з 1828 по 1846 р.).

³⁷ Скальковский А. Действительное население Одессы в 1863 г. ТОСК. 1865. Вып.1. С.129.

³⁸ Скальковский А. Предисловие//ТОСК. 1865. Вып.1. С.9-10.

³⁹ Оленін Олексій Миколайович (1763–1843) – художник, історик та археолог, президент Академії мистецтв (з 1817 р.).

в Одеському, Керченському, Миколаївському музеях і навіть у малих зборах, що зберігаються у Феодосії, є вже багато залишків давнини, гідних бути змальованими і навіть гравійованими для всіх європейських археологів» [35, с.86-87].

Про роль О. Льовшина у науковому житті того часу свідчить лист до нього І. Срезневського⁴⁰ з Харкова (2 вересня 1833 р.): «Я наважився нарешті почати свою працю і видав «Запорожскую старину», яка, знайомлячи читачів із морально-політичним побутом Війська Запорізького – душі усієї України XVI-XVII ст., має разом з цим пояснити історію України, розвернути її з іншого, можливо ширшого боку, розкрити її в набагато більшому обсязі. Все видання буде складати 9 розділів та близько 20 додаткових зошитів. Починаю першими трьома, в яких розкриваю стан України Запоріжжя до Богдана Хмельницького. <...> Може ви здогадуєтесь, в чому прохання моє – людини, яка має тільки одну глибоку вагу до вашої особита надію, що Ви, як сам Літератор, як покровитель Наук і Літератури та як Українець, можливо, удостоїте і працю мою хоча б слабою увагою; <...>. Додаючи при цьому один квиток на першу підписку «Запорожской старини», наважуюсь покірніше просити милостивого розпорядження Вашого по керованій Вами частині про публікацію оголошення щодо нього. Якщо будуть охочі підписатися на моє видання, можуть адресуватися на ім'я кандидата Срезневського в Харкові». Лист до редакції «Київської старовини» надав М. Тройницький – одеський літератор, який був колись (разом із братом) редактором «Одеського вісника». О. Левшин передав йому цього листа для публікації оголошення про нове видання в цій газеті. До нього був доданий друкований квиток на отримання 1-3 книжок [36].

За активної участі О. Льовшина М. Воронцов започаткував Міську публічну бібліотеку (у 1830 р.) [37, с. 3-11]. Для її заснування він виділив 4300 руб. від видання «Одеського вісника» (газета мала 2000

⁴⁰ Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) – філолог, історик, у 1826-1829 рр. навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету Харківського університету. Пізніше перший в РІ доктор слов'яно-руської філології (1846). Почесний професор, декан (1855-1880) історико-філологічного факультету С.-Петербурзького університету. «Запорожская старина» виходила у 1833-1838 рр. в Харкові у 2 частинах та 6 книгах. Серед авторів були учасники гуртка харківських романтиків, зокрема брати О. і Ф. Євєцькі. Збірник містить історичні українські пісні та думи, уривки з літописів, у тому числі невідомих широкому загалові, а також авторські літературно-історичні нариси, стилізації, коментарі, джерелознавчі критичні студії тощо.

підписників), причому особисто купував книги і готував бібліотеку для відкриття [38,с. 399-400]. Прославився О. Льовшин також лісорозведеннями на пісках Пересипу в 1831 і у 1833-1837 рр. (висаджено 1 млн. 800 тис. саджанців), за що у 1835 р. він отримав золоту медаль від Товариства заохочення лісного господарства [39; 40, с. 141-149].

У 1835 р., про виїзд О. Льовшина з міста, на лікування, повідомила заснована ним газета: «г-н одеський градоначальник, дійсний статський радник О. І. Льовшин виїхав звідси 20 квітня у чотиримісячну відпустку». Напередодні з цього приводу в залі Рішельєвського готелю влаштували урочистий обід, на якому були присутні до 200 чиновників, почесних громадян Одеси та ін., в тому числі особисто граф М. Воронцов⁴¹. В 1838 р. О. Льовшин був звільнений М. Воронцовим з посади градоначальника Одеси; як повідомив невідомий автор: «через особисту неприязнь» [41,с.852]. Сенатор Я. Соловйов уточнив, що «Питаннями розбіжності у відносинах стали невдалі розпорядження градоначальника по чумі в Одесі, які позбавили його місця, але не позбавили репутації освіченої, розумної і діяльної людини» [42,с.239].

Справа була такою: під час перебування в Одесі імператор Микола І виказав незадоволення губернатору Воронцову, що той мало контролював дії поліції під час чуми. Останній звинуватив О. Льовшина, на що той, на своє виправдання, дав таку відповідь (лист від 17.07.1838 р.): «...Але справжній і головний жаль мій звертається на те, що вас шановний граф встигли запевнити, ніби я діяв проти вас під час перебування в Одесі государя Імператора і в цьому випадку я ґрунтуюся тільки на тому, що від вас самих чув. Слова: Англійська поліція ніяк не виходять з голови моєї. Після дізнався я ніби вони були сказані старим доброзичливцем вашим графом В... Тепер запитую сам себе на якій підставі могли їх приписати мені? Підстави не було, але безсовісні інтриганти мали тут дві цілі: одним ударом, хотіли звинуватити мене у невдячності до вас і в дурості. Як міг я, безпосередній начальник поліції, жартувати над нею і над вами в очах Государя? І в який час? Тоді як від вашої рекомендації при цьому залежала вся минула і майбутня служба моя. І для кого став би я вам змінювати?»⁴². У книзі «Одеса 1794-1894» (1895), зазначено, що

⁴¹ Одесский вестник. 1835. №53. 25 апреля. С. 129.

⁴² Письма А.И. Левшина... 1893. С.156-157.

О. Льовшин був на посаді градоначальника з 25.02.1831 по 1837 рр., після нього пост градоначальника скасували і призначили військового губернатора [43,с.790]. У березні 1838 р. О. Льовшина призначили цивільним губернатором Іркутської губернії, але він не прибув до Іркутську, а одразу подав у відставку [44,с. 37].

В одеський період життя О.Льовшина в «Одесском альманахе» (1831) було надруковано дві його статті: «Спогади про Говарда (англійського філантропа)» [45] та «Женева і кантон Женевський» [46]. Перша з них, яка була майже невідома дослідникам пам'яті Дж. Говарда в Херсоні, проаналізована авторами» [47]. Стосовно другої скажімо, що в ній викладені враження О. Льовшина від відвідин Швейцарії у 1828 р. Втім, він не оминув увагою ті риси життя благополучної країни, які зацікавили його не як туриста, а як співробітника міської адміністрації. Він описав численні заклади майстрів золотих та годинникових справ, які «дають роботу 2800 особам», Женевський «смирительний будинок» (maison de penitence), з кімнатами для кожного в'язня, інші заклади, музеї і товариства. В кінці О. Льовшин поставив питання «Де беруть женева гроші на утримання своїх сільських замків?». І сам дав на нього відповідь: «Вони приймають участь у торговельних операціях різного роду по всій Європі та, провівши багато років життя в чужих краях, повертаються в батьківщину насолоджуватися набутим поза ним багатством»[46, с. 296-297 та ін.].

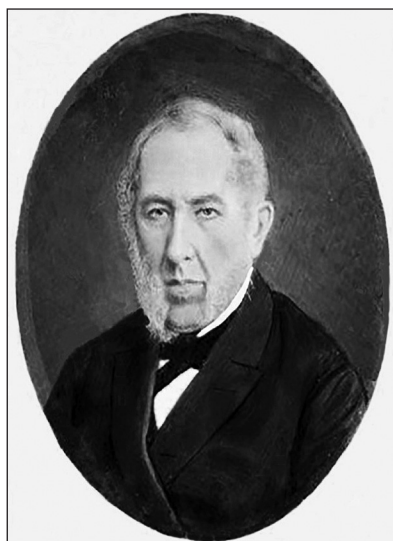
Поїздка до Італії, скоріш за все була викликана станом здоров'я О.Льовшина. У листі до М.Воронцова з с. Хомутівка Курської губ. 17.07.1838 р. він повідомив: «Здоров'я моє у жахливому стані: рука вилікувалася, але ще заслабка і я розпочавши цей лист, не зміг його самостійно завершити. Що стосується голови, то струс мозку, викликаний сильним ударом, змушує мене постійно страждати від запаморочень; очі мої нікуди не годяться. Все це робить мене зовсім не здатним для служби; і я ні про що більше не мрію, крім про можливість їхати лікуватися...»⁴³. Таким чином з'явилась книга про результати багаторічних археологічних розкопок, розпочатих у 1748 р. в Помпеях, які засипало попелом та лавою під час виверження вулкану Везувій у 79 р. від РХ.Коли там перебував О. Льовшин залишки

⁴³ Письма А.И. Левшина... 1893. С.157.

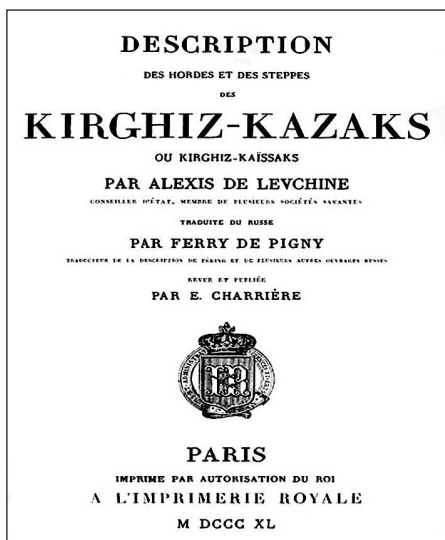
міста були відкриті на значній площі і вже стали туристичним об'єктом, куди приїжджали багатії з усього світу. У РІ вони стали особливо популярними після створення К. Брюлловим («Карлом Великим») у 1833 р. величезного художнього полотна «Останній день Помпеї» (456,5×651 см), яке спочатку потрапило до Ермітажу, а за рік виставлене в окремому залі Академії мистецтв у С.-Петербурзі.

Книга О. Льовшина є рефератом з існуючих на той час публікацій, а також описом оглянутих ним об'єктів та музейних експонатів. Однак вона вдало систематизована, проілюстрована і доволі цікаво написана. Загаломпраця складається з 6 (розділів) глав: «Історичний нарис Помпеї»; «Загальний опис міста, укріплень та вулиць»; «Суспільні будівлі»; «Приватні будинки»; «Кладовище»; «Написи». Публікація книги мала позитивну реакцію у вигляді низки критичних аналізів та оголошень-рекомендацій. У газеті «Северная пчела» редактор Ф. Булганін написав: «У нас довго не було нічого докладного про Помпеї. Нині раптом з'явилися російською два описи цього міста. Перше в «Листах з дороги...» М. Греча [49], друге в книзі пана Льовшина про яку ми говоримо. Між цими описами немає порівнянь: перший є легким нарисом, накиданий туристом, та присвячений огляду Помпей протягом одного ранку; останнє є наслідком довготривалих досліджень і спостережень. Пан Льовшин мешкав в Помпеях кілька місяців [з осені 1838 до початку 1839], роздивився, вивчив усі її залишки і пам'ятники, прочитав і перевірів на місці усі її описи, видані в чужому краї, і залишив нам повну картину цього класичного куточка землі. <...> Книга ця написана власне не для вчених, а для освічених любителів історії і старожитностей, мовою живою і захоплюючою, точно і добросовісно, що рідко можна зустріти нині навіть у книгах вчених <...>. Взагалі книга Льовшина належить до числа найзначніших творів нашої словесності» [50, с. 327].

У спеціальному додатку автори опублікували створений ними список наукових праць цього непересічного науковця. Він є найбільш повним з усіх існуючих (складається з 26 позицій) і свідчить про широту поглядів автора як у науковому та літературному, так і в географічному сенсі.

О.І. Льовшин у старості
(автор і дата портрета невідомі)

Титульний аркуш монографії
О. Льовшина 1841 р. (Париж; Додаток,
поз.14 і 20).

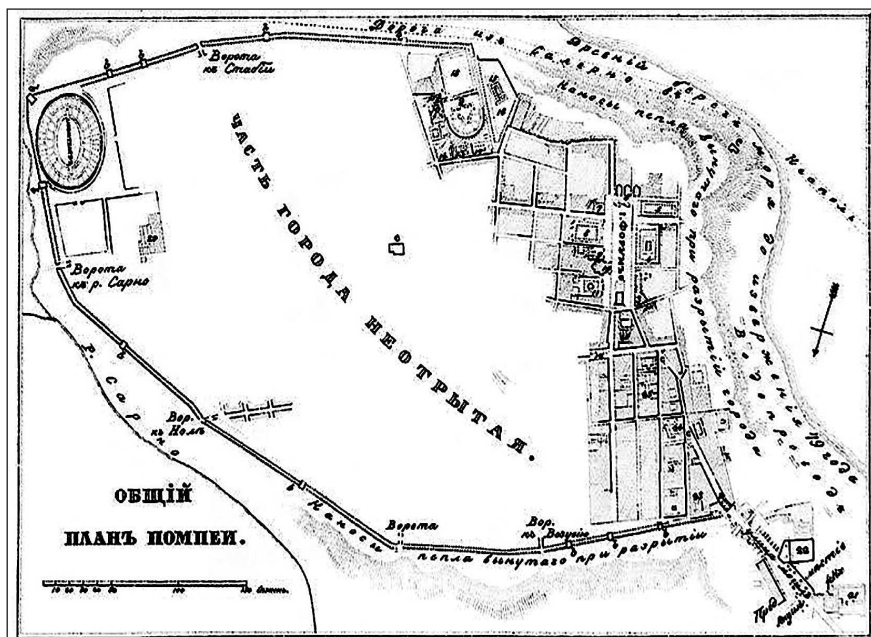
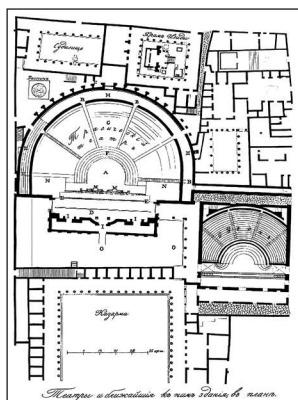
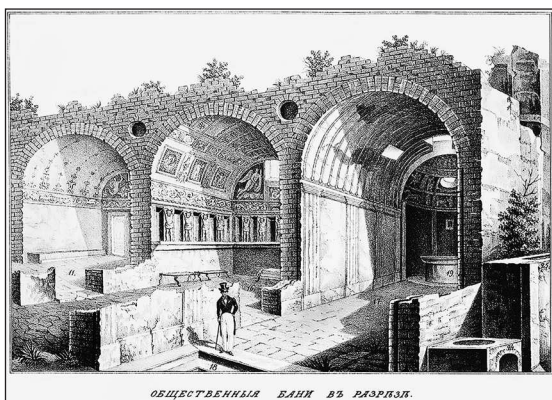

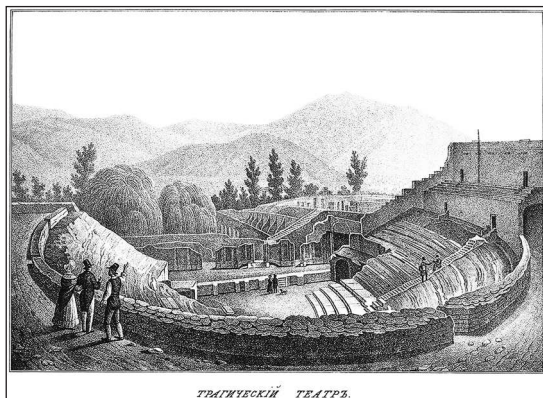
Рис. 9. Загальний план Помпей (Додаток, поз. 16).

План центральної частини міста (Додаток, поз. 16).

Помпеї: суспільні лазні (Додаток, поз. 16).

Театр Помпей (Додаток, поз. 16).

Додаток

Список друкованих праць О.І. Льовшина

1. Переяслав (из писем о Малороссии Левшина). Письмо 20 // Украинский вестник. 1816. Ч. 4. Кн.10. С. 32-34; Отличительные свойства малороссиян. Письмо 23 // Там же. С. 35-51.
2. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков: 1816. [4], 206с.
3. Греки и Римляне на поприще наук и искусств // Украинский вестник. 1817. Ч. 7. Кн. 8. С. 139-151.
4. Свидание с ханом меньшей Киргиз-Кайсакской орды [Ширгазы, 16 октября 1820]// Вестник Европы. 1820. №22. Ч.114. С.129-139.

5. Историческое и статистическое обозрение уральских казаков // Северный архив. 1823. Ч. 7. № 14. С. 101-121; № 15. С. 163-188.

6. Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. С.-Пб.: В Военной тип. Главного штаба, 1823. 84 с.

7. Известие о древнем татарском городе Сарайчике // Северный архив. 1824. Ч. 9. № 4. С. 179-190.

8. О просвещении киргиз-кайсаков // Северный архив. 1825. Ч.18. №24. С. 313-332.

9. Об имени Киргиз-Казакского народа и отличии его от подлинных, или диких Киргизов // Московский вестник. 1827. Ч. 4. № 16. С. 432-451.

10. Объявление // Одесский вестник. 1830. №76. С. 1 (20 сент.)⁴⁴.

11. Этнографические известия о киргиз-кайсацких или киргиз-казацких ордах (выписки из большого сочинения) // Литературная газета. 1831. № 2 (6 января). С. 11-12; № 3 (11 января). С. 19-22.

12. Воспоминание о Говарде // Одесский альманах на 1831 год, изданный П.Морозовым и М.Розбергом. Одесса: В гор. тип., 1831.С.132-152.

13. Женева и Кантон Женевский // Там саме. С. 268-297.

14. Карта Земель, принадлежащих Киргиз Казакам, и Туркестана: Составлена по новейшим обозрениям в 1831 г. А. И.Левшиным. М : 1:4 200 000 (10 верст в д-мі). [С.-Пб.], 1831. 1 арк.: однокольор.; 47,5×63,5 см (49,0×65,0 см), 51,0×67,0 см.

15-17. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург: В тип. Карла Крайя, 1832.

15. Ч. I: Известия географические. XII, 264с.

16. Ч. 2: Исторические известия. X, 333, [1] с., [3] арк. табл.

17. Ч. 3: Этнографические известия. [6], 304с., [6] арк. іл.

18. Description des hordes et des steppes des kirghiz-kazaks / par Alexis de Levchine; traduite du russe, par Ferry de Pigny; revue et publiée par E. Charrière. Paris: Impr. royale, 1840. [4], VI, 514, [4] с., [11] арк. іл., портр., ноти, карта; табл.; 24 см.

19. Прогулки русского в Помпеи / соч. Алексея Левшина, члена разных ученых обществ российских и иностранных. С.-Пб.: В тип. И.П.Бочарова, 1843. 1арк. фронт. (кольор. літогр.), [6], VI, 232, [2] с., 17 арк. іл., план., кресл.: іл.

20. [Левшин А.И.] Записка о разных предложениях по предмету освобождения крестьян (сообщено М.А. Милотиным) // Деятнадцатый век: Исторический сборник. Кн.2. Москва: Тип. Грачева и К⁰, 1872. С. 145-208.

⁴⁴ За подписью П. Левшина: «З задоволенням прийняли ми на себе сповістити тих, хто підписався на спорудження надгробного пам'ятника другу Людства Говарду. Пам'ятник цей, який, за бажанням покійного, повинен складатися із сонячного годинника, висічений в Італії з чудового сірого мармуру і вже прибув до Одеси. Прикраси дуже прості, але майстерно вироблені та відповідають призначенню. Через кілька днів його відправлять до Херсона...».

21. Достопамятные минуты в моей жизни: Записка Алексея Ираклиевича Левшина: [мемуари] // Русский архив. 1885. №8. С.475-557.

Редагування:

22. Хозяйственно-статистический Атлас Европейской России. С.-Пб., 1869 / Изд. деп. земл. и сельс. пром. МГИ (дир. А.И.Левшин; изд. 4, испр.; in fol.).

Перевидання сучасні:

23. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алма-ты: Санат, 1996. 656 с.

24. Описание орд и степей казахов. Павлодар: ЭКО, 2005. 212 с. (Библиотека казахской этнографии. Т.9).

25. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Москва: Лабиринт, 2018. 586 с.

26. Историческое и статистическое обозрение Уральских казаков. Уральск: [б. изд.], 2011. 56 с. (Уральская библиотека. Первоисточники).

Література:

1. Левшин (Алексей Ираклеевич, 1799-1879) // Энциклопедический словарь. Т.33: Култагой-Ледь. С.-Пб.: Тип И.А.Ефрона, 1896. С. 445.

2. На память юбилея А.И.Левшина. С.-Пб.: Тип. т-ва «Общая польза», 1868. 39с.

3. Левшины// Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи / Составил гр. А.Бобринский. Ч. 1 (до конца XVI ст.). С.-Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1890. С. 398.

4. А.М. Унковский и освобождение крестьян. Историко-биографические справки. Москва: Тип. А.И.Мамонтова, 1894. 192, 51 с.

5. Левшин А.И. Достопамятные минуты в моей жизни//Русский архив. 1885. № 8. С. 475-557.

6. Энгельман И.Е. История крепостного права в России /Пер. с нем. В. Щерба. Москва: Изд. С.Скирмунта, 1900. 451 с.

7. Левшин А. Письма из Малороссии. Харьков: ВУнив. тип., 1816. 206 с.

8. Карамзин Н. М. Письма русского путешественника Т. 1-2. Тип. А. Суворина, 1884. XXXII, 328 с.; 407 с.

9. Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. С.-Пб.: при Имп. АН, 1787. [2], 273, [3] с.

10. Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Ч.1. С.-Пб.: 1798. 117 с.

11. Измайлов В. Путешествие в полуденную Россию. Москва: Тип. Христоф. Клаудия, 1805. Ч. 1. 142 с.; Ч. 2. 144 с.

12. Шаликов П. Путешествие в Малороссию. Ч. 1. Москва: В Унив. тип., у Люби, Гария и Попова, 1803. 236 с.; Другое путешествие в Малороссию. М.: [там same], 1804. 262 с.

13. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду: [в 2 ч]. Москва – С.-Пб.: В Имп. тип. Ч. 1. 1803. 226 с.; Ч. 2. 1805. 244 с.

14. Оттон фон Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Сочинение. Ч.1-3. М.: Тип. П. Бекетова, 1806.

15. Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская старина. 1892. Т. XXXVI. С. 224-259.
16. Кеппен П. Список известнейшим курганам в России. С.-Пб.: Тип. Н. Греча, 1837. 35с.
17. Пассек В. Окрестности Переяславля // Очерки России. Кн. 4. Москва: Тип. Н.Степанова, 1840. С. 122,177, 40 с.
18. Висковатов А. Некрология. Павел Васильевич Пустошкин // Московские ведомости, 1829. №15. 20 февраля.
19. Василевский В.Л. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год //Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии. 1907. Вып. 3. С. 185-272).
20. О костяхдревнихживотных, вновь открытых в Малороссии // Горный журнал 1830. Ч. II. Кн. IV. С. 136-139.
21. Пидопличко И.Г. Памятник мамонту // Природа. 1949. № 4. С. 76-77.
22. Огієнко І. Огляд українського язикознавства // ЗНТШ. 1907. Т. 79. С. 52-93.
23. Ерофеева И. А.И. Левшин и его труд «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей» // Левшин А. И. Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких гор и степей. Алматы: Санат, 1996. С. 533-591.
24. Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. I. С.-Пб.: В тип. К. Крайя, 1832. XII, 264с.
25. Левшин А. Известие о древнем татарском городе Сарайчике // Северный архив. 1824. Ч. 9. № 4. С. 179-190.
26. Левшин А. Историческое и статистическое обозрение уральских казаков. С.-Пб.: В Военной тип. Главного штаба, 1823. 84с.
27. Муктар А., Ахметова У., Жумабаев А.Средневековый Сарайшык в истории Золотой Орды и Казахского Ханства (XIII-XVI вв.) // Вестник Прикаспия: археология, история, этнология. 2020 г. №7.С. 6-11.
28. Ажигали С.Е. Очерк истории изучения памятниковнародного зодчества, «древностей и развалин» Арало-Каспийского региона в досоветский период(до середины XIX в.). Ч. 2. От дипломатической миссии А.Ф. Негри 1820-1821 гг. до образования РГО // Пространство и Время. 2018. № 1-2(31-32). С. 88-106.
29. Бородин Н.А.Уральские казаки и их рыболовства. С.-Пб.: Типо-лит. М.П. Фроловой, 1901. 31 с.
30. Ерофеева И.В. Послесловие. А.И.Левшин и его труд «Описание...» // Левшин А. И. Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких гор и степей / Под общ. Ред. М.К.Козыбаева. Алматы. Санат, 1996. С. 533-594.
31. Записки Ф.Ф. Вигеля. Ч. 6. М.: Унив. тип, 1892. 196, 36 с.
32. Скальковский А. Действительное население Одессы в 1863 г. ТОСК. 1865. Вып.1. С. 129-136.
33. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч.2. С.-Пб: Тип. Калиновского, 1863. V, 878, XIII, 80 с.
34. Из бумаг А.Г. Тройницкого // Русский архив. 1894. Т. 83. Вып. 1-4. С. 556-594.
35. Латышев В. К истории археологических исследований Южной России: из переписки А.И. Оленина // Записки ООИД. 1889. Т. XV. С. 61-149.
36. Письмо Изм. Ив. Срезневского к Ал. Ир. Левшине // Киевская старина 1892. Т. 39. № 10. С. 123-124.

37. Попруженко М.Г. Одесская городская публичная библиотека, 1830-1910 г.: (ист. очерк). Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1911. 2, 84 с.
38. Мурзакевич Н. Очерк заслуг сделанных наукам светлейшим князем М.С.Воронцовым//Записки ООИД. 1858. Т.IV. С. 396-413.
39. Кирьяков М. Описание лесной плантации или насаждения близ Одессы// Земледельческая газета. 1839. №59. 25 июля. С. 469-470.
40. Михайленко Н. Одесский градоначальник О.И. Левшин та «левшинська плантация // Південний захід. Одесика. 2011. Вип. 12. С. 141-149.
41. [С.А.-в.] Архив князя Воронцова. Книга тридцать девятая. Москва, 1893// Исторический вестник.1894. Т.5. С.852-853.
42. Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле // Русская старина. 1882. Т. XXXIII (Январь). С. 227-258.
43. Одесса 1794-1894. К столетию города. Одесса: Тип А. Шульца, 1895. LXXX, 852 с.
44. Панорама Иркутской губернии // Современник. 1850. Т. XXII. Ч. 2. С. 1-38.
45. Левшин А. Воспоминание о Говарде // Одесский альманах на 1831 год. Одесса: Гор. тип., 1831. 132-152.
46. Левшин А. Женева и кантон Женевский (отрывок из путевых заметок одесского жителя) // Одесский альманах на 1831 год. Одесса: Гор. тип., 1831. С. 268-297.
47. Сапожников І., Аргатюк С. Могили та пам'ятники філантропа Джона Говарда: про ставлення до пам'яті праведника після смерті // Старожитності Лукомор'я. 2025. № 2 (друкується).
48. Левшин А.И. Прогулка русского в Помпеи. С.-Пб.: В тип. И. П. Бочарова, 1843. 232, [2] с. С. 13-14.
49. Греч Н. Письма с дороги по Германии, Швейцарии и Италии. (ВЗ-х томах). Т. 2. Тип. Греча Н. С.-Пб. 1843. 514, 5 с.
50. [Булганин Ф.] Русская литература. Прогулка русского в Помпеи. Соч. Алексея Левшина... // Северная пчела. 1843. №82. 16 апреля. С. 327.
51. Н.М. [Н. Менцов] Прогулки русского в Помпеи / соч. Алексея Левшина, члена разных ученых обществ российских и иностранных. С.-Пб.: В тип. И.П. Бочарова, 1843. 232стр. // ЖМНП. 1843. Ч. XXXVII. С. 140-150.
52. Путешествие по Сицилии в 1822 году. Ч. 1-2. С.-Пб.: В тип. А. Смирдина, 1828. 345 с.
53. Путешествие по Египту и Нубии в 1834-1835 гг. С.-Пб.: В тип. III. Отд. Собст. Е.И. В. Канцелярии, 1840. Ч. 1-2.

Скорочення

АН – Академія наук.
 д.с.с. – действительный статский советник.
 ЕИВ – Его императорского величества.
 ЗЗСО – Заклад загальної середньої освіти.
 ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Шевченка.
 ЖИНП – Журнал Министерства народного просвещения.
 МГИ – Министерство Государственных имуществ.

ООИД – Одесское общество истории и древностей.
 РГО – Русское Географическое общество.
 РНБ – Російська національна бібліотека.
 РИ – Российская империя.
 РІ – Російська імперія.
 С.-Пб. – Санкт-Петербург.
 ТОСК – Труды Одесского статистического комитета.

Край в епоху диктатур

*Олег Бажан, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу історії державного терору
радянської доби Інституту історії України НАН України*

*Вадим Золотарьов, кандидат технічних наук,
доцент Харківського нац. університету радіоелектроніки*

Заступник начальника Управління НКВС в Одеській області майор державної безпеки Василь Якович Левоцький

У часи існування в СРСР спеціальних звань Головного управління державної безпеки (ГУДБ) Наркомату внутрішніх справ (НКВС) у 1935 – 1941 рр. в Одеській області працювало лише 3 співробітники спецслужб, які на момент роботи в контррозвідувальних органах належали до вищого начальницького складу, тобто мали звання від майора державної безпеки (ДБ) та вище. Йдеться про старшого майора державної безпеки Олександра Борисовича Розанова (1896-1937), майорів ДБ – Мойсея Григоровича Чердака (1900-1948) та Василя Яковича Левоцького (1894-1941). Короткий опис життя та діяльності Василя Левоцького, який тісно пов'язаний з Одесою, представлено у опублікованих біографічних довідках [18, 27, 34]. Автори статті ставлять за мету здійснити портретно-біографічну реконструкцію особистості Левоцького, що сприятиме більш чіткому осмисленню сталінського тоталітарного режиму, подоланні радянських стереотипів про культ ВУЧК-ДПУ-НКВС.

Василь Якович Левоцький народився у грудні 1894 р. у місті Щигри – повітовому центрі Курської губернії. Після поповнення сім'ї родина Левоцьких перебралася до губернського центра, де батько влаштувався пакувальником на тютюновій фабриці купчихи Лаврової, а мати зосередилася на хатньому господарстві. У дев'ятирічному віці Василь розпочав навчання у Курському міському училищі. Проте отримати початкову освіту не судилося, оскільки, за власним зізнанням, був виключений з 3-го курсу, «через непокірну та норовливу вдачу». Трудовий шлях розпочав підручним електромонтера,

електромонтером та монтером у курській технічній конторі «Енергія». Пропрацювавши деякий час ватманом (так, наприкінці XIX – на початку XX ст., називали водія трамвая) у курському трамвайному депо та на місцевій електростанції, Левоцький перебирається до Києва. У 1910 р., після закінчення 9-ти місячних навчальних політехнічних курсів Піменова, влаштувався у статусі практиканта на київській електростанції, а згодом ватманом трамвая. Взимку 1913 р. за «образу інженера» був звільнений з трамвайного депо та змушений повернутися до Курська, де перебував разовою роботою [1, арк. 247].

В.Я. Левоцький (1936 р.)

На початку I-ї світової війни, у 1914 р., Левоцький був мобілізований та відправлений до 175-го Батуринського піхотного полку, який дислокувався у Глухові. Не маючи бажання захищати «віру, царя та вітчизну» самовільно залишив місце військової служби. Невдовзі був затриманий та з партією мобілізованих відправлений до Тули, а звідти в запасну частину 12-ї кавалерійської дивізії, яка була розквартирована у м. Новогеорґієвську Олександрійського повіту. Пройшовши відповідний військовий вишкіл, на весні 1915 р. Левоцький поповнив лави 12-го Охтирського гусарського полку 12-ї кавалерійської дивізії Південно-Західного фронту. Бойове хрещення гусар Левоцький здобув у боях на теренах Східної Галичини. У листопаді 1915 р., внаслідок поранення під Володимиром-Волинським, отримав 3-х місячну відпустку. Повертатися у діючу армію Левоцький не став. Будучи ухлянтном, роздобув підроблені документи на ім'я «Дмитро Вікентійович Гурін» та подався «творити революцію».

В. Левоцький зблизився з групою анархістів, яка частково складалася з колишніх колег по роботі на курській електростанції. Свій початковий революційний досвід він описував наступним чином: «Повернувшись з армії до Курська після поранення у відпустку, зв'язався з групою анархістів, яка частково складалася з робітників, колишніх товаришів по службі, які знали мене по роботі на електростанції, частково з учнів.

Група окрім наукової (бесід по теорії анархізму), іншої роботи не проводила. Від робітників була фактично відірвана, оскільки на підприємствах пропагандистської роботи не проводила. Робітники одинаки, які входили до групи, являли собою замкнену касту. Я з групою порвав і ввійшов у місцеву організацію РСДРП(б) у березні 1916 р., побувши в групі анархістів трохи більше трьох місяців» [1, арк. 247].

Після втрати дружини (Ольги Кацарапової), яка померла у 1916 р. внаслідок запалення легенів, він приймає рішення податися до Києва. По приїзду, на залізничному вокзалі, при перевірці документів *Левецький* був затриманий поліцією. Як військовозобов'язаного його, під конвоєм, було доставлено у розпорядження коменданта Києва генерал-лейтенанта Петра Володимировича Медера, а згодом до збірного пункту призовників, який за кілька днів до початку Лютневої революції він самовільно полишає. За рекомендацією колишнього товариша по навчальним політехнічним курсам Піменова, він влаштовується електромонтером до київського кінотеатру «Едіс-носкоп» Альфреда Мянзовського (вул. Хрещатик, 47) [1, арк.247].

У розпал Української революції, у липні 1917 р., *Левецький* за завданням київського комітету РСДРП(б), виїздить до Черкас проводити більшовицьку агітацію серед вояків російської армії. З роллю пропагандиста він не справився, через що від прихильників монархічних ідей зазнав побоїв та потрапив до лікарні. Після одужання опиняється в Одесі, де він зближується з членом Одеського обласного комітету РСДРП(б) Володимиром Григоровичем Юдовським та за його рекомендацією повертається у розташування 12-го Охтирського гусарського полку для поширення серед військових революційних гасел.

Після розформування полку у 1918 р., *Левецький*, долучається до загону так званих «червоних партизанів», який діяв на Одещині. Очоливши збройне формування, *Левецький* вступає у бойові зіткнення з румунськими військами під Тирасполем та німецькими підрозділами під Бірзулою, Слобідкою. Під с. Варварівкою (неподалік від Миколаєва) внаслідок сутички з німецькими солдатами загін *Левецького* зазнав значних втрат. Зневірившись налагодити зв'язок з більшовицьким підпільним комітетом в Одесі, *Левецький* приймає рішення перейти лінію фронту в районі Білгорода.

На підконтрольній більшовиками території він, певний час, обіймає посаду завідувача агітаційно-мобілізаційного відділу Курського

губвійськкомату, а згодом – голови гарнізонного клубу. У лютому 1919 р. відряджений до Києва для роботи у губвійськкоматі. Невдовзі, за наказом Київського губкому КП(б)У, він вже провадить підпільну роботу в Одесі [1, арк. 247]. Після виходу з «одеського підпілля», Лєвоцького обирають заступником начальника політуправління Одеського військового округу. З окупацією Одеси підрозділами Збройних сил Півдня Росії, у серпні 1919 р., Лєвоцький стає військкомом 1-го зведеного червоного полку Південної групи військ РСЧА. Після значних втрат у боях з денікінцями в районі ст. Попільня та під Києвом полк було розформовано, а Лєвоцького направлено у розпорядження Волинського губкому КП(б)У. Він згадував: «у грудні 1919 р. був призначений губпарткомом т.в.о. голови губ. НК (надзвичайної комісії – авт.) Волині та по приїзду голови залишився членом Колегії» [1, арк. 247].

Пліч-о-пліч з Лєвоцьким у Волинській губернській надзвичайної комісії (ВГНК) працювали його знайомі по революційній роботі в Одесі та службі в Південній групі військ, одесити, Семен Ізраїльович Западний (1899 – 1938) (у березні 1920 р. – серпні 1921 р. очолював місцевий секретно-оперативний відділ, був заступником голови та головою ВГНК [16]) та Олександр Йосипович Бронєвий (1898-1940) (працював уповноваженим по боротьбі зі спекуляцією, заступником начальника секретно-оперативного відділу та членом Колегії ВГНК).

Семен Западний
(початок 1920-хх)

Відомо, що під час польсько-українського наступу наприкінці квітня 1920 р., в ході евакуації органів радянської влади з Житомира, Лєвоцький разом з співробітниками ВГНК і Особливого відділу XII-ї армії РСЧА проводили масові арешти заручників і їхню відправку до Києва [3, спр. 010175, т.1, арк.20]. У середині червня 1920 року Лєвоцький обійняв посаду начальника Рівненського повітового політбюро та зосередив зусилля своїх підлеглих на проведенні «зачистки» тилу червоної армії від «неблагонадійного елементу» [10, с.9].

Про свою подальшу кар'єру Лєвоцький писав: «Після заняття Рівного польською армією, повернувся до Житомира на посаду завідувача губернського політбюро, після розформування відділу – був призначений начальником губернського особливого відділу, а після розформування останнього – завідувачем загального відділу, а потім – секретарем Волинської губ. ЧК. Восени 1921 р. був призначений губернським партійним комітетом Волині головою з чистки партії Ізяславської організації. Після виконання партійної роботи та повернення до Житомира у листопаді 1921 р. по узгодженню з Особливим відділом Київського військового округу, був призначений начальником прикордонного відділку №6 у Шепетівці. Звідси, бажаючи піти з надзвичайних органів на партійну роботу, у квітні 1922 р. виїхав до Харкова, але за розпорядженням ДПУ УСРР був відряджений до Полтавського губернського відділу ДПУ» [1, арк. 248].

Згідно архівних документів, наприкінці травня 1922 р., Лєвоцький приступив до виконання обов'язків «уповноваженого з політичних партій» Секретного відділу Полтавського губернського відділу ДПУ. 31 січня 1923 р. він очолить секретний відділ Полтавського губвідділу ДПУ. Вже за кілька тижнів роботи на новій посаді під його керівництвом буде складений список з 550 найменувань антирадянської літератури, яка мала бути вилучена з бібліотек, книжкових магазинів, складів [6, с.74].

Обійнявши у липні 1923 р. посаду помічника начальника Полтавського губвідділу ДПУ, Лєвоцький переймається проблемами стабілізації економічного стану на Полтавщині. У середині грудня 1923 р. спільно з начальником економічного відділення Шерстньовим він підготував доповідну записку про створення спеціальної комісії по вивченню товарного обігу в регіоні, яка опиратиметься на інформаційні матеріали спецслужб (для Полтавського губкому КП(б)У) [26, с. 57]. Відзначимо, що після призначення у вересні 1923 р. заступника начальника Полтавського губвідділу ДПУ Василя Михайловича Заборенка (1896-1938) начальником Чернігівського губвідділу ДПУ помічник начальника Полтавського губвідділу ДПУ Лєвоцький став другою людиною в місцевій ієрархії після начальників губвідділу ДПУ Едмунда Едуардовича Лінде (1895 – 1935).

Висновки перевірконої трійки Полтавської губернської контрольної комісії 1925 р. вказують на тривожні тенденції з психічним

здоров'ям місцевих чекістів та їх масовий характер. Зокрема, у детальних протокольних записах йдеться про те, що майже кожен співробітник страждає нервовими розладами, спровокованими участю в масових розстрілах. Так, ще у грудні 1924 р., Лінде однією з причин свого алкоголізму назвав: «надзвичайно нервовий загальний стан, внаслідок масових у минулому розстрілів, коли на руці утворилися мозолі». Патрушев, хоча і бідкався на самопочуття, втім відзначив, що «розстріли в ЧК на мене не впливали». Левоцький скаржився, що: «через хворобливий стан нервів значно ослабла пам'ять, важко читати», і він «охоче пішов би на партійну роботу», позаяк: «робота в ДПУ не задовольняє внаслідок важкої обстановки в роботі». [6, с.71-72].

Внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1925 р. губернії в УСРР ліквідовувалися, трансформації зазнали й губернські відділи ДПУ. З переходом до триступеневої системи управління (округи, райони, сільські/ міські ради) утворювалися окружні підрозділи спецслужб. За нових реалій наприкінці липня 1925 р. Левоцький отримує посаду начальника Кременчуцького окружного відділу ДПУ, в оперативному «обслуговуванні» якого перебувало 18 районів (258 сільських рад з населенням 758 тис. осіб), а згодом (в листопаді 1926 р.) опинитися в кріслі начальника Шепетівського окружного відділу ДПУ.

19 червня 1928 р. до завідувача розподільчим відділом ЦК КП(б) У надійшов лист з ДПУ УСРР за №063066 з проханням «в порядку планових переміщень ДПУ УСРР» санкціонувати «призначення начальника Шепетівського окружного відділу ДПУ т. Левоцького Василя Яковлевича на посаду начальника Херсонського окружного відділу ДПУ» [5, ф.1, оп.7, спр. 99, арк.87]. Поруч з Левоцьким у Херсоні працювали відомі українські чекісти. Так, посаду начальника секретно-оперативного відділу та заступника (помічника) начальника Херсонського окрвідділу ДПУ обіймали: з 26 квітня 1926 р. – Віктор Михайлович Блюман (1899-1938); з грудня 1928 р. – Дмитро Миколайович Медведєв (1899-1954); з 17 квітня 1930 р. – Зіновій Григорович Лунев (1900-?).

Матеріали з їхніх особових справ допоможуть з'ясувати деякі моменти з оперативної роботи Херсонського окружного відділу ДПУ «доби Левоцького». В нагородному листі на В. Блюмана відзначалося,

що той у 1928 р. на Півдні України «розробив і ліквідував українську контрреволюційну організацію «У.Н.П.Р.», яка мала за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання» [2, ф.12, оп.1, спр. 2590, т.1, ч.3, арк.22-23]. Під керівництвом чекіста Д. Медведєва була «викрита» організація «Відродження Таврії» (бл. 200 осіб), яка ставила собі за мету відторгнення від СРСР усього Криму та степової Таврії [12].

На початку 1930 р., головним завданням, яке довелося розв'язувати Левоцькому та його заступнику З. Луневу, стала примусова депортація розкуркулених селян. Станом на 12 березня 1930 р. з Херсонської округи, стараннями партійного активу та співробітників ДПУ, було вислано 1134 родини заможних селян (5683 особи) [8, с.20]. 31 березня 1930 р. у своєму наказі №74 очільник силового відомства В. Балицький відзначив Херсонський окружний відділ ДПУ серед підрозділів, які «найуспішніше та чітко виконали роботу по виселенню куркульства» [35, с.125-126].

Політика «ліквідації куркульства як класу» супроводжувалася масовими селянськими заворушеннями. Лише за період з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. Херсонським окрвідділом ДПУ було зафіксовано 19 проявів селянського опору [28, с. 162-163]. Для упередження подальших протестів з боку селян Секретно-оперативним відділом була ліквідована «масова петлюрівсько-повстанська організація» (так звана справа «Вояки»), яка охоплювала Великоолександрівський, Снігурівський, Березнегуватський та Качка-рівський райони Херсонської округи [2, ф.12, оп.1, спр.2280, т.1, арк. 66].

За задумом підлеглих Левоцького виявлене антирадянське угруповання (понад 40 осіб) мало стати «херсонською філією» всеукраїнської контрреволюційної організації «Спілки визволення України» і «у випадку війни з Радянським Союзом іноземних держав або стихійного виступу селян проти хлібозаготівель і кампанії за колективізацію влитися в ці виступи і керувати ними, залучаючи на свій бік членів партії, які підтримують українську ідею, які пов'язані з українською інтелігенцією» [37, с. 400-401]. Одночасно з нанесенням превентивного удару по «прихованим куркульським гніздам», заступник Левоцького Лунев, упродовж червня-липні 1930 р., на чолі оперативного загону, брав участь у придушенні реальних збройних виступів селян в Голо-Пристанському, Цюрюпинському і

Скадовському районах Херсонської округи [2, ф. 12, оп.1, спр.2280, т.3, арк.27].

Злочинна діяльність Левоцького на Херсонщині була відзначена у 1930 р. знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ(V) №536. Крім того ВУЦВК у липні 1930 р., враховуючи його заслуги: «у боротьбі з контрреволюцією та шкідництвом на Україні, відданість... інтересам пролетаріату й особливу ініціативу та невтомну енергію за викриття та ліквідування контрреволюційної групи шкідників у сільському господарстві», порушив клопотання перед президією ЦВК СРСР про нагородження його орденом Червоного Прапора. Однак на засіданні президії ЦВК СРСР 7 квітня 1932 р. подання законодавчого та розпорядчого органу державної влади УСРР про відзначення Левоцького державною нагородою без зазначення відповідної аргументації було відхилено [2, ф. 12, оп. 1, спр. 2377, арк. 47-48].

*Зіновій Лунев
(1930-ті рр.).*

У липні 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б) ухвалив рішення про скасування в СРСР округів як адміністративно-територіальних одиниць. Ліквідація округів викликала чергову реорганізацію територіальних органів ОДПУ. У вересні того ж року голова ДПУ УСРР В. Балицький підписав «Положення про структуру, оперативні та адміністративні функції місцевих органів ДПУ (секторів, місцевих і районних апаратів)». В документі відзначалося, що через неможливість повного оперативного охоплення всіх адміністративних одиниць і для створення міцних оперативних кулаків по боротьбі з контрреволюцією

та розвідувальною роботою противника, яка будується незалежно від меж районів, створюються секторні апарати ДПУ... Сектора ДПУ створюються для безпосередньої чекістської роботи в межах території, що обслуговується, і для оперативного керівництва міськими та районними відділками та апаратом районних уповноважених ДПУ». Було створено 9 оперативних секторів, які носили цифрові номери: 1-й – Харківський, 2-й – Сталінський, 3-й – Київський, 4-й – Дніпропетровський, 5-й – Одеський, 6-й – Вінницький,

7-й – Житомирський, 8-й – Полтавський, 9-й – Сумський [19, с. 505-506].

Спочатку оперативні сектори ДПУ УСРР склалися з: секретаріату, який об'єднував весь технічний та обслуговуючий склад; контр-розвідувального відділку; економічного відділку; секретного відділку; інформаційного відділку; обліково-статистичного відділку; розвідувального відділку або групи [19, с.507]. Однак така структура проіснувала недовго. Вже в жовтні 1930 р. через ліквідацію в ОДПУ СРСР контррозвідувального відділу в оперативних секторах ДПУ УСРР створювалися особливі відділки, які «об'єднували всю оперативну роботу по боротьбі з шпигунством, білогвардійсько-куркульській та повстанській роботі, як в самій Червоній армії, так і поза нею, головним чином на селі та національних районах» [19, с. 514]. У квітні 1931 р. в ДПУ УСРР «з метою підсилення агентурно-оперативної роботи по контрреволюційним елементам міста та села, які активізуються, а також поліпшення постановки справи політінформації не лише інформаційної мережі міста та села, але і даних, отриманих у результаті оперативної діяльності» секретний та інформаційний відділ були об'єднані в секретно-політичний, на який покладалися агентурно-оперативні розробки колишніх членів так званих «антирадянських партій», партійної опозиції, творчої інтелігенції, церкви, національних рухів, селянства [15, с.14]. Влітку 1931 р. на базі розвідувальних відділів були створені оперативні відділи, які займалися не лише агентурним спостереженням та арештами, але й стали охороняти найвищих партійних і радянських працівників.

Сумський оперативний сектор обслуговував території розформованих у вересні 1930 р. Сумської та Конотопської округи. У грудні 1930 р. – січні 1931 р. на теренах Синівського, Липоводолинського та Недригайлівського районів була «ліквідована куркульсько-повстанська контрреволюційна організація, яка нібито приурочувала початок своїх активних дій до часу внутрішніх ускладнень в СРСР або інтервенції. Повстання намічалось розпочати шляхом одночасного нальоту на низку районних центрів з метою як придбання зброї, так і знищення партійно-комсомольського та радянського активу. Після чого до повсталих приєднуються осередки з найближчих сіл і повинні були всією масою рухатися на міста колишнього окружного

значення, роззброюючи на шляху бойові одиниці. І у наслідку – злитися з такими ж організаціями інших районів України». По справі було засуджено 105 осіб [29, с.47-52].

Восени 1931 р. Левоцький, за сумісництвом, ще був членом центральної атестаційної комісії ДПУ УСРР, головою якої був начальник відділу кадрів ДПУ УСРР Савелій Михайлович Цикліс (1888-1938), членами – начальник особливого відділу ДПУ УСРР Микола Іванович Добродицький (1899-1939), начальник секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Єфим Фомич Кривець (1897-1940), заступник начальника Економічного управління ДПУ УСРР Олександр Йосипович Броневий. В атестації начальника секретно-політичного відділку Сумського оперсектора ДПУ Соломона Соломоновича Брука (1898-1937) Левоцький відзначав: «ним добре проведена агентурно-слідча справа «Втікачі» та низка інших більш дрібних справ по українській контрреволюції. У керівництві підлеглими йому співробітниками досвіду не має» [2, ф.12, оп.1, спр.2472, т.2.ч.1, арк.10-10 зв.]. Після утворення в УСРР областей згідно з наказом ДПУ УСРР № 40 від 13 лютого 1932 р. оперативні сектора були розформовані та організовані обласні відділи новостворених областей Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей. Начальником Вінницького обласного відділу ДПУ був призначений Левоцький [2, ф.9, оп.1, спр.287, арк.20]. Заступником начальника обласного відділу став Пейсах Меєрович Рахліс (1897-1938) – колишній заступник начальника Житомирського оперсектора ДПУ; начальником економічного відділу – Данило Володимирович Орлов (1902–1938), призначений з посади заступника начальника економічного відділку Сталінського оперсектора ДПУ; начальником секретно-політичного відділу – Григорій Маркович Осінін (1899-1940), призначений з посади начальника секретно-політичного відділку Полтавського оперсектора ДПУ; начальником особливого відділу – Андріан Олександрович Петерс-Здебський (1899-?), призначений з посади заступника начальника відділу кадрів ДПУ УСРР.

До новоствореної Вінницької області входили 2 міста (Вінниця, Бердичів) і 67 районів. Проте Левоцький здійснював оперативне керівництво лише над 47 районними відділками (апаратами ДПУ та Бердичівським міськвідділом ДПУ). Інші 20 районних відділів/

апаратів Вінницької області знаходилися в оперативному підпорядкуванню прикордонних загонів ДПУ: 2 – 20-му Славутському; 4 – 21-му; 3 – 22-му Волочиському, 9 – 23-му Кам'янець-Подільському; 4 – 24-му Могилів-Подільському [2, ф. 9, оп.1, спр. 287, арк. 25 зв.].

Ознайомившись з ситуацією в новоствореній області Левоцький, у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У Микиті Олексійовичу Алексєєву (1892-1937) від 7 березня 1932 р., відзначав, що область по: «засміченості контрреволюційним елементом усіх відтінків займає одне із перших місць» і заявив про наявність широкого контрреволюційного підпілля [31, с. 78-79]. Під час масового голодомору на теренах Поділля Левоцький регулярно інформував партійне керівництво про операції з розкуркулення, повстанські настрої окремих соціальних груп в межах регіону, спроби сотень голодуючих селян Немирівського, Брацлавського й Іллінецького районів «розтягнути» 150 тис. пудів кукурудзи, заготовлених для Немирівської винокурні [9, с.227-228], багатолюдні «волинки» жінок у Джулинському і Томашпільському районах, міграції колгоспників за межі Вінницької області у пошуках хліба та роботи [23, с.54], численні випадки опухання та смертності від голоду, масові подання колгоспниками у 48 районах області заяв щодо виходу з колгоспів.

На підставі доповіді начальника Вінницького облвідділу ДПУ Левоцького, виголошеної у липні 1932 р. на засіданні бюро Вінницького обкому КП(б)У, про високі показники відхідництва з колгоспів, факти опухання та смерті селян, падіж худоби, розкрадання колгоспного майна, партійним керівництвом було ухвалено постанову про зняття з роботи секретаря Плисковецького парткому та посилення репресій серед «куркульського та антирадянського елементу» [11, с. 97-98].

Андріан Петерс-Здебський, за власним зізнанням: «особисто керував придушенням збройного контрреволюційного повстання в Плисковському районі..., яке було ліквідовано шляхом збройної сили під моїм особистим керівництвом, а також особисто приймав керівну участь в ліквідації зазначеної організації в 6-ти районах Вінницької області. По справі засуджено ОДПУ – 70 осіб (Справа «Сигнал») [2, ф.12, оп.1, спр. 3316, т. 2, арк. 53].

*Соломон Брук
(поч. 1930-х рр.)*

*Андріан
Петерс-Здебський
(кінець 1920-х рр.)*

У 1932 р. Лєвоцький несподівано був усунутий з посади та зарахований до резерву ДПУ УСРР. Випадок досить рідкісний у тогочасній практиці. Зазвичай таке траплялося або через хворобу, або через незадоволення чекістського, або партійного керівництва. Відзначимо, що приблизно в цей же час у Вінницькій області відбулися кадрові ротації в обкомі КП(б)У та в регіональному силовому підрозділі. Про перебування Лєвоцького в резерві маємо лише одну достеменну згадку. Особлива увага ДПУ УСРР була приділена групі районів, які були в минулому «контрреволюційними петлюрівськими кублами та найбільш уражені ворожою активністю ворожих сил». Було виокремлено три групи таких районів: Дніпропетровська група (Павлоградський, Новомосковський, Межівський і Магдалинівський райони); Чернігівська (Городнянський, Борзнянський, Менський і Сновський райони); Київська група (Уманський, Жашківський, Звенигородський, Буцький, Цибулівський, Леснянський, Тальнівський, Бабанський і Гайсинський райони). У зазначені райони у другій декаді листопада 1932 р. були відряджені групи оперативних працівників на чолі з «відповідальними співробітниками». Київською групою керував Лєвоцький, позначений в наказі як: «колишній

начальник Вінницького обласного відділу ДПУ» [30, с. 339-340].

Формально переведення Лєвоцького до Полтави було пониженням на посаді. За існуючими на той час знаками розрізнення начальник обласного відділу ДПУ носив у петлицях 3 ромби, тоді як начальник міського відділу ДПУ лише 2. Втім невдовзі Лєвоцький знову став носити 3 ромби. Після призначення Всеволода Аполлоновича Балицького (1891-1937) головою ДПУ УСРР, Лєвоцького повернули на оперативну роботу. 1 квітня 1933 р. він був призначений начальником

Полтавського міського відділу ДПУ та, за сумісництвом, начальником Особливого відділу 25-ї стр. дивізії замість Флора Антоновича Миронова (1900-?), відправленого командувати 19-м Олевським прикордонним загonom. Відзначимо, що Ф. Миронов був в натягнутих стосунках з В. Балицьким, і, його переведення на іншу посаду ймовірно, відкрило можливості для кар'єри Левоцького. 8 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло «Прохання ДПУ УСРР про затвердження т. Левоцького В.Я. на нач.[альника] Полтавського міськвідділу ДПУ /Зараз у резерві ДПУ/» та ухвалили «Задовольнити» [5, ф.1, оп.7, спр. 312, арк.126].

На той час Полтавський міськвідділ ДПУ знаходився в оперативному підпорядкуванні Харківського обласного відділу ДПУ. Зберігся його штатний розклад станом на липень 1933 р.: Полтавський міський відділ – 18 осіб (начальник міськвідділу (він же начальник особливий відділ 25-ої стрілецької дивізії) – 1 особа, секретар-шифрувальник – 1, діловод – друкар – 1, вахтери – 3, особливий відділок – 2 (оперуповноважений – 1, уповноважені – 2), секретно-політичний відділок – 4 (начальник відділку – 1, уповноважені – 2, помічник уповноваженого – 1), економічний відділок – 3 (начальник відділку – 1, уповноважені – 2), обліково-статистичний відділок – 1 (уповноважений – 1), інспектор резервів – 1). Особливий відділ 25-ої стр. дивізії (базувався у Полтаві) – 12 осіб (начальник відділу – начальник Полтавського міськвідділу ДПУ, заступник начальника відділу – 1, оперуповноважені – 3, уповноважені – 4, помічник уповноваженого – 1, секретар – 1, діловод – друкар – 1, шофер – 1) [14, с. 135].

Документи про оперативну діяльність Полтавського міськвідділу ДПУ за 1933 р. не виявлені. При цьому можна стверджувати, що з поставленим перед ним завданням Левоцький справився, бо вже 17 серпня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило його на посаді начальника Молдавського обласного відділу ДПУ замість призначеного заступником начальника Харківського обласного відділу ДПУ Ісака Юлійовича Купчика (1900-1937) [5, ф.1, оп.6, спр.284, арк.169].

У матеріалах особової справи Левоцького це призначення датується 28 серпнем 1933 р., проте у власноруч заповненій 18 січня 1934 р. анкеті делегата XII з'їзду КП(б)У він вказав, що на посаді в Тирасполі перебуває з вересня 1933 р. Прикметно, що незважаючи на 17-річне перебування в Україні, в 12-тій графі анкети партійного форуму

«Знання чужоземних мов і мов народів СРСР» Левоцький зазначив, що слабо володіє українською мовою [5, ф.1, оп.1, спр. 441, арк.141]:

Яких саме	Пишете	Читаєте	Розмовляєте	Виступаєте
Українська	Ні	Так	Так	Ні

Молдавський обласний відділ ДПУ був організований з Молдавського відділу ДПУ 29 квітня 1932 р. Частина його оперативних співробітників була за сумісництвом співробітниками секретно-оперативної частини 25-го Тираспольського прикордонного загону ОДПУ. Начальник Молдавського обласного відділу ДПУ одночасно виконував обов'язки начальником 25-го прикордонного загону ОДПУ [24, с.78-79]. 25-й прикордонний загін відповідав за охорону радянсько-румунського кордону протяжністю 249 кілометрів на теренах Дубосарського, Григоріопольського, Тираспільського та Слободзейського районів. До його складу входило 5 прикордонних комендатур, які базувалися в Григоріополі, Токмазєє, Парканах, Слободзєє; Коротнянах. Молдавському обласному відділу ДПУ підпорядковувався в оперативному відношенні 2-й Рибницький прикордонний загін ОДПУ.

Ще однією особливістю організації та діяльності Молдавського обласного відділу ДПУ була безпосередня підпорядкованість його іноземного відділку іноземному відділу ДПУ УСРР. Його основною функцією стало здійснення розвідувальної роботи в Румунії [24, с.79]. Новостворений підрозділ очолив Микола Григорович Сарсков (1898-?), який до призначення працював уповноваженим контррозвідувального відділку 20-го Славутського прикордонного загону ДПУ, саме в той час, коли Левоцький очолював Шепетівський окружний відділ ДПУ. Ймовірно, саме Левоцький сприяв призначенню Сарскова в Тирасполь.

Помічником уповноваженим іноземного відділку працював колишній махновець Данило Миколайович Зотов (1898-1938) – молодший брат помічника уповноваженого іноземного відділу Одеського обласного відділу Льва Миколайовича Зінковського (1893-1938). Колишній особистий ад'ютант Нестора Махна Зінковський був організатором перекидання агентури через румунський кордон. За словами тодішнього начальника 1-го (румунського) відділку іноземного відділу УДБ НКВС УСРР Володимира Максимовича Пискарєва-Пескера

(1902-1938): «нелегальні ходки через Дністер неминуче були пов'язані зі стрільниною, киданням гранат, великими жертвами людей на Дністрі», а переважну більшість затриманої румунської агентури складали «біглі куркулі з Придністров'я, які не знайшли собі місця в Бессарабії» [5, ф. 6, оп.1, спр. 47838-фп, арк.187,192].

*Данило Зотов-Задов
(1930-ті рр.)*

Доводилося підлеглим М.Сарскова розв'язувати і делікатні завдання. За словами начальника 5-го відділку Особливого відділу ДПУ УСРР Аврама Ілліча Геплера (1902-1939), начальник іноземного відділу ДПУ УСРР Володимир Петрович Карелін (1897-1938): «вимагав постачання його контрабандою і створював всі умови для розкладання апарату іноземного відділу. Практика ліквідації агентури на самому кордоні під час переправ, відкривала широкі можливості прибирати тих, хто забагато знав» [4, спр. 17740-4, арк. 34].

М. Сарсков був не єдиною креатурою Левоцького, який поступово став проводити на керівні посади в Молдавський обласний відділ ДПУ «своїх людей». 1 грудня 1933 р. начальником секретно-політичного відділу замість Зіновія Йосифовича Брауна (1896-?) став Петро Володимирович Петров (1896-?), який перед цим керував секретно-політичним відділком Полтавського міського відділу ДПУ. 4 січня 1934 р. начальником особливого відділу Молдавського облвідділу ДПУ замість Володимира Васильовича Рикова (?-1937) був призначений Зіновій Григорович Лунев (з посади заступника начальника Особливого відділу Одеського обл. відділу ДПУ).

Після ліквідації ОДПУ Левоцький 11 липня 1934 р. був призначений начальником Управління наркомату внутрішніх справ (УНКВС) по АМСРР і, за сумісництвом, начальником 25-го прикордонного загону НКВС [2, ф. 9, оп.1, спр.287, арк.108]. УНКВС по АМСРР за штатом було найменшим в УРСР і організаційно вирізнявся від інших українських обласних управлінь тим, що в Управлінні державної безпеки мав не відділи, які складалися з відділків, а лише відділки УДБ.

27 лютого 1935 р. Левоцький перебирається у крісло заступника начальника транспортного відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР замість переведеного на посаду начальника кооперативного відділу НКВС УСРР Бориса Бенціоновича Кагана (1894-1956). З посади начальника Молдавського облвідділу ДПУ Левоцький був звільнений постановою політбюро ЦК КП(б)У від 7 квітня 1935 р., відповідний союзний наказ датований 29 квітня 1935 р. [Наказ НКВС СРСР]. Коли саме Левоцький здав справи своєму наступнику – Михайлу Григоровичу Джавахову (1903 – 1937), який раніше обіймав посаду начальника 26-го Одеського прикордонного загону НКВС, достеменно невідомо. Втім вже 17 березня Левоцький був виключений зі списків прикордонної та внутрішньої охорони та закріплений до Головного управління державної безпеки (ГУДБ) з 9 березня 1935 р. [Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 160 від 17 березня 1935 р.].

Переведенню Левоцького до Києва, скоріш за все посприяв його добрий знайомий – начальник транспортного відділу УДБ НКВС Олександр Броневий. За свідченням тодішнього начальника управління робітничо-селянської міліції НКВС УСРР Миколи Станіславовича Бачинського (1894- 1937): «Броневий що хотів, те і робив – їздив по Україні, часто влаштовував собі відпустки і т.п. Але це все сходило йому з рук, оскільки він був найстаршим соратником Балицького» [2, ф.6, оп.1, спр.50045, т.1, арк.44]. Отже, Броневий попідкувався, щоб у нього був надійний та перевірений помічник російської національності. На тлі боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та в ході кампаній партійних чисток 1934 – 1935 рр. чекісти – українці з транспортного відділу УДБ НКВС УСРР про всяк випадок вказували в анкетних даних про приналежність до російської нації. Так, згідно з протоколами засідання комісії з чистки первинної організації ДПУ УСРР серед 65 членів об'єднаної партійної організації транспортного відділу ДПУ УСРР і дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південної залізниці не було жодного українця. Аналогічну картину спостерігаємо в партійній організації секретно-політичного відділу. В протоколах чистки партійної організації економічного управління ДПУ та особливого відділу ДПУ УСРР і Українського військового округу національність не вказувалася [13, с. 326-342].

Олександр Броневий (1938 р., тюремне фото)

На початку 1935 р. транспортному відділу УДБ НКВС УСРР підпорядковувалися Дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) ГУДБ НКВС Донецької (розташовувався в Артемівську), Катерининської (Дніпропетровськ), Південної (Харків) та Південно-західної

(Київ) залізниць. До складу ДТВ входили відповідні відділки ДТВ на вузлових станціях залізниці. ДТВ ГУДБ НКВС Південно-західної залізниці обслуговувало управління річкового транспорту, а ДТВ ГУДБ НКВС Катерининської залізниці – морські порти Севастополя, Ялти, Феодосії, Євпаторії, Керчі, Маріуполя та Бердянська. Морський транспортний відділ УДБ НКВС Чорноморського басейну, який знаходився в Одесі, обслуговував порти Одеси, Херсона, Миколаєва та Управління Чорноморського управління морського басейну. Наказом НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. відбулася реорганізація транспортних відділів. ДТВ ГУДБ НКВС залізниць і морські транспортні відділи ліквідовувалися, а в обласних управліннях НКВС утворювалися відповідні транспортні відділи, які обслуговували залізничний, водний і морський транспорт в територіальних межах області. У наказі НКВС СРСР № 00158 від 26 квітня 1935 р. вказувалось, що «боротьба з диверсійною, диверсантсько-підривною і шпигунською діяльністю класового ворога, охорона соціалістичної власності, охорона революційного порядку на транспорті – диктують необхідність корінної перебудови оперативної роботи органів НКВС на транспорті» [25, с.56].

Оперативну роботу транспортних відділів УДБ НКВС УСРР у 1935 р. віддзеркалюють загальні статистичні дані без розбивання по областям та центральному апарату: ліквідовано 1752 групових справи, по яким було притягнуто до відповідальності 5553 особи, 2504 з яких заарештовані; притягнуті до відповідальності 5856 однаків, з яких заарештовано 3513 [2, ф.13, оп.1, спр. КПІ 408, т.1, арк.43].

За «контрреволюційні злочини» транспортними органами УДБ НКВС УСРР у 1935 р. було притягнуто до відповідальності 1139 осіб, заарештовано 1032 особи. За обвинуваченнями репресивна діяльність чекістів на транспорті виглядала наступним чином (перша цифра – притягнуті до відповідальності; в дужках – заарештовані): антирадянська агітація – 754 (667); шпигунство та зрада батьківщині – 174 (173); терористичні виявлення – 14 (14); диверсія та шкідництво – 87 (69); українська контрреволюція – 24 (24); німецька контрреволюція – 5(5); польська контрреволюція – 2(2); російська біла контрреволюція – 8(8); інші національні контрреволюції – 0(0); церковно-сектантська контрреволюція – 21(20); сільська контрреволюція – 0(0); троцькістські та інші антипартійні прояви – 44(44); антирадянські партії – 0(0) [2, ф.13, оп.1, спр. КПИ 408, т.1, арк.45]. Попри вагомні показники очільника транспортно-го відділу у нейтралізації «антирадянського елементу» Бронєвого було усунуто з посади, ба більше, заборонено перебувати у лавах силового відомства [Наказ НКВС УСРР по о/с № 63 від 9 березня 1936].

Причини свого звільнення Бронєвий пояснював помстою наркома внутрішніх справ СРСР Генріха Григоровича Ягоди (1891 – 1938) та начальника транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР Олександра Михайловича Шаніна (1894-1937) «за мій протест проти змазування ... викритої мною справи контрреволюційної терористичної організації троцькістів на транспорті [2, ф.6, оп.1, спр.37318, арк.91 зв.]... Є наказ Ягоди за листопад чи грудень 1935 р. про усунення мене з посади за справу «Промивка»... Письменному я справ не здавав, оскільки після мого відсторонення Левоцький був ще 3-4 місяці т.в.о [начальника відділу] і Письменний приймав справи у нього» [2, ф. 6, оп.1, спр. 37318, т. 6, арк. 99].

Відшукати наказ Ягоди про усунення Бронєвого з посади авторам нарису знайти поки що не вдалося. Скоріш за все він датований листопадом 1935 р., оскільки прізвища Бронєвого серед співробітників НКВС, яким 29 листопада було надано звання комісара державної безпеки 3-го рангу [Наказ НКВС СРСР № 792 від 29 листопада 1935 р.] та старшого майора державної безпеки [Наказ НКВС СРСР №794 від 29 листопада 1935 р.] немає. Левоцькому було присвоєно звання майора державної безпеки [Наказ НКВС

СРСР № 812 від 12 грудня 1935 р.]. Незабаром нарком внутрішніх справ УСРР комісар державної безпеки 1-го рангу В. Балицький усунив з Левоцького від роботи у транспортному відділі та домігся призначення 9 березня 1936 р. начальником транспортного відділу УДБ НКВС УСРР свого улюбленця – капітана держбезпеки Якова Вульфовича Письменного (1902-1937), який перебував на посаді начальника відділу кадрів НКВС УСРР [Наказ НКВС СРСР по о/с № 160 від 16 березня 1936 р.].

9 березня 1936 р. Левоцький був призначений помічником начальника УНКВС по Одеській області. В штатному розкладі НКВС УСРР у 1934 – 1937 рр. передбачалася лише одна посада заступника начальника обласного управління НКВС. Виключення складало Управління НКВС по Харківській області, в якому 2-й заступник начальника обласного управління обіймав за сумісництвом посаду начальника Особливого відділу ГУДБ НКВС Харківського військового округу. Невдовзі у штатах ОУ НКВС УСРР з'явилися дві посади помічників начальника УНКВС: просто помічника начальника обласного УНКВС і помічника начальника УНКВС по міліції, у грудні 1935 р. цей статус за сумісництвом отримали начальники Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) обласних УНКВС [Наказ НКВС СРСР по о/с № 865 від 25 грудня 1935 р.].

Відповідних документів союзного та республіканського НКВС про час введення та функціональні обов'язки помічників начальників обласного управління НКВС поки не виявлені. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що керували вони в основному роботою відділів, які не входили до управління державної безпеки, які чекісти називали «неоперативними відділами» (адміністративно-господарський відділ, відділ місць ув'язнення, відділ трудових колоній, відділ пожежної охорони, відділ резервів, відділ актів громадянського стану). В наказах

НКВС по особовому складу за 1937 – 1938 рр. при призначенні співробітників навіть відзначалося «помічник начальника УНКВС по відділам, які не входять в УДБ» [Наказ НКВС СРСР по о/с № 1578 від 25 червня 1938 р.]. Втім аналіз тогочасних документів красномовно свідчить про те, що у 1936 – 1938 рр. помічники начальників обласних управлінь НКВС приймали активну участь в оперативній роботі та допитах заарештованих.

*Мойсей Чердак
(поч. 20-х рр.)*

Документально встановлено, що Лєвоцький, працюючи помічником начальника УНКВС у 1936 – 1937 рр. також брав участь в оперативно-слідчій роботі, зокрема, затверджував постанови про притягнення до відповідальності радянських громадян [36, с. 16-17]. У згаданий час начальником УНКВС по Одеській області працював старший майор держбезпеки Олександр Борисович Розанов (1896 – 1937), його заступником – майор держбезпеки Мойсей Григорович Чердак (1900 – 1978).

У 1950-ті рр. одеські чекісти свідчили, що безпосередньо всією оперативною роботою облуправління керував Чердак, у той час коли начальник Управління НКВС більшу частину свого робочого часу витрачав на участь в різних засіданнях та нарадах партійно-радянських органів в області та столиці [2, ф. 6, оп.1, спр.75213-фп, т.4, арк.14]. Згідно архівних даних у 1936 р. УДБ УНКВС по Одеській області було заведено 1257 справ, за якими було притягнуто до відповідальності 2028 осіб, 1517 з яких було заарештовано. За ґрати потрапило 1174 осіб за так звані «контрреволюційні злочини (серед них: троцькісти – 631 особа; шпигуни, терористи, диверсанти – 128 осіб; націоналісти – 141 особа; «церковна контрреволюція та сектантство» – 30 осіб).

За секретно-політичним відділом (начальник – капітан ДБ Григорій Маркович Осінін (1899-1940) арештантів налічувалося – 960 осіб; особливим відділом (начальник капітан ДБ Аркадій Маркович Ратинський (1902-1939) – 217 осіб; економічним відділом (начальник капітан ДБ Наум Борисович Едвабник (1902 -?) – 234 особи; транспортним відділом (начальник капітан ДБ Віктор Михайлович Блюман (1899-1938) – 401 особа; інші відділи – 80 [2, ф.13, оп.1, спр. КПИ 408, т.1, арк.76-77].

По лінії «троцькістсько-зінов'ївської контрреволюції» одеськими чекістами заведено 464 справи та притягнуто 671 особу. По лінії «німецької контрреволюції» було порушено 56 справ та притягнуто 135 осіб. Прикметно, що у 1936 р. по кримінальним справам, завершеним

Управлінням НКВС Одеської області, розстрільні вироки не виносилися. Натомість 230 осіб були засуджені до різних термінів позбавлення волі: 7 осіб до 10 років позбавлення волі; 162 особи до 5 років позбавлення волі; 61 особа – до 3 років позбавлення волі; 1 особа до заслання; 15 осіб були виправдані [2, ф.13, оп.1, спр. КПИ 408, т.1, арк. 81, 83, 85].

Наприкінці 1936 р. в органах державної безпеки відбулася реорганізація. Економічний відділ був розформований, а на його базі створений контррозвідувальний відділ. Іноземні відділи в УДБ НКВС та обласних УНКВС УРСР були розформовані, а їхні співробітники переведені до контррозвідувального відділу. Контррозвідувальному відділу була передана частина функцій особливого відділу. З оперативного відділу був виділений відділ охорони. З метою конспірації відділи отримали цифрову нумерацію: 1-й відділ – охорони; 2-й відділ – оперативний, 3-й відділ – контррозвідувальний; 4-й відділ – секретно-політичний; 5-й відділ – особливий; 6-й відділ – транспортний; 7-й відділ – іноземний; 8-й відділ – обліково-реєстраційний; 9-й відділ – спеціальний; 10-й відділ – тюремний (в НКВС УРСР – управління місць ув'язнення, в обласних УНКВС УРСР – відділи місць ув'язнення). За нової структури УДБ Управління НКВС Одеської області за перший квартал 1937 р. порушило 436 кримінальні справи, за якими були притягнуті до відповідальності 739 осіб (669 з яких перебували за ґратами) [2, ф.13, оп.1, спр. КПИ 408, т.1, арк. 98].

«Передовиками» у нейтралізації «антирадянського елементу» на Одещині стали співробітники 3-го відділу УДБ (начальники: старший лейтенант держбезпеки Григорій Йосифович Гришин – Шенкман (1903- ?), капітан державної безпеки Володимир Львович Писарєв (1900-1938), які оформили справи на 118 осіб; 4-го відділу (начальник старший лейтенант держбезпеки Матвій Михайлович Герзон (1906-1938) підготували ордери на арешт 299 особам; 5-го відділу (начальник В.М.Блюман) – висунули звинувачення 34 особам; 6-го відділу (начальник Н.Б.Едвабник) зібрали «докази» про ворожу діяльність на 261 особу. Усього за січень-березень 1937 р. притягнуто за

*Віктор Блюман
(поч. 1930-х рр.)*

«контрреволюційні злочини» 533 особи, у тому числі: «троцькісти» – 184 особи; за шпигунство, терористичні прояви, диверсії – 75 осіб; за націоналістичну фашистську діяльність – 112 осіб; за церковно-сектанську контрреволюцію – 23 особу; за контрреволюційну агітацію та інші злочини – 139 осіб. За злочини «не контрреволюційного характеру» – 206 осіб [2, ф.13, оп.1, спр. КПИ 408, т.1, арк. 98-99].

Матвій Герзон (1936 р.)

До масштабної репресивної кампанії регіонального осередку НКВС активно залучався й Левоцький, який після призначення М.Чердака керівником 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, у квітні 1937 р., обійняв посаду заступника начальника УНКВС Одеської області [2, ф.6, оп.1, спр. 75213-фп, т.4, арк.117]. Відповідно до займаної посади Левоцький ухвалював рішення про затримання тої чи іншої особи. Найбільшу кількість ордерів на арешт Левоцький підписав у червні 1937 р., коли він фактично керував УНКВС.

14 червня 1937 р. начальник УНКВС по Одеській області О.Розанов отримав рішення про його переведення до Воронежа. Марія Іванівна Розанова бідкалася знайомим, що переїзд на нове місце служби затягувалося внаслідок бюрократичної тяганини: «Довго не надсилають заміну, затягають передачу справ. Чоловік бажає як скоріше поїхати з цієї проклятої України. Зараз такий час, що заарештовують всіх близьких до Всеволода Балицького співробітників. Можливо і Розанова заарештують» [2, ф. 6, оп.1, спр.75213 -фп, т.1, арк.149]. За обставин що склалися, у керма УНКВС опинився Левоцький.

Втім новий нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2-го рангу Ізраїль Мойсейович Леплевський (1896-1938), не вважав Левоцького гідною кандидатурою на посаду навіть виконуючого посаду начальника УНКВС і надіслав до Одеси капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключванта-Гришина (1902-1939), який офіційно рахувався заступником начальника УНКВС по Харківській області. 11 липня 1937 р. Ключвант-Гришин викликав Розанова до його колишнього кабінету та, за спогадами сучасників: «у присутності відповідальних співробітників оголосив йому про арешт.

Розанов спочатку розгубився, а потім заявив багатьом присутнім, що він ні у чому не винен, що він нічим нікого з нас не підвів, що він чесна людина й це буде доведено. На другий день Розанова спеціальним конвою відправили в Київ» [2, ф.6, оп.1, спр.75213 -фп, т.4, арк. 143в-159].

В Києві на допитах Розанов зізнався в тому, що був учасником антирадянської контрреволюційної змови в НКВС УРСР, очолюваної Балицьким. Прізвищ своїх заступників серед змовників не назвав, хоча заявив, що: «Чердак і Левоцький перетягнули до себе на квартиру дорогі меблі з Управління. Леплевського утримував Прессман, пройдисвіт, який займався будівництвом стадіону «Динамо» і потім Левоцький призначив його начальником кооперативу» [2, ф.6, оп.1, спр. 75213 -фп, т.1, арк. 46].

Клювгант-Гришин не хотів працювати з Левоцьким. За свідченням начальника відділу кадрів НКВС УРСР старшого лейтенанта ДБ Михайла Севериновича Северина (1895–1938), перед своїм від'їздом до Південної Пальмири Григорій Аркадійович не приховував, що хотів би бачити своїм заступником співробітника 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області Григорія Гришина-Шенкмана [17]. Співробітники НКВС УРСР називали Клювганта-Гришина «Гришиним-великим», а Гришина-Шенкмана «Гришиним-маленьким».

Григорій
Клювгант-Гришин
(середина 1930-х рр.)

Вже наприкінці липня 1937 р. на адресу Левоцького посипалися нагінки. На партійних зборах 3-го відділу УДБ УНКВС, які відбулися 20-21 липня 1937 р., пролунали критика на адресу Левоцького за те, що він є «прямим покровителем і близьким приятелем» керівника одеського приймальника-розподільника НКВС Михайла Голубева та начальника трудовою колонією в Новій Дофінівці Щепанського, звинувачених у порушенні правил та норм поведінки, а також службовій недбалості [2, ф.6, оп.1, спр.75213-фп, т.2, арк.22-24]. Помічник начальника відділку 3-го відділу молодший лейтенант Роман Георгійович Крапан звинуватив Левоцького та парторга УНКВС капітана держбезпеки Наума

Борисовича Едвабника: «у грубому затисканні критики при прийнятті резолюції у розрізі рішень січневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) та лютневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У». Звучали закиди у бік Левоцького за те, що він не бажав розглядати в колективі посадові злочини адміністративно-господарського відділу УНКВС Володимира Миколайовича Ніколаєвського-Гутіна (1897-?). Критика прозвучала й з вуст заступника начальника Григорія Гришина-Шенкмана: «У Левоцького є окремі помилки, але говорити про нього як про соратника Розанова не можна. Левоцький – добрий, чесний комуніст. У Розанова, як нам добре відомо, Левоцький був не в милості. Відомо, що Розанов всіляко компрометував Левоцького перед Балицьким, характеризував його як невиліковного алкоголіка, людини, що занепада. Як бачите, і Левоцький є об'єктом розанівських інтриг» [2, ф. 6, оп.1, спр.75213-фп, т. 2, арк. 26-27, 29]. Варто зауважити, що більшість колег по роботі не вважали Левоцького наближеною особою до Розанова, незважаючи на його часті відвідини приватного помешкання колишнього начальника УНКВС по Одеській області (бульвар Фельдмана, 3) з метою «пограти» в більярд [2, ф. 6, оп.1, спр.75213-фп, т. 2, арк. 83].

На докори з боку колег Левоцький прагнув відповісти «ударною працею» з виявлення «ворогів народу». Наприкінці червня 1937 р. Левоцький затвердив обвинувальний вирок директору полтавського свинрадгоспу Тимофію Антоновичу Сипку (1889-1937), 19 липня – постанову на арешт колишнього 2-го секретаря одеського міському КП(б)У Павла Мойсейовича Шимелова (1903-1937) [2, ф. 6, оп.1, спр.75213-фп, т. 2, арк. 225, 242].

Одним з головних напрямів роботи майора держбезпеки у липні 1937 р. була підготовка масової операції проти куркулів і кримінальників. 10 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР Леплевський направив наркому внутрішніх справ СРСР Єжову шифровану телеграму, в якій рапортував, що в республіці виявлено та поставлено на облік 23936 куркулів і кримінальників, які підлягали репресіям. За першою категорією по республіці підлягало розстрілу 3749 куркулів і 1234 кримінальники, з них по Одеській області 310 заможних селян (8,27% від загальноукраїнської цифри) і 90 карних злочинців (7,29% від загальноукраїнської цифри). За 2-ю категорією в УРСР мали засудити 18953 куркулів (по Одеській обл. – 1000 (5,28%)) і

8589 кримінальників (по Одеській обл. – 400 (4,66%)) [7, с. 48]. Ті ж самі показники та ліміти фігурують і в оперативних планах НКВС УРСР, затверджених між 13 і 15 липня 1937 року [7, с. 51, 54].

13 липня 1937 р. о 18.30 год нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський повідомив шифрованою телеграмою начальників обласних облуправлінь НКВС, що за три дні Єжов скличе спеціальну нараду, на якій будуть обговорені плани проведення майбутньої операції, зібрані матеріали по обліку кожної категорії, окремо по куркулям і кримінальникам, техніці проведення операції. Підлеглі мали прибути в Москву на нараду до 16 липня, «маючи на руках план операції та всі матеріали обліку» [7, с. 50-51]. Після від'їзду т.в.о. начальника УНКВС Г. Ключовганта-Гришина до Москви Левоцькому знову довелося самотужки керувати всією оперативною роботою обласного управління.

21 липня 1937 р. перший секретар Одеського обкому КП(б)У Дмитро Матвійович Євтушенко (1898-1938) відправив до Москви Сталіну цілком таємну шифровку: «На виконання вказівок ЦК від 3 липня Одеський обком створив трійку у складі першого секретаря обкому Євтушенка, т.в.о. начальника УНКВС Гришина і облпрокурора. Трійкою проведені такі заходи: обліковано колишніх куркулів і кримінальників, що повернулися із місць висилки. Куркулів обліковано 1399, з них віднесено до першої категорії 653, другої категорії 746, кримінальників обліковано 556, з них першої категорії 233, другої категорії 323. Крім того, розробляється матеріал про куркулів, які ухилилися від висилки, учасників повстанського руху проти радянської влади, есерів і учасників інших контрреволюційних політичних груп. Гришин з усіма матеріалами виїхав до Москви» [7, с. 61].

Шифровку розшифрували наступного дня об 11.30. На ній є резолюція «Затвердити» – Сталін, Молотов, Каганович, Мікоян та їхні підписи. «За» – Калінін, Ворошилов, Чубар. Це рішення було оформлене як постанова ЦК ВКП(б), протокол засідання №51, пункт 351, від 26 липня 1937 р. Витяг з протоколу було відправлено Єжову та до Одеського обкому КП(б)У [7, с. 61]. Наказом №00447 НКВС СРСР були остаточно встановлені ліміти на проведення операції, згідно з якими в Одеській області за першою категорією мали бути засуджені 1000 осіб, а за другою – 3500 [7, с. 78]. Розбивка по куркулям і кримінальникам не проводилася. Таким чином, у порівнянні

з заявкою першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Д. Євтушенка від 21 липня 1937 р. ліміт на винесення смертних вироків збільшився на 114 осіб, ліміт на відправлення до таборів зріс на 2341 осіб (більше ніж в 3 рази!).

Тим часом на Луб'янці вирішили не затверджувати Ключганта-Гришина на посаді начальника УНКВС по Одеській області, а призначити його керівником Управління НКВС по Вінницькій області. Вже 1 серпня 1937 р. він рапортував з Вінниці І.Леплевському про прийняття справ у свого попередника, старшого майора держбезпеки Михайла Михайловича Тимофєєва (1896-1977) та приступив до виконання обов'язків начальника управління. Новим начальником УНКВС по Одеській області був призначений полковник Микола Миколайович Федоров (1900-1940) [Наказ НКВС СРСР по о/с № 1190 від 20 липня 1937 р.]. Після приїзду Федорова до Одеси Левоцький був відкликаний у резерв НКВС СРСР [Наказ НКВС УРСР по о/с № 301 від 31 липня 1937 р.].

Отже, Леплевський не бажав смерті Левоцького і, скоріш за все, не віддавав рядження підлеглим розробляти його, як учасника «змови Балицького». Слідчу групу у справах арештованих співробітників НКВС УРСР очолював Віктор Блюман, який також не хотів кривдити свого колишнього начальника. Недаремно у березні 1938 р. колишній секретар М. Чердака – Абрам Давидович Шабс (1904-1969) заявить, що В. Блюман: «дав можливість ворогу Розанову вигородити його (Левоцького – авт.) тим, що забруднив і охаяв його. Цим самим Левоцький пішов від справи (уникнув покарання – авт.) та негайно поїхав. Про цей виверт ворога Розанова після його арешту говорили в Одеському колективі НКВС. Всіх дивувало, чому Блюман допустив це» [2, ф. 12, оп.1, спр.2590, т. 2, арк. 28].

У середині вересня 1937 р. Левоцького призначили начальником Пермського міського відділу НКВС Свердловської області [Наказ НКВС СРСР по о/с № 1688 від 15 вересня 1937 р.]. Втім до столиці Прикам'я Левоцький прибув у пожежному порядку. Посада начальника міського відділу НКВС після самогубства 31 липня 1937 р. капітана держбезпеки Леопольда Георгійовича Лососа (1899-1937) залишалася вакантною [33, с.252]. Підрозділом тимчасово керував заступник начальника міського відділу старший лейтенант

державної безпеки Василь Іванович Билкін (1909-1942), який був мобілізований до НКВС наприкінці 1936 р. з посади секретаря Тульського міськкому комсомолу та не мав досвіду оперативної роботи. Хто саме ініціював призначення Левоцького в регіон Передуралля? З тодішнім начальником УНКВС по Свердловській області комісаром ДБ 3-го рангу Дмитром Матвійовичем Дмитрієвим (1901-1939) Левоцький не перетинався, але добре знав капітана держбезпеки Наума Яковича Боярського (1894-?) – начальника 3-го відділу та помічника начальника УНКВС. Можливо, саме Боярський і «замовив слівце» за свого давнього знайомого.

*Абрам Шабс
(поч. 1930-х рр.)*

Посада начальника провінційного міськвідділу НКВС не відповідала статусу майора держбезпеки. Тим більше, що на момент прибуття до Пермі в УНКВС по Свердловській області лише Дмитрієв мав вище спеціальне звання ніж Левоцький. Якби там не було, але Левоцький мав забезпечити успішну роботу по проведенню масових операцій у Пермському краю. Приїзд Левоцького до Пермі співпав з першою фазою проведення масової операції згідно оперативного наказу НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. «Наше завдання очистити тил СРСР у будь-який спосіб», – наказував своїм підлеглим начальник Пермського міського відділу НКВС – «Переарештувати та перестріляти всіх куркулів, білогвардійців та інших, ворожий нам елемент, який є основою для контрреволюційної діяльності» [33, с.266]. До рекомендацій Левоцького щодо реалізації куркульської операції прислухався заступник начальника пермського міського відділу НКВС Билкін, який свідчив: «по куркульським справам я був наступним чином орієнтований з боку Левоцького та управління НКВС: якщо куркулі прибули на Урал від західного кордону, то від них потрібно головним чином домагатися зізнань про шпигунство на користь Польщі та Румунії; якщо ж куркулі прибули на Урал з Татарії, то з них потрібно було домогтися зізнань про їхній зв'язок з японською розвідкою» [20, с. 105].

*Дмитро Дмитрієв
(тюремне фото, 1938 р.)*

Вже у вересні 1937 р. у Пермі була викрита повстанська організація чисельністю 12 взводів, які «...склалися з троцькістів і правих» під командуванням завідувача міського відділу освіти, четвертий взвод нараховував 28 служителів культу, п'ятий взвод з тилкових ополченців будівельного батальйону, шостий – з «куркулів татарських-націоналістів», сьомий – офіцерський; восьмий – куркульський; дев'ятий – каральний, ще три взводи складали залізничники» [21, с. 32-33]. З метою виконання високих показників по знешкодженню антирадянського елементу в Пермі, Лєвоцький влаштував для своїх підлеглих «майорські майстер-класи». Як пригадували очевидці, на оперативних нарадах начальник Перського міського відділу НКВС демонстрував присутнім «схему «міської контрреволюційної організації»: квадрати і прямокутники, акуратно з'єднані стрілками. У центрі в крузі, що позначав штаб, були перераховані ватажки: секретарі міськкому, майстер з металу, учитель середньої школи; на периферії – пронумеровані повстанські роти і взводи. Щоб схема мала гарний наочний вигляд, Лєвоцький спеціально запрошував заводських креслярів» [21, с.38]. Лєвоцький рекомендував підлеглим припинити звинувачувати арештантів лише в незаконних діях, пов'язаних з «розбиранням залізничної колії», «влаштуванням підпалу», та вимагав придумувати більш оригінальні форми обвинувачення [22, с. 183].

У ході реалізації оперативного наказу наркома Єжова №00485 від 11 серпня 1937 р. Лєвоцький та його підлегли швидко сфабрикували справу «польської націоналістичної шпигунської організації на чолі з місцевим ксьондзом Будрісом, яка нараховувала у своїх лавах до 100 осіб. Восени 1937 року зусиллями пермських чекістів вигадано польську шпигунсько-диверсійну і терористичну організацію, очолювану «перебіжчиком з Польщі» Кривченем. До міфічної організації співробітники пермського НКВС включили понад 150 осіб із 500 заарештованих перебіжчиків і політемігрантів, яких доправили до Пермі з м. Первоуральська [32, с. 103].

Докладав свої зусилля Левоцький і стосовно «детатаризації» регіону. На одній з оперативних нарад начальник Пермського міського відділу НКВС заявив: «...Перм, місто оборонне, але в ньому багато проживає татар. Ми маємо його зробити російським містом, всіх татар заарештувати. Це такий народ, який нас – росіян – зрадить» [33, с.263]. Після цього наказав розпочати масову операцію по вилученню «ворожого елементу» з числа осіб татарської національності у м. Краснокамську. Щоправда, репресивну акцію була проведена «не бездоганно». Чекісти не змогли зберегти секретності, про що згодом самі свідчили: «...вривалися в бараки, заарештовували людей, групували їх у вантажних автомашин і партіями в 50-60 осіб направляли на вокзал, де їх мали чекати направлені до Краснокамська з ініціативи Левоцького залізничні вагони» Вагонів не виявилось. Навколо вантажівок зібрався натовп. Плач. Шум. Крики. Нові арешти... Деяких осіб, що підлягали арешту, вдома не було. Замість них – за телефонною вказівкою Билкіна – взяли інших [33, с. 264]. У лютому – березні 1938 р. на виконання заходів з репресування осіб німецької національності сфальсифіковано матеріали кримінальної справи про діяльність шпигунсько-диверсійної організації на чолі з німцем Баумгартеном, який працював на Краснокамському паперовому комбінаті. До списку учасників фіктивної організації чекісти включили осіб неросійської національності, які працювали раніше на різних підприємствах м. Пермі [32, с. 103].

У ході проведення масових політичних репресій в 1937-1938 рр. на нарадах в пермському НКВС Левоцький та заступник начальника УНКВС по Свердловській області Яків Дашевський погрожували рядовим співробітникам: «найменше зниження темпів викриття ворогів буде розцінене як відмова вести класову боротьбу» [32, с. 106]. У квітні 1938 р. начальник пермського міського відділу НКВС попереджав, що заарештує тих оперативних співробітників, у кого на «об'єктах» залишиться хоч один німець, поляк», і радив: «не сумнівайтеся у політиці партії та уряду» [21, с.32-33]. 22 травня 1938 р. новим начальником УНКВС по Свердловській області став капітан держбезпеки Михайло Петрович Вікторов (1897-1950), призначений з посади заступника УНКВС по Смоленській області. Після його приїзду почалася чергова чистка серед уральських чекістів. Під каток репресій потрапив Левоцький, якого було кинуто за ґрати 25 червня 1938 р.

Обставини, за яких він був репресований та засуджений потребують подальшого вивчення, оскільки у відкритих джерелах інформації про це немає. З великою долею ймовірності можна стверджувати, що Левоцький проходив по колективній справі разом з іншими відповідальними співробітниками УНКВС по Свердловській області: заступником начальника УНКВС Наумом Борисовичем Боярським; начальником 3-го відділу УДБ Семеном Олександровичем Кричманом (1900-?), заступником начальника 3-го відділу УДБ Михайлом Борисовичем Ерманом (1903-?) і помічником начальника 3-го відділу УДБ Петром Едуардовичем Вайнштейном (1897-?). Всі вони були засуджені 31 травня 1939 р. військовою колегією Верховного суду СРСР за статтями 58-7, 58-11 кримінального кодексу РСФРР до різних термінів позбавлення волі. Боярський отримав 25 років позбавлення волі, Кричман і Левоцький – 20 років, Вайнштейн і Ерман – 15 років. Покарання Левоцький відбував в Магадані у Північно-Східному таборі НКВС, де і помер 6 жовтня 1941 р.

Література:

- 1.Архів В. Золотарьова.
- 2.Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ).
- 3.Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Харків).
- 4.Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Чернігів).
- 5.Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.
- 6.Бабенко Л. Діяльність органів ДПУ на Полтавщині у 1920 р. // Реабілітовані історією. Полтавська область. Наук.-док. серія книг. Кн.1. К.-Полтава: АСМІ, 2009. С.65-89.
- 7.Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ч. 1. К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2010. 614 с.
- 8.Винниченко І.І.Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. К.: Рада,1994.126 с.
- 9.Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Авт.-упорядн.: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко, В.П. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. Вінницька обласна держ. адміністрація; Вінницька обл. рада; Інститут історії України НАН України; Обл. ред. кол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією. Вінницька область»; Держархів Вінницької області; Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Поділь. держ. університеті. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.
- 10.Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями // Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн.1. Рівне, ВАТ Рівненська друкарня, 2006. С. 8-78.
- 11.Гула С.А. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). – кваліф. наук. праця на правах рукопису. Дисер. на здобуття наук. сту-

пеня канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. К., 2019. 265 с.

12.Золотарьов В. Харківський слід партизана (Невідомі сторінки біографії Героя Радянського Союзу Д. Медведєва) // Історія в школах України. 1998. № 4. С. 44-48.

13.Золотарьов В.А. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2001. № 2. С. 326-342.

14.Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941. Харків: Фоліо, 2003. 477 с.

15.Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упорядник О. А. Ємельянов. Харків: Фоліо, 2007. 319 с.

16.Золотарьов В., Бажан О. Секретар Одеської підпільної контррозвідки: штрихи до портрету комісара державної безпеки 3-го рангу С.І. Запального // Південний захід. Одесика. Вип.15, Одеса, 2012. С. 209 – 228.

17.Золотарьов В. Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключованга-Гришина // З архівів ВУЧК- ГПУ- НКВД- КГБ. 2014. № 2. С. 407–442.

18.Золотарьов В, Бажан О. Керівний склад УНКВС Одеської області доби «єжовщини» // Південний захід. Одесика. Вип.19. Одеса, 2015. С. 124-175.

19.Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. акад. А. Яковлева; авторы-сост. А.Кокурин, Н.Петров. М.,2003. 768 с. (Россия. XX век. Документы). 763 с.

20.Кабачков А., Федотова И. Приказ НКВД № 00447. Массовые репрессии в г. Краснокамске 1937 – 1938 гг. // XX век: страницы истории. «Гасырлар-авазы – эхо веков», 2011, № ¾. С. 99-113.

21.Лейбович О.Л. Кулацкая операция на территории Прикамья в 1937 – 1938 гг. // «... Включен в операцию». Массовый террор в Прикамье в 1937-38 гг. Пермь, 2006. С. 15-60.

22.Лейбович О.Л. Следственные фальсификаты об истории большого террора // Русский сборник. Т. XXV. М.: Модест Колеров, 2018.-С. 173-201.

23.Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.

24.Окипнюк В. Органы государственной безопасности Молдавской автономии в составе УССР: историко-правовой анализ // Legea și viața. 2020. Ianuarie. С. 77-80.

25.Окипнюк В. Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929 – 1939 рр.) // Часопис Київського Університету права. 2018. №4. С. 54-59.

26.Органи державної безпеки на Полтавщині (1919-1991). Полтава, 2005.- 207 с.

27.Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941.Справочник. М.: Звенья, 1991. 504 с.

28.Реабілітовані історією. Черкаська область / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ; Черкаси: [б. в.], 2006. (Реабілітовані історією: у 27 т. Кн. 1 / Черкас. облрада і облдержадмін.; Черкас. обл. редкол.: Овчаренко М.С. (голова) [та ін.]; Черкас. обл. ред.-вид. група підгот. тому: Жук П. М. [та ін.]. Сміла: Тясмин. 2006. 598 с.: іл.

29.Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 2 / Обл. ред. кол.: І. О. Яговдик (голова), І. В. Богданова (заст. голови), В. Б. Звагельський (заст. голови), І. Г. Федоренко

(секретар), О. Г. Бажан [та ін.]; НАН України. Ін-т історії України; Сумська облдержадмін.; Сумська облрада; Управління СБУ в Сумській обл.; Ред. колегія наук.-док. і краєзнав. видань Сумської обл.; Держархів Сумської обл.; Нац. спілка краєзнавців України. Суми: Видав.-вироб. під. Мрія-1 ТОВ, 2013. 756 с.

30. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Служба безпеки України; Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». К., 2008. 685 с.

31. Рубан В. В. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 260 с.

32. Станковская Г.Ф. Как делали «врагов народа» // Годы террора: Книга памяти жертв политических репрессий. Пермь: Изд. «Здравствуй», 1998. С.92-108.

33. Становская Г.Ф., Лейбович О.Л. Роль НКВД в массовой операции по оперативному приказу 00447 // «... Включен в операцию». Массовый террор в Прикамье в 1937-38 гг. Пермь, 2006. С. 239-276.

34. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ред. Т. Хорунжа. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; СБУ. К.: Абрис, 1997. 608 с.

35. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А., Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. К.: Стило, 2002. 468 с.

36. Шепель Ф. Гірка «ягода» дворянина Ерделі // Реабілітовані історією. Кіровоградська область: Кн. 3: Маловисківський, Новгородківський, Новоархангельський, Новомиргородський, Новоукраїнський райони. Кіровоград: МПП Антураж А, 2005. С.15-18.

37. Шитюк М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. Вип.11. К.: Рідний край, 2000. С.398-412.

Анархісти – співробітники Закордонного відділу ЦК КП(б)У в Одесі

21 травня 1920 р. рішенням ЦК КП(б)У було створено Закордонний відділ (Закордот), метою якого були агентурно-розвідувальна та інформаційна робота. Ця робота мала відбуватися в прилеглих до України країнах – Польщі та Румунії, а також за лінією фронту в зайнятій ворогом частині України. Закордот у своїй роботі мав керуватися розпорядженнями ЦК та Реєстраційного управління (Ругіструпра) Польового штабу РВРР [2, с. 7]. Відділ мав вести свою роботу через спеціальних агентів та партійні організації КП(б)У. Але, незважаючи на яскраво виражений партійний характер нової організації, в її роботі брали активну участь і представники інших політичних сил, у тому числі і анархісти.

Однією з основних напрямів діяльності Закордота була нелегальна робота у Криму, що був під контролем Російської армії барона П.Н. Врангеля. Вже влітку 1919 р. анархісти у Сімферополі у підпіллі організують групу (Південна федерація анархістів, Сімферопольська (Південна) група анархістів-комуністів). Секретарем федерації став колишній політкаторжанин Л.С. Луговик («Лука»)¹. До складу групи також входили Ф.А. Сидоренко, О.П. Улановський («Альоша Буланов»)², Й.Н. Саф'ян («Берг»)³ та інші [14, арк. 21]. Члени групи організували підривно команду, співпрацювали з іншими підпільними групами анархістів, у тому числі з групою підпільників у Севастополі (група А.М. Андрєєва та З.Б. Гандлевської) [3, с. 63; 13, с. 17]. Південна група вступила в контакт із Революційним Червоним хрестом, на потреби якого анархісти виділили 100 тис. рублів, і навіть було виділено кошти організації Кримського ревкому [14, арк. 21]. Частина анархістів (Л.С. Луговик та Й.Н. Саф'ян) стали членами ревкому.

¹ (Див. Додаток, с. 177).

² (Див. Додаток, с. 178).

³ (Див. Додаток, с. 180).

На момент організації Закордоту анархісти Південної групи тісно співпрацювали з усіма більшовицькими підпільними структурами. Однак до травня 1920 р. багато підпільних структур було розкрито білою контррозвідкою. У травні 1920 р. Й.Н. Саф'ян, Л.С. Луговик та О.П. Улановський потрапили в засідку, але, вчинивши збройний опір, змогли втекти [1]. На початку червня 1920 р. група підпільників, що складалася з анархістів Л.С. Луговика, його дружини З.А. Луговик, більшовика Грінблат та якогось «Тіма», змогла вибратися в порт Скадовськ, де 6 червня 1920 р. усі були заарештовані Особливим відділом 13-ї армії Південного фронту [10, с. 358]. Л.С. Луговик та його дружина після заступництва секретаря Кримського обкому РКП(б) Ю.П. Гавена та Д.І. Ульянова було звільнено. Після визволення Л.С. Луговика було призначено уповноваженим Закордота в Очакові, де він мав налагодити переправу для зв'язку з підпіллям у Криму. Незабаром йому на допомогу було відряджено анархіста з дореволюційним стажем, члена Кримського обласного ревкому, Г.А. Столярова («Жорж»)⁴ [14, арк. 8, 21; 2, с. 21].

У липні 1920 р. по лінії Закордота виїхали з білого Криму до Харкова анархісти Й.Н. Саф'ян, А.Ф. Гестрінта⁵ колишній лівий есер Г.О. Александров. Вони мали надійти у розпорядження начальника Закордота Ф.М. Маркуса для отримання засобів та інструкцій для подальшої підпільної роботи. Проте 20 серпня 1920 р. усі троє були заарештовані Цупчрезкомом у Харкові. Після чергової поруки Ю.П. Гавена анархісти 18 вересня було звільнено [14, арк. 1–3, 6–11 зв, 23, 25 – 26].

Після від'їзду ряду підпільних працівників, що провалилися, в Криму продовжили нелегальну діяльність анархісти Л. Саф'ян (Р. Екенберг)⁶, Г. Сігель, О.П. Улановський, О. Фокін («Льонка Мокроусівець»), Адольф («Моріс»), Г. Білоград («Гришка»). Частина підпільників приєдналася до Кримської повстанської армії (КПА), яку у серпні 1920 р. очолив анархіст О.В. Мокроусов. А.П. Улановський був призначений начальником підривних команд і отримав наказ зосередити своїх підлеглих для систематичного руйнування залізничного полотна, телеграфу по лінії Сімферополь – Севастополь – Феодосія

⁴ (Див. Додаток, с. 181).

⁵ (Див. Додаток, с. 182).

⁶ (Див. Додаток, с. 182).

– Джанкой, а також на псуванні кораблів Російської армії [11, с. 157]. Зв'язок між штабом Південного фронту РСЧА та КПА підтримував Адольф, організувавши мережу переправ у районі Євпаторії та Караджинської бухти. Підпільники О. Фокін, Г. Білоград, Кондаков вступили у КПА як рядові бійці і брали участь у боях аж до розгрому Російської армії листопаді 1920 р. [4, арк. 289 зв.–291].

З розгромом врангелівців частина анархістів, співробітників Закордота, продовжили свою підпільну діяльність серед білої еміграції та білогвардійських військ, що евакуювалися. У 1921 р. у Константинополі за завданням Закордота працювали колишні активісти Південної федерації анархістів Л.С. Луговик та М.М. Чуднов⁷ [4, арк. 288 зв.; 6, л. 2; 17, с. 219].

Крім Криму найважливішим напрямом роботи Закордота була Польща. Правобережне бюро Закордота керувало всією підпільною роботою на Волині та у Східній Галичині [20, с. 254–255]. Для організації підпільної роботи на Волині та Подолі у Проскуріві Подільської губернії було організовано пункт Розвідувального управління при штабі військ України та Криму. До складу співробітників цього пункту влилися кілька колишніх членів Єлисаветградської групи анархістів М.Г. Аксенфельд, М. Бродський, Ф.Б. Капцанов, Б.Ю. Липовецький (Кричівський)⁸, І.Я. Тепер⁹ та Б. Урський [4, арк. 318, 753 зв.; 8, арк. 48].

По лінії ЦК КП(б)У до Польщі для підпільної роботи було закинуто саратівську анархістку В.Є. Кеврик¹⁰, її чоловік М.І. Кеврик¹¹ (Альтенберг) у жовтні 1920 р. також був закинтий у Польщу за лінією Розвідувального управління Західного фронту [5, л. 19; 16, л. 5 об.]. В.Є. Кеврик 1920 р. була заарештована польською владою і більше року перебувала ув'язнена. У 1921 р. вона була вислана до РРФСР [16, л. 5 об.].

Румунським напрямком займалося Одеське відділення Закордота (з жовтня 1921 р. – Секретний відділ ВУНК). Колишній анархіст-комуніст, голова підпільного Аккерманського військово-революційного

⁷ (Див. Додаток, с. 183).

⁸ (Див. Додаток, с. 183).

⁹ (Див. Додаток, с. 185).

¹⁰ (Див. Додаток, с. 186).

¹¹ (Див. Додаток, с. 187).

комітету А.Т. Сасов згадував: «Закордот (Одеське відділення) був багатшим за статутну партійну організацію у багато разів» [7, арк. 105]. Закордот застосовував у Бессарабії, окупованій Румунією, тактику партизанської війни, диверсій і терору. Одним із найактивніших провідників цієї політики був анархіст-комуніст румунського походження, учасник революції та громадянської війни в Одесі М. Гольдштейн («Кока»). 17 листопада 1920 р. він організував невдалий замах на міністра внутрішніх справ Румунії К. Арджетоюну. 8 грудня Гольдштейн брав участь у створенні вибуху перед будівлею Сенату в Бухаресті, внаслідок чого загинули міністр юстиції Д. Гречану, сенатори З. Георгіу та Д. Раду, поранено президента Сенату К. Коанде [19, с. 100]. Сам терорист зник у Болгарії. Партизанська тактика Закордота викликала невдоволення як підпільних партійних структур у Бессарабії, так і керівництва Болгарської комуністичної партії. Той-таки А.Т. Сасов стверджував у своїх спогадах: «...тактика здійснювалася головним чином Рудницьким та його високим покровителем з Одеського Закордоту Грінштейном, відбулося поєднання теоретичних засад «перманентної революції» з есерівською тактикою «метати бомби» [2, с.166–167; 7, арк. 108].

Якими ж мотивами керувалися члени анархістських організацій у своїй участі у більшовицькій партійній структурі? З одного боку, цілком очевидним був вибір між «заблукавшими» революціонерами – більшовиками та білою реакцією. Той же Н.І. Махно та очолюваний ним повстанський рух двічі укладали угоду з Червоною армією у боротьбі з білою контрреволюцією. З іншого боку, звужилося «вікно можливостей», а після листопада 1920 р. та фактичного розгрому руху, частина анархістів виявилася змушена прагнути до роботи закордон, подалі від ВНК та однопартійної диктатури. Так, восени 1922 р. група одеських анархістів звернулася до Одеського губкому КП(б)У з проханням дати дозвіл на виїзд до Німеччини «для революційної роботи» [12, с. 141]. При цьому самостійні спроби анархістів вести революційну роботу в сусідніх країнах категорично припинялися. У грудні 1920 р. брати С.І. та Г.І. Етини, члени Єлисаветградської федерації анархістів «Набат», були направлені федерацією в Бессарабію «для анархічної революційної роботи». Проте обох було заарештовано на кордоні та переведено до НК [18, с. 47–48, 68].

Анархісти також використали можливості більшовицького розвідувального апарату у своїх революційних цілях. Одні, як М.І. Кеврик, виїхавши закордон, вів «роботу, яка компрометує комуністів», інші, як Ф.А. Авруцька¹², що служила у Реєстраційному відділі РВР Південного фронту, «із зрадницькою метою» повідомляла товаришам з Конфедерації «Набат» секретну інформацію [5, арк. 19 об.; 15, арк. 7]. Єлисаветградські анархісти з пункту Реєструпру у Проскурові підтримували тісні зв'язки з одеськими, харківськими та гладоськими анархістами та підозрювалися Секретним відділом Миколаївського губвідділу ДПУ у підпільній діяльності [4, арк. 753 зв.–754]. Співробітниця Закордота В.Є. Кеврик була заарештована у Смоленську 15 листопада 1922 р. разом із співробітницею Реєструпра Західного фронту Д.М. Степової за підозрою у зв'язках з анархістами підпілля Д.С. Коганом та І.О. Охтирським, що втекли з Бутирської в'язниці, та спробі нелегального переходу кордону [16, л. 6, 15–17].

По-різному склалася доля подружжя Саф'ян. Після звільнення з харківської в'язниці І.М. Саф'ян за дорученням Раднаркому УРСР виїхав із Харкова до зайнятого Револуційною Повстанською Армією України Старобільська Донецької губернії разом з Я.Ю. Суховольським («Червоним») та Й.І. Готманом («Емігрантом») для посередництва у переговорах із махновцями про укладання військово-політичного союзу. Однак у дорозі всі троє зникли безвісти у районі станції Міллерове. Анархісти-набатівці стверджували, що зниклі були вбиті співробітником ВУНК М. Матвєєвим [4, арк. 837]. Дружина Саф'яна Ревека Екенберг («Ліза») після взяття Криму частинами РСЧА та РПАУ повернулася до Одеси, де продовжила службу в Одеському відділі Закордоту. Влітку 1921 р. Саф'ян здійснила низку поїздок містами України (Харків, Миколаїв, Київ) з метою встановлення зв'язків з анархістським підпіллям. У цих поїздках її супроводжував колишній анархіст-експропріатор С.М. Зехцер¹³, співробітник Закордота та за сумісництвом секретний співробітник Одеської губНК. При спробі виїхати морем до Криму для встановлення зв'язків з Кримською федерацією анархістів у середині вересня 1921 р. її було заарештовано, проте незабаром звільнено за відсутністю доказів. Але вже у жовтні

¹² (Див. Додаток, с. 188).

¹³ (Див. Додаток, с. 189).

1921 р. Л. Саф'ян була заарештована за звинуваченням у підготовці до пограбування завідувача Одеського відділу Закордота А.Л. Грінштейна [4, арк. 792–793, 799, 830–831].

Після гучного провалу Закордота в Польщі в липні 1921 р., а також у зв'язку із сильною опозицією його діяльності з боку співробітників Комінтерну, перед керівництвом КП(б)У постало питання про припинення діяльності Закордонного відділу. До листопада 1921 р. його роботу було згорнуто, функції було передано структурам ВУНК, Региструпра і Комінтерну. Проте припинення роботи Закордота не перервало співпрацю деяких анархістів із військовою розвідкою. Відомо, що вже у січні 1922 р. у Польщу були закинуті по лінії Реєстраційного відділу штабу військ України та Криму (Регістрод) анархісти Адольф («Моріс»), В. Бродський та М. Гуткін [4, арк. 255]. Останній за часом факт такої співпраці зафіксовано навесні 1925 р., коли до Болгарії із секретним завданням було направлено старого підпільника-анархіста Л. Луговика [6, л. 2; 9, с. 6, 26].

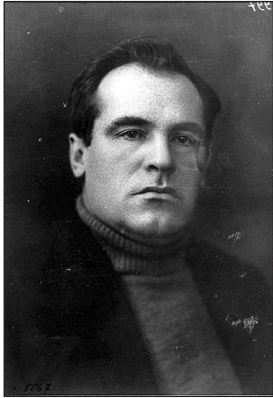
Література:

1. «Важный преступник» // Набат. Харьков, 1920. № 2 (29). С. 3 – 4.
2. «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Зб. док. К.: Вид-во НА СБУ, 2000.
3. «Маруся кричала: «Да здравствует анархия! Да здравствует свобода!...». Воспоминания З. Б. Гандлевской о деятельности анархистского подполья в Крыму летом–осенью 1919 г. // Исторический архив. 2015. №4. С. 57-64.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 415. Т. 1.
5. Государственный архив новейшей истории Смоленской области. Ф. 3. Оп. 1. Д. 614.
6. Государственный архив РФ. Ф. 533. Оп. 3. Д. 1747.
7. Державний архів Одеської області. Ф. 13. Оп. 3. Спр. 299.
8. Державний архів Харківської області. Ф. Р-6452. Оп. 2. Спр. 1069.
9. Луговик С. Пранги. М.-Л.: Молодая гвардия, 1930.
10. Реабілітовані історією. Автономна Республіка Крим. Кн. 3. Сімферополь: АнтиквА, 2006.
11. Ремпель Л.И. К истории Крымской «зеленой» Советской Повстанческой Армии // Революция в Крыму. 1927. № 1(7). С. 125-184.
12. Савченко В.А. Анархісти Одеси. 1917-1937. – Одеса: Астропринт, 2020.
13. Улановская Н. М., Улановская М. А. История одной семьи. – СПб.: Инапресс, 2003.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50698.

15. Чуднов М. Под черным знаменем. Записки анархиста. – М.: Молодая гвардия. 1930.
16. Шепель Ф.О. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірове-Кіровоград. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2014.
17. Шпаковський Л.В. Радянська Україна як інструмент експорту більшовицької революції в Румунію (початок 1920-х рр.) // Сторінки історії. 2017. № 44. С. 91-106.
18. Zieliński K. O Polską Republikę rad. Działalność polskich komunistów w Rosji radzieckiej 1918-1922. Lublin, 2013.

Фото

Луговик Л. (ок. 1929), из фондов Гос. центр. музея современной истории. 2. Улановский А. (1920), из фондов Гос. центр. музея современной истории. 3. Столяров Г. (ок. 1920) из фондов Евпаторийского краеведческого музея.

Лука Луговик

Додаток

1. Луговик Лука Сергійович (1889, Аккерман Бессараб. губ. – не раніше 1941) з міщан. Освіта нижча. Жив в Аккермані, робітник. Член РСДРП з 1904, меншовик. Працював у підпільній друкарні. Член ПСР з 1905, зав. бібліотекою парт. організації. Анархіст-комуніст з 1907, член аккерман. Південної групи анархістів-руйнівників, брав участь у терор. актах та експропріаціях. Заарешт. в Аккермані на поч. 1908. Утримувався у в'язницях Кишиніва, Одеси. Судився Кишинів. окр. судом 17.09.1908, засуджений до каторги на 4 р. Судився Одес. військ.-окр. судом 27.05.1909, звинувач. в участі у збройному нападі на будинок аккерман. священика Щуки, засуджений до смертної кари. При затвердженні вирок замінен на безстрокову каторгу. Покарання відбував в Одес. в'язниці, Смолен. центр. катор. в'язниці, Кишинів. губ. в'язниці. Звільнений у березні 1917. Повернувся до Аккерману. Член Аккерман. групи анархістів-комуністів, Аккерман. Ради та її виконкому. У січні-лютому 1918 перейшов на нелегальне становище у зв'язку із захопленням Бессараб. губ. румун. військами. Не пізніше осені 1918 виїхав до Криму. Жив у Сімферополі, брав участь у підпільній діяльності проти німець. інтервентів, режиму Крим. край. уряду. Один з лідерів нелегал. Південної федерації анархістів, що діяла в Криму. Наприкінці 1918 керував бойовою дружиною сімферополь. анархістів, організатор експропріацій і замахів. У березні 1919 входив в організацію анархістів підпілля С. Бондаренко і В. Удалого, брав участь в експропріаціях Управління

Півден. залізниць, Управління Катеринослав. залізниць. Після захоплення Криму денікінцями в червні 1919 перейшов на нелегальне становище, організатор і лідер підпільної Сімферополь. групи анархістів (Південна група анархістів-комуністів). Входив до підпіль. Крим. ревкому, в якому завідував військ. і мобілізац. відділами. На поч 1921 жив у Сімферополі, працював у Наркоматі землеробства Крим. АРСР і в Сімферополь. міському із землеустрою. Один з організаторів Крим. федерації анархістів в сер. 1921. До поч. 1922 переїхав до Севастополя, працював у Реєстроді, був направлений закордон. У 1923 був заарештований в Туреччині. Висланий до Болгарії, навесні 1925 був заарештований в Болгарії, висланий до Греції, звідки в 1926 знову повернувся до Болгарії. У 1928 заявив, через пресу, про вихід з анарх. руху. У 1930-х жив у Москві. Заарешт. у Москві 01.05.1941 за звинуваченням в антирадян. діяльності. Постановою Особ. наради НКВС від 12.10.1941 засуджений як «соц.-небезпечний елемент» до ув'язнення у випр.-труд. табори на 5 років.

Олександр Улановський

2. Улановський Олександр Петрович (Ізраїль

Хайкелевич (Хаскелевич); «Альоша», «Альоша Буланов», «Альоша Чорний», «Альоша Кримський») (24.12.1891, Керч Тавр. губ. – 1971, Москва) З міщан, син кравця. Освіта початкова, закінчив двоклас. школу в Одесі. Анархіст-комуніст з літа 1907, член одес. Робочої групи анархістів Півдня. Після 1908 входив в анарх. групи (Південнорос. федерацію анархістів) в Одесі, Кишиневі і Керчі. Брав участь в організації підпільної друкарні в Кишиневі, поширював літературу. З 1909 входив до одес. Південно-російс. групи анархістів-комуністів «Смерть буржуазії – життя робітникам». Заарешт. в Одесі в серпні 1910. Засуджений до адмін. заслання

в Східний Сибір на 4 р. Заслання відбував у Турухан. краї Єнісей. губ., підтримував знайомство з І.Сталіним і Я.Свердловим. Втік із заслання влітку 1913, виїхав до Архангельська, де найнявся кочегаром на британ. пароплав і відплив за кордон. В еміграції жив у Лондоні, переїхав до Парижа, працював на заводі «Рено», організував там страйк. У 1914 перейшов лінію фронту, жив у Німеччині, працював на шахті в Рурі. У 1915 нелегально повернувся до Російській імперії. Заарешт. в Кишиневі в 1915. Засланий в Турухан. край.

Звільнений у березні 1917. Деякий час жив у Харкові, Катеринославі, Керчі, працював на заводах. Учасник рев. подій в Криму. Делегат I-го Всерос. з'їзду моряків (Петроград) як представник матросів Чорномор. торгового флоту. На поч. 1918 обраний членом і головою т. зв. «Ради семи» (Рада управління водного транспорту), до якого перейшло управління суднами Чорномор. флоту в Керчі. З кінця весни 1918 брав участь у підпільній діяльності одес. анархістів проти німець. окупації, білого режимів. Бл. 17.12.1918, як представник анархістів, увійшов до підпільного міжпарт. Об'єд. ревкому. Учасник зброй. повстання в Одесі 05-06.04.1919, керував групою анархістів, яка захопила поліцейську дільницю. Після приходу Червоної армії з 12.05.1919 увійшов до Верх. колегії з обкладання одес. буржуазії контрибуцією. Навесні 1919 брав участь у формуванні в Одесі червоноарм. полку, служив пом. ком. бронепотяга ім. М. Худякова. Брав участь у боях з білими на Півден. фронті під ком. А. Железнякова, був присутній при його загибелі 25.07.1919. У середині 1919 нелегал. виїхав у Крим, зайнятий денікінцями. Жив у Сімферополі, активний член Південно-рос. федерації анархістів. Наприкінці літа 1920 направлений підпіль. організацією до партизанів О. Мокроусова. Восени 1920 був членом штабу і нач. підривних команд Крим. повстанської армії. Після розгрому Врангеля був членом Крим. і Феодос. ревкомів. Намагався вступити до РКП(б), але відмовився написати відповідну заяву для більшовиць. газет. Заарештований в Одесі у березні 1921 за виступ на мітингу, на якому висловив підтримку Крошадт. повстанню і заявив, що воно було викликано неправильними діями радянської влади. Звільнений через кілька днів. Незабаром після звільнення погодився вступити на службу в ЧК. Направлений, разом з дружиною, на нелегальну роботу до Німеччини. Збирав інформації про настрої німець. анархістів і їх відношення до можливого ком. повстання в Німеччині. У 1922 оселився в Петрограді, влаштувався кочегаром на пароплав «Пролетар». Незабаром переїхав до Москви, працював у Профінтерні, брав участь в організації портових «інтернац. клубів» Міжнарод. союзу моряків і порт. робітників (МСМПР). У 1923 відряджений до Німеччини «по лінії Профінтерну». Жив у Гамбурзі, керував портовим бюро Союзу водників. Вступив до Компартії Німеччини. У 1923 був викритий німець. поліцією і повернувся в СРСР. У 1923-28 жив у Москві, працював у ЦК МСМПР, виїжджав у відрядження до Німеччини і Китаю. У 1928 вступив на службу в Розвідупр Штабу РСЧА. Працював у Китаї, Франції, Німеччині, США, Данії. Викритий в 1935 спільними діями фінської і данської розвідки. Заарешт. в Данії в лютому 1935 і засуджений до тюрем. ув'язнення на 4 роки. Звільнений достроково в 1936 «за хорошу поведінку», висланий з кра-

їни. Після звільнення жив у Москві, працював викладачем у Розвідшколі РУ Ген. штабу РСЧА і у Військ. академії. Звільнений з РУ РСЧА в червні 1937 «як такий що не заслуговує політичної довіри». Працював викладачем англ. мови у Військ. академії, потім в Арт. академії. Влітку 1941 відправився на фронт, був важко поранений в бою, направлений до госпіталю в Курган. Після лікування, у 1943 жив на Далекому Сході, працював перекладачем Головпівнморшляху. У 1946 повернувся до Москви, працював наук. співробіт. Головпівнморшляху. Заарешт. у Москві 03.03.1949 за підозрою в шпигунстві і у зв'язку з минулою приналежністю до анархістів. Постановою Особ. наради при МДБ СРСР від 24.12.1949 засуджений до ув'язнення у випр.-труд. таборі (ВТТ) на 15 років. Покарання відбував у Караганд. ВТТ, працював на копальнях біля Джезказгана Казахської РСР. У 1954 отримав травму, після чого був переведений в Тихонов. інвалід. будинок (Караганда). Постановою ВК ВС СРСР від 23.05.1956 справу припинено, реабілітовано. Помер у Москві в 1971 від інфаркту.

3. Саф'ян Йосип Насонович (нелегал. Берг, Спіро) (11.09.1886, Мозир Мінськ. губ. – бл. 10.1920). 3 міщан. Освіта нижча, навчався в училищі «Труд» (Одеса). На поч. 1900-х жив у Річиці Мінськ. губ., робітник-чавуноливарник. Член Бунду з 1903. Заарештований в Річиці в 1903. До 1906 жив у Катеринославі, робітник. Брав участь у діяльності Катеринослав. організації Бунду. Заарештований у Катеринославі навесні 1906. По дорозі до відділку втік разом з есером Б.Берковим. Анархіст-комуніст з літа 1906, член одес. Південно-рос. групи анархістів-комуністів «Чорний прапор». Працював у пропаганд. гуртках. У складі групи Беркова брав участь у підготовці замаху на ком. Одес. військ. округом ген. Каульбарса. Заарешт. в Кишиніві 18.04.1907, поліц. засідкою в банк. конторі Білоцерківського, разом з більшістю членів групи Беркова; чинив збройний опір. Утримувався в Кишинів., потім в Одес. в'язниці. Судився Одес. військ.-окр. судом в 1908, звинувачувався в участі у збройному нападі на банк. контору, засуджений до безстрокової каторги. Покарання відбував в Одес. в'язниці (1908-1909), Смоленськ. (1909-1911) і Орловськ. (1911-1917) центр. каторж. в'язницях. Звільнений 03.03.1917. Москов. бюро допомоги амністованим відправлений до санаторію до с. Железноводськ П'ятигор. повіту Терської обл., потім до с. Алупка Ялтин. повіту Тавр. губ.. Член Алупкин. Ради робіт. депутатів. На поч. 1918 був членом Алупкин. ревкому. Брав участь в організації рев. бойових загонів. Член Соц. загону міста Ялти. Навесні 1918 брав участь у боях з австро-німець. військами. У червні 1918 евакуювався в Новоросійськ. За допомогою новоросій. анархістів намагався сформувати групу з

організації партизан. загону на Кавказі. У липні-серпні 1918 входив до складу штабу Дон. фронту. Восени 1918 жив у Москві. Член Москов. групи анархістів підпілля (Укр. група анархістів, Ініціатив. група укр. анархістів-комуністів), брав участь у ряді експропріацій радянських установ. Наприкінці 1918 виїхав в Україну. Вступив до Конфедерації анархічних організацій України «Набат». Жив в Одесі, брав участь у підпільній діяльності анархістів. Заарештований білою контррозвідкою в Одесі на поч. 1919. Судився військ.-польов. судом, засуджений до розстрілу. Звільнений при взятті Одеси отаманом Григор'євим 05-06.04.1919. 21.08.1919 відряджений Рев. військ. радою 3-ї Укр. радян. армії до Миколаєва Херсон. губ. на підпільну роботу у військах Григор'єва. У 1919-20 жив нелегал. в Криму під прізвищем Спіро. Один з лідерів Південно-рос. федерації анархістів, член підпільного Сімферополь. і Крим. обл. ревкому. Заарештований денікін. контррозвідкою в Сімферополі 07.01.1920. Утримувався в Сімферополь. губ. в'язниці. Втік 31.01.1920 за допомогою ревкому. Влітку 1920, спільно з Л.Луговиком і А.Улановським, чинив збройний опір стражникам в Сімферополі, жив у Катеринославі, Харкові. Заарешт. у Харкові 22.08.1920, звільнений. На поч. жовтня 1920, за дорученням Раднаркому УРСР, виїхав з Харкова до зайнятого Рев. Повстанською Армією України (РПАУ) Старобільська Донец. губ. разом з Я.Алим та І.Готманом для посередництва у переговорах з махновцями про укладення військ.-політ. союзу між РПАУ і рад. владою. В дорозі всі троє зникли безвісти в районі ст. Міллерово.

4. Столяров Григорій Абрамович («Джордж») (? – 25.09.1920, Євпаторія

Григорій Столяров

Таврій. губ.) Робітник-кравець. Учасник рев. руху з 1905. Емігрував у 1906, жив у США. За кордоном приєднався до анархістів-синдикалістів. Член Федерації союзів рос. робітників у Сполучених Штатах і Канаді. 3 сер 1917 жив у Петрограді, член Петроград. федерації анархістів-комуністів, учасник Липневого повстання в Петрограді, вів агітацію серед солдатів 1-го кулемет полку. Після придушення повстання зник з Петрограда в Поволжі. З 1918 жив в Україні, член Конфедерації анархічних організацій України «Набат». У пер. пол. 1919 брав активну участь у Махновському русі. Влітку 1919 виїхав до Криму, організатор і лідер Севастополь. групи анархістів «Набат». У лютому

1920 увійшов до підпільного ревкому в Севастополі, деякий час був його головою. Заарештований білою контррозвідкою в Севастополі на поч. 1920. Незабаром втік з в'язниці. Член міжпарт. обл. Крим. ревкому. Заарештований білою контррозвідкою в Сімферополі в вересні 1920. Розстріляний в Євпаторії 25.09.1920.

5. Гестрін Арон Фроїмович (Ок. 1882, Поділь. губ. – 1921, Сімферополь) З катеринослав. міщан. Жив у Гомелі і в Катеринославі, працював шевцем. Заарешт. у Гомелі за участь у страйку, сидів у в'язниці. Після звільнення жив у Кременчуці Полтав. губ.. Мобілізований в 1914, служив рядовим 187-го піх. Аварськ. полку 47-ї піх. дивізії 16-го корпусу 4-ї армії Півден.-Захід. фронту. Полонений німець. військами біля с. Бихів Пінськ. повіту 25.08.1914. Утримувався в таборі Йозефштадт в Яромерже (Австро-Угорщина). До поч. 1918 жив у Катеринославі, працював шевцем. Анархіст-синдикаліст, член Катеринослав. федерації анархістів. У др. пол. 1919 відряджений катеринослав. Реєстраційним відділом на підпільну роботу в Крим. Член «підривної команди». Заарештований в Харкові 21.08.1920. Незабаром справу припинено, звільнено. Після взяття Сімферополя РСЧА перебував у Криму, співпрацював з махновцями. Заарешт. у Сімферополі бл. 26.11.1920 у зв'язку з ліквідацією «анархо-махновщини». Утримувався в Сімферополь. в'язниці в розпорядженні Особ. відділу 4-ї армії. Звільнений на поч. 1921 за клопотанням повіт. комітету РКП(б), як «колишній підпільник проти білих». Після звільнення жив у Сімферополі. Наклав на себе руки незабаром після звільнення, застрелившись у дворі повіт. комітету РКП(б). Причини самогубства невідомі.

6. Саф'ян Ліза (Екенберг Ревекка) (1895 -?) У 1910-ті емігрувала до США. Анархістка-синдикалістка. Повернулася до Російської імперії у 1917. Восени 1918 жила в Москві, член Москов. групи анархістів підпілля, брала участь в експропріаціях рад. установ. Наприкінці 1918 виїхала на підпільну роботу в Україну. З осені 1919 нелегально жила в Криму. Член Півден. федерації анархістів, брала участь у підпільній діяльності проти білих. У 1921 член Одес. групи анархістів «Набат», вела пропаганд. діяльність серед членів Спілки харчовиків. Була пов'язана з підпільною експропріатор. групою на чолі з В.Олександровичем. Заарештована в Одесі у вересні 1921 при спробі виїхати морем до Криму, при особистому обшуку виявлено револьвер. Найближчим часом звільнена за розпорядженням ВУЧК. Заарештована в Одесі

в жовтні 1921 у справі «анархо-махновської бандитської організації» Олександровича. У грудні 1921 залишалася у в'язниці Одес. губНК. За деякими відомостями, втекла з в'язниці. У 1922 виїхала за кордон. У 1923 нелегально повернулася в Україну, встановила зв'язки з харків. анархістами. У 1925 знову виїхала за кордон, у зв'язку з арештами харків. анарх. підпілля влітку 1925. В еміграції жила у Франції. У жовтні 1936 виїхала до Іспанії, вступила в Групу рос. анархістів ім. Олексія Борового в Барселоні.

7. Чуднов Михайло Миколайович (1900, с. Кулебаки Ардатов. повіту Нижньогород. губ. – 14.06.1938, Сімферополь). Син робітника. Освіта середня. Жив у Сімферополі. Анархіст-комуніст з лютого 1918, член Сімферополь. федерації анархістів-комуністів, добровольц І-го Чорномор. партизан. загону анархістів, брав участь у боях з німець.-австр. військами. У березні 1918 загин знаходився в районі Катеринослава, де приєднався до Партизан. загону ім. М. Бакуніна. У квітні 1918 брав участь у боях в Пів. Таврії, потім у відступі до Царицина. З середини 1918 служив у частинах 4-ї армії Схід. фронту. У 1919 повернувся до Сімферополя. При денікінському режимі працював у підпільній Сімферополь. групі анархістів-комуністів. Заарештований денікінською контррозвідкою в Сімферополі в січні 1920, втік з в'язниці. Після втечі перебував у складі Крим. повстан. армії О. Мокроусова. Деякий час працював комендантом американ. місії. У 1921 виїхав за кордон, вів розвідувальну діяльність у Стамбулі та на Балканах. Повернувся в СРСР близько 1923. Жив у Сімферополі, працював кор. газ. «Известия» в Крим. АРСР. Заарешт. у Сімферополі 24.01.1937 за звинуваченням у шпигунстві, антирадян. пропаганді та терор. діяльності, у співпраці з білою розвідкою в 1919-20. Постановою Військ. трибуналу Чорномор. флоту від 02.02.1938 засуджений до розстрілу. Розстріл. у Сімферополі 14.06.1938.

8. Липовецький Борис Юхимович (Кричевський) (1892, Єлисаветград Херсон. губ. – 28.05.1938, Харків) З міщан, син робітника-кустаря. Освіта нижча. Робітник. У 1908 жив у Франції, де вступив в РСДРП. До поч. 1910-х переїхав до США. Член Соц. робіт. партії Америки з 1910. Анархіст-синдикаліст з 1912. Незабаром після приєднання до анархістів виїхав до Рос. імперії, брав участь у діяльності анархістів у Варшаві. Заарешт. у Варшаві в 1913. Звинувачувався у зберіганні та розповсюд. забороненої літератури. Звільнений під заставу. Втік за кордон. Повернувся до США, жив у Чикаго, робітник. Член американ. синдикалістської організації.

ції «Індустріальні робітники світу». У 1913-1914 вів нелегальну роботу в Рос. імперії. Після 1914 жив у США. Повернувся до України в 1917. Жив на Донбасі, робітник. Організатор профспілки гірників. Навесні 1918 оселився в Єлисаветграді. Член Конфедерації анархічних організацій України «Набат» та Єлисаветград. федерації анархістів «Набат». Заарештований в Єлисаветграді навесні 1919. Після взяття Єлисаветграда білими (липень 1919) брав участь у діяльності антиденікінського підпілля. У 1920 був секретарем Федерації. Заарештований у Харкові в 1921. Звільнений через два місяці. У 1921 виїхав до Проскурова Поділь. губ. у складі групи єлисаветград. анархістів, поступив на службу до місцевого пункту Розвідупра при штабі військ України і Криму. На поч. березня 1922 переїхав до Києва, працював в органах Наркомату зовнішньої торгівлі УРСР. З 1922 жив у Харкові, домагався звільнення заарештованих «набатовців» на чолі з А. Бароном, член підпільної Харків. федерації анархічних груп, створеної до 1923. Вів пропаганду, підтримував зв'язки з анархічною еміграцією, отримував гроші з-за кордону для надання допомоги репресованим в СРСР анархістам. Заарешт. у Харкові 13.06.1924 за звинуваченням у підпільній анархічній діяльності. Утримувався в Харків. центр. будинку примус. робіт №1. 28.06.1924 справу харків. анархістів було передано в Секрет. відділ ОДПУ СРСР, відправлений на слідство до Москви. З 03.07.1924 утримувався в Бутир. в'язниці. Постановою Особ. наради при Колегії ОДПУ від 25.07.1924 засуджений до заслання в Середню Азію (Ташкент) на 3 роки. Член Ташкент. групи анархістів «Набат». Заарештований у Ташкенті 25.12.1925, під час обшуку вилучено листування із закордоном, грошові перекази, анархічну літературу. Утримувався в Ташкент. в'язниці. Постановою ОН при Колегії ОДПУ від 26.03.1926 засуджений до ув'язнення в політізолятор на 3 роки. Покарання відбував у Тобольськ. (1926) і Верхньоуральськ. (1927-29) політізоляторах. Постановою Колегії ОДПУ від 13.12.1927 термін покарання скорочено на чверть, за амністією. Засуджений в 1929 до заслання в Казахстан на 3 роки. До кінця 1930 жив на засланні в Уральську. Звільнений із заслання в 1930 з обмеженням місця проживання на 3 роки. Жив у Дніпропетровську. До 1937 жив у Харкові, працював рахівником на Харків. трактор. заводі. Заарешт. у Харкові 14.10.1937 за звинуваченням в участі в контррев. террор. анархістській організації. Утримувався в Харків. в'язниці. Постановою Особ.трійки УНКВС Харків. обл. від 13.04.1938 засуджений до розстрілу. Розстріл. у Харкові 28.05.1938.

9. Тепер Ісаак Якович (Гордєєв) (1901, Любар Новоград-Волин. пові-

ту Волин. губ. – бл. 22.01.1938, Петропавловськ) з миропільських міщан. Освіта середня, закінчив Єлисаветград. гімназію. До 1917 жив в Єлисаветграді, навчався в 6-му класі гімназії. У 1917 увійшов до групи рев. молоді, що об'єднувала прихильників анархістів, більшовиків, лів. есерів та інших соц. партій. Анархіст-синдикаліст з 1917. Член Конфедерації анархічних організацій України «Набат». Навесні 1919 жив в Єлисаветграді. Активний член групи анархічної молоді «Набат», брав участь у роботі зі створення Всеукр. спілки анархічної молоді. У квітні-травні 1919 відвідав Гуляйполе, зустрічався з Н. Махно. З поч. 1920 жив у Харкові, член Харків. групи анархістів «Набат». Учасник нелегальної наради активних працівників «Набат» (Харков, квітень 1920). Був обраний членом делегації, якій було доручено виїхати до Н.Махно в якості офіційного представництва «Набат» в Махновському русі. Заарештований у Харкові 07.06.1920 в анарх. магазині «Вільне Братство». Звільнений 21.06.1920. Після звільнення виїхав з Харкова і приєднався до РПАУ. З цього часу брав участь у рейдах махновців по червоних тилах. Працював у культурно-просвіт. відділі при Раді рев. повстанців України, член редколегії «органу рев. повстанців України (махновців)» газ. «Путь к свободе». У серпні 1920 повернувся до Харкова. Делегат нелегальної III-ї конференції «Набат» (Харків, 03-08.09.1920). У жовтні 1920 знову приєднався до Махновського руху. Співробітник КПВ, член редакції газети «Путь ксвободе». Незабаром після розриву рад. владою військ. союзу з махновщиною (26.11.1920) покинув РПАУ і повернувся до Харкова. Заарешт. у Харкові 29.01.1921 за анархічні переконання. Звільнений 14.02.1921, під підписку про щоденну явку в комендатуру Харків. губЧК. У 1921 виїхав до Проскурова Поділь. губ. Вступив на службу до місцевого пункту Розвідупр при штабі військ України та Криму, обійняв посаду заст. нач. пункту. 16.06.1922 переїхав до Харкова. Після 1922 «зважаючи на великі заслуги з ліквідації махновського і політичного бандитизму на Україні» був прийнятий на службу в ДПУ УСРР. У серпні 1924 брав участь в операції ДПУ з виявлення та вилучення махновських цінностей у населення Запоріж. округу Катеринослав. губ. У 1924 опублікував книгу «Махно. Від «єдиного» анархізму до ніг румунського короля», в якій зрікся анархізму і зобразив махновщину у вигляді бандитсько-погром. руху. Кандидат у члени КП(б) У з 1924. У 1927 працював уповноваженим Секрет. відділу ДПУ УСРР. Прихильник троцькістської лівої опозиції. На поч. 1928 звільнений з ДПУ і виключений з кандидатів у члени КП(б)У «за приналежність до контррев. троцьк. фракції». З травня 1928 служив рай. уповноваженим Харків. ок-

руж. відділу ДПУ, пізніше переведений на посаду завідувача культ.-педагог. роботою Труд. комуни ДПУ УСРР. Звільнений з органів ОДПУ у зв'язку з участю в організації роботи підпільної друкарні. Заарешт. Секрет. відділом ДПУ УРСР 23.11.1929. Постановою Суд. трійки при Колегії ДПУ УСРР від 12.12.1929 засуджений за звинуваченням в антирад. агітації до ув'язнення в концтабір на 5 років. Постановою Колегії ОДПУ від 03.01.1930 засуджений за звинуваченням у приналежності до контррев. організації до ув'язнення в концтабір на 10 років. Покарання відбував в Ухтин. експедиції ОДПУ – Ухто-Печерськ. виправ.-труд. таборі (Ухтпечлаг). До березня 1932 працював нач. культ.-вихов. частини. У 1932 – нач. Печерськ. табірної відділення (с. Воя) Ухтпечлага. Звільнений достроково 20.02.1933 на підставі постанови суд. засідання Колегії ОДПУ від 28.01.1933 з залишенням для роботи в Ухті Комі автон. області, на термін покарання. З березня 1933 працював нач. Промислу №2 ім. ОДПУ Ухтпечлага ОДПУ. Заарешт. у Харкові 23.03.1936 за звинуваченням в активній участі в контррев. троцькістській діяльності. Постановою 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР від 16.08.1936 справу припинено, звільнено. У 1937 жив у Пів.-Казахстан. обл., працював зав. виробництвом. Заарештований у Північно-Казахстан. обл. 03.08.1937 за звинуваченням в участі в контррев. троцьк. діяльності. Постановою трійки УНКВС по Пів.-Казахстан. обл. від 22.01.1938 засуджений до розстрілу. Розстріл. у Петропавловську.

10. Кеврик Віра Євлампіївна (уроджена Дудкова) (1893, Перм. губ. – бл. 1927) Освіта середня, закінчила Уфим. жіночу гімназію. З 1912 жила в Казані, працювала в педіатричній лікарні. У 1914 добровольцем виїхала на фронт, сестрою милосердя. З 1915 жила в Саратові. Анархістка-комуністка з 1917, член Саратов. рев. групи анархістів-комуністів і Саратов. вільної асоціації анархічних груп. Познайомила з одним з лідерів саратов. анархістів М. Альтенбергом (М. В. Кеврик), за якого потім вийшла заміж. На поч. 1919 переїхала до Києва. У 1920 за дорученням Київ. комітету КП(б)У виїхала до Польщі для підпільної анарх. роботи. Заарешт. в Польщі в 1920. Утримувалася у в'язниці 1 рік і 3 місяці. За розпорядженням влади вислана з країни в 1921. Жила в Мінську, вступила в РКП(б), через 1,5 тижня офіційно вийшла з партії. У березні 1922 жила в Москві, встановила зв'язки з Москов. організацією анархістів підпілля. Влітку 1922 разом з Е.Відерман і Д.Степовий брала участь у підготовці втечі анархістів І.Ахтирського і Д.Когана з Бутир. в'язниці

(04.07.1922). У вересні 1922 виїхала до Смоленська, маючи намір відправитися на підпільну роботу в Польщу. Заарешт. в Смоленську 15.11.1922. Звинувачувалася у сприянні втечі Ахтирського і Когана. Відправлена на слідство до Москви, утримувалася у Внутр. в'язниці ДПУ. Постановою від 23.02.1923 засуджена до ув'язнення в концтабір на 2 роки. З 1923 утримувалася в Соловець. таборі особ. призначення, де захворіла на туберкульоз. З 17.11.1924 переведена в Кемлаг. Звільнена під нагляд через хворобу 23.02.1925. Постановою від 05.03.1925 засуджена до обмеження місця проживання на 3 роки. Виїхала до Уфи. Заарешт. в Уфі 1926. Засуджена до заслання в Сибір на 3 роки. Заслання відбувала в Бійську Сибір. краю. За відомостями Фонду допомоги при МТР ув'язненим і засланням анархістам і анархо-синдикалістам в Росії, «безслідно зникла».

11. Кеврик Максим Ісаакович (Мордко Іцков; «Макс Альтенберг», «Авенаріус») (ок. 1891, Шумово Ломжин. повіту Ломжин. губ. – 18.04.1926, Варшава). З міщан. Жив у Варшаві. Анархіст-комуніст, член Варшав. групи анархістів-комуністів «Ітернаціонал». 20.11.1908 його квартира була обшукана, виявлені рецепти виготовлення бомб і рукопис рев. змісту. Уникнув арешту і втік. Заочно притягнутий до дізнання за звинуваченням у приналежності до «партії анархістів-комуністів». Заарешт. у Соколках Гроднен. губ. 15.08.1914. З 27.08.1914 утримувався у в'язниці у Варшаві. У зв'язку з наступом німець. військ в 1915 вивезений до Саратова, утримувався в Саратов. губ. в'язниці. Судився Саратов. суд. палатою 27.09.1916, звинувачувався в приналежності до анархістів-комуністів, виправданий за браком доказів. Звільнений 31.10.1916. Після звільнення жив у Саратові, став лідером Саратов. вільної асоціації анархічних груп. Ред. газ. «Голос анархии». З осені 1917 співпрацював з більшовиками і рад. владою. За свідченням Н.Махна, навесні 1918 домагався виїзду з Саратова неугодовних владі анархістів, в т.ч. членів анархічних повстанських загонів що відступили з України. Учасник Саратов. конференції анархістів (травень 1918). Член Саратов. Ради (1918-19). Делегат II-ї Всерос. конференції анархістів-синдикалістів (Москва, 25.11-01.12.1918) як представник Саратов. групи пропаганди анархічних ідей. Під час виборчої кампанії на виборах до міської Ради в січні 1920 брав участь у публ. диспуті з більшовиками. Диспут закінчився конфліктом між більшовиками і анархістами, в результаті чого виїхав з Саратова. До вересня 1920 оселився в Смоленську, працював у Рев. військ. раді Захід.

фронту. Після жовтня 1920 направлений на підпільну роботу в Польщу. У підпіллі був відомий під псевдонімом «Моріц». З 1924 жив у Варшаві. Брав участь у синдикалістському русі польсь. робітників. Варшав. кор. газ. «Голос труда», співпрацював з жур. «Волна». Останні роки життя тяжко хворів на туберкульоз легенів. Помер у Варшаві 18.04.1926 від туберкульозу.

12. Авруцька Фаня Ааронівна (1897, Київ – не раніше 1937) з міщан. Жила в Києві, працювала конторницею. У 1913 втекла за кордон у зв'язку із загрозою арешту за рев. діяльність. Жила в Парижі, брала участь у діяльності закордон. анархічних груп. Повернулася до Києва в 1917. Входила до київ. анархічних груп. Член Конфедерації анархічних організацій України «Набат» з кінця 1918. Навесні 1919 була секретарем Київ. групи анархічної молоді «Набат». Заарешт. в Києві 24.03.1919. Утримувалася у в'язниці при Київ. губЧК, звільнена постановою юр. відділу Київ. губЧК від 26.03.1919. Заарештована в Харкові 07.06.1920 в анарх. книжковому магазині «Вільне братство» за підозрою у зв'язках з махновщиною. Після погрози групи заарештованих почати колективне голодування звільнена разом з іншими анархістами 14.06.1920. Заарешт. Центр. упр. ЧК України в Харкові 26.11.1920 при ліквідації «анархо-махновщини». Наприкінці грудня 1920 відправлена в Москву в розпорядження Секрет. відділу ВЧК в числі 40 активних учасників махновського і анархічного руху. Утримувалася в Бутир. в'язниці. 26.04.1921 вивезена до Ярослав. в'язниці. У січні 1922 переведена в Орлов. в'язницю. У вересні 1922 етапована до Харкова як майбутня учасниця процесу Верх. рев. трибуналу при Всеукр. ЦВК (ВУЦВК) у справі «набатівців». Утримувалася в Харків. будинку примус. робіт №1 на Холодній Горі. З 05.10.1922 брала участь у колективному голодуванні. Постановою Президії ВУЦВК від 11.10.1922 голодуючі були звільнені із зобов'язанням зареєструватися в органах ДПУ за місцем проживання. Після звільнення стала дружиною А.Барона. Як і чоловік, підлягала висилці за кордон. З 25.09.1922 перебувала на лікуванні в київ. 4-му рад. санаторії «з приводу важкого поліартриту, прикував її до ліжка». У 1924 проживала в Києві. У лютому 1925 виїхала до чоловіка на заслання в Бійськ Алтай. губ. Влітку 1925 через хворобу була змушена повернутися до Києва, де жила до листопада 1926. У 1931 жила у Воронежі, де відбував «мінус» А. Барон.

13. Зехцер Самуїл Мордухович (Шварцман Соломон) (Ок. 1890, Балта Поділ. губ. – 12.03.1922, Одеса) Освіта середня. Жив в Одесі, працював учнем у слюсар. майстерні Рубіна. Член Бунду з 1907. Анархіст-комуніст з 1908. Член Одес. групи анархістів-комуністів «Чорний прапор». Бойовик, експропріатор. Заарешт. бл. березня 1909. Судився Одес. військ.-окр. судом бл. травня 1909, звинувачувався у вимаганні грошей від імені групи анархістів, засуджений до каторги на 4 роки. Звільнений бл. 1913. Засланий на поселення в Східний Сибір. Втік із заслання не пізніше 1914. Вів підпільну діяльність у Волочиську Старокостянтин. повіту Волин. губ. Заарешт. у Волочиську в 1914. Судився бл. 1914, звинувачувався в поширенні забороненої літератури серед солдатів у Волочисці, втік з заслання, засуджений до каторги на 3 роки. Покарання відбував у Бутир. в'язниці, потім у Харків. в'язниці. Звільнений у березні 1917. Повернувся до Одеси. Активний член Одес. федерації анархістів. При евакуації рад. влади з Одеси залишився в місті. Один з лідерів анархічного підпілля, співпрацював з Одес. комітетом КП(б)У. Керував бойовою дружиною анархістів. Організатор та учасник терор. актів, був членом профспілки металістів. До 1921 поступив на службу в Закордот. Працював у Румунії та Польщі. Після повернення до УСРР був завербований секрет. співробітником Всеукр. ЧК. Співробітник Особ. групи ВУЧК, вів провокаційну діяльність в анархічних організаціях. Влітку 1921 перебував у Москві, забезпечив Л. Чорного запасом держ. експедиційного паперу, що дозволило ВЧК звинуватити Чорного у виготовленні фальшивих грошей. З 06.08.1921 перебував в Одесі разом з Л. Саф'ян. У телеграмі голови Одес. губЧК нач. СОУ ВУЧК йшлося, що «Шварцман» грає «подвійну роль», робилося припущення про те, що він розконспірував себе перед Саф'ян. До сер. вересня 1921 дав чекістам перші відомості про групу В. Олександровича. До цього ж часу вступив в КП(б)У із зарахуванням парт. стажу з 1917. У 1922 залучений Особ. групою ВУЧК до розслідування за звинуваченням у привласненні грошей і хабарництві. За рішенням керівника Особ. групи Ф. Мартинова розстріл. в Одесі 12.03.1922.

Одеса нашого покоління

*Микола МИХАЙЛУЦА, доктор історичних наук,
професор, директор Навчально-наукового
морського гуманітарного інституту
Одеського морського національного університету*

ОДЕСЬКИЙ ВОДНИЙ: ІНСТИТУТСЬКЕ ЖИТТЯ НАПРИКІНЦІ 1980-Х. РЕКТОРСЬКІ ПЕРЕГОНИ (до 95-річчя заснування вишу)

Перебудовчі процеси розпочалися із вже мало відомого квітневого 1985 р. пленуму ЦК КПРС. На цьому партійному зібранні, на якому «по-горбачовськи», перестраховано «по-новаторськи» було виголошено ідеї модернізації економічного і політичного життя Союзу, зачепили звичайно ж і Україну, відповідно й південь республіки. Ідеї демократизації суспільства, надії на сутнісні зміни шляхом формування багатопартійної системи, через розширення прав, повноважень та представництва різних громадських і неформальних організацій, обмеження впливу комуністичної партії в усіх сферах життя, зокрема й в освіті, вихованні майбутніх поколінь, були на слуху як під час чисельних форумів, в наукових осередках, так і в приватних розмовах та викладацьких колах, в аудиторіях і гуртожитках серед студентської молоді. Студентство, як активна й апіорно прогресивна спільнота, в середині червня 1989 р. обговорювала, не лише підготовку до складання сесії, плани на практику, канікули, але й майбутнє скликання Форуму студентської молоді. Підготовка до всесоюзного студентського заходу йшла повним ходом: проводилися круглі столи, розсилалися і оприлюднювалися проекти документів, розглядалися й обговорювалися кандидатури делегатів форуму тощо. Студенти ОІМФу не залишалися осторонь, – за свідченням інститутської малотиражки «Вимпел», – ними активно дискутувалися основні положення й робоча програма студентського форуму [1].

Особливе зацікавлення викликала тематика дискусій і платформ, які було запропоновано для обговорення. Щоби було зрозуміло для тих, хто народжений вже в незалежній Україні наскільки актуальним

виявлявся комплекс проблем, що турбував студентську молодь понад 30 років тому, наведу кільканадцять сутнісних і з часом не втрачаючих свого сенсу ідей, що протягувалися реформаторами освіти. Тож які саме блоки турбували освітянську і студентські спільноту? Як на мене й на тепер дуже важливі проблеми: перебудова вищої освіти, організація процесу, взаємини на рівні студент/викладач, проблеми та форми співробітництва, самостійна робота студента; вищі/виробництво: форми співробітництва; пошуки «свого» абітурієнта; участь студентів в управлінні навчальним процесом: студент у складі вченої ради вишу; самоуправління чи самообслуговування, і чи потрібне самоуправління взагалі?; студентський парламент: його призначення; студент і військова кафедра: чи потрібна така практика?; медична підготовка і курс цивільної підготовки; воєнно-патріотичне виховання; викладання суспільних наук, гуманітаризація технічної освіти; науково-технічна творчість студентської молоді: матеріальна база, підтримка талановитої молоді, студентські об'єднання, олімпіади, конкурси тощо. Серед проблем, які чіпляли молодь того часу, були й питання суспільно-політичного характеру, демократія і гласність, політичні клуби, неформальні об'єднання тощо, а також дозвілля, соціальні й побутові питання, стипендія (як плата за труд чи соціальна допомога), трудова діяльність, екологія, студентські організації, асоціації, профспілки, інтернаціоналізація освіти, національна культура, викладання національними мовами і багато-багато інших питань, які ставила молодь у тому, ще «донецькому» суспільстві. Ці та інші питання ставали темами дискусій на різноманітних площадках здобувачів освіти як в аудиторіях, так і за межами інституту.

Вітер змін. Обрання лідера.

Саме так, на початку квітня 1989 р. постало питання в Одеському інституті інженерів морського флоту, коли колектив став перед вибором свого нового лідера. Каденція ректора Василя Онисимовича Загоруйка завершувалася, і як зазвичай буває й в наш час, не без скандалів, критики, різних комісій, апеляцій і виправдовувань. Причин, які призвели до змін в інститутському істеблішменті виявляється ціла низка. Про них йшлося за рік до згадуваних подій, на інститутському партійно-ідеологічному форумі, який відбувся у травні-місяці з нагоди обговорення процесу перебудови в ОІМФі. І в доповіді ректора

В.О. Загоруйка і у виступах та репліках інших [2], доволі активних дискусантів та критиків (А.Ф. Потехін, О.Р. Магамалов, В.Г. Чекалов, В.А. Бойко), йшлося про проблеми і якість підготовки майбутніх фахівців. Аналіз забезпеченості інженерними кадрами галузі показав недоліки у плануванні набору і випуску за усіма спеціальностями, що призвело до перевиробництва, надлишок фахівців, особливо управлінців, гідротехніків і економістів.

В Азовському пароплавстві, державна комісія, що працювала у квітні, виявила 80 випускників ОІМФу, які працювали на робочих посадах, а 250 працювали не за спеціальністю, перебуваючи в резерві й чекаючи свого місця. З цієї причини й було прийнято міністерством скорочення набору втричі, для ОІМФу ця цифра становила 800 осіб, з яких лише 425 осіб на денну форму навчання. Поміж іншим, тоді ж було прийнято рішення про закриття філій Водного в Маріуполі (тоді ще Жданові) і Баку. Багато говорилося й про низьку якість підготовки фахівців. Нових форм активізації роботи 12 кафедр інституту навіть собі не уявляли, чекаючи рішень і вказівок зверху. Були відсутні зміни в стратегічних напрямках, таких як вдосконалення змісту освіти, інтеграція вищої школи й виробництва, потребувало в найкоротші терміни замінити підходи до екзаменаційного контролю знань студентів, якість практичної і світоглядної підготовки. І хоча на таких кафедрах, як «Двигуни внутрішнього згорання», «КіПС», «Підйомно-транспортні машини» та ін., відбувалися зміни в організації дипломного проектування, семінарські заняття проводилися у підгрупах, однак перші перебудовчі кроки були недостатньо суттєвими. Відставала від прогресу наукова робота викладацького складу інституту, хоча у кількісних показниках і були приємні зміни. На багатьох кафедрах наукова робота виділялася своєю малоефективністю (зокрема, на кафедрах інженерно-економічного факультету, на кафедрі електротехніки, гідравліки, економічної кібернетики та ін.). За багато років в інституті не було розроблено жодного патенту, не оформлено жодної ліцензії на винахідництво. А тематика наукових розробок була далекою від пріоритетних напрямків галузі, не мала значного економічного ефекту для народного господарства тощо. Однак, від кризової ситуації не спасли накопичений досвід та певні здобутки, які були поза сумнівами в ОІМФі.

Біографічні замальовки [3].

Загоруйко Василь Онисимович (24.12.1927 – 26.02.2003) – народився в українській селянській родині біля м. Тирасполя, Автономна Молдавська СРР, яка входила тоді до складу УСРР. Перебував на території окупованій румунами впродовж 1941–44 рр., у 1944 р. призваний до червоної армії. По демобілізації 1951 р. закінчив 10 класів вечірньої школи в Одесі. Працював водієм Торгмортрансу. У 1951–56 рр. навчався на судномех. факультеті ОІМФУ, спеціальність – інженер-механік. За направленням Мінморфлоту упродовж 1956–57 рр. працював майстром механічного цеху на Одеському судноремонтному заводі №2, переведений на роботу в Проектно-конструкторське бюро ЧМП. У вересні 1960 р. асистент кафедри термодинаміки ОІМФУ. 1964 р. захистив кандидатську дисертацію: «Дослідження механічного способу висушування повітря для трюмних систем кондиціювання». Вчене звання доцента отримав у 1965 р. Працював ст. науковим співробітником і професором кафедри термодинаміки та загальної теплотехніки. Упродовж 1956–70 рр. – декан судномеханічного факультету. У 1974 р. захистив докторську дисертацію, а у 1977 р. став професором по кафедрі «Термодинаміка і загальна теплотехніка». Наказом ММФ 06.08.1979 р. призначений ректором ОІМФУ, у зв'язку з переходом на іншу роботу ректора М.Г. Коваленка. Від вересня 1985 р. був призначений зав. кафедри судових енергетичних установок (за сумісництвом без додаткової оплати). У 1989 р. був обраний зав. кафедри термодинаміки і загальної теплотехніки, а з 1994 р. до 2003 р. працював професором кафедри «Теоретичні основи судової енергетики та холодильні машини», виконуючи її функції зав. кафедри. Помер 27 лютого 2003 р., похований в Одесі.

Все ж підвищення вимогливості до рівня знань студентів і випускників, в умовах зламу психології застою, показало низку проблем. Їх у квітні 1988–1989 навчального року витягла назовні інспекція Державного комітету з народної освіти СРСР, яка підтвердила незадовільну підготовку студентів з поміж низки спеціальностей інституту. Найвищий рівень підготовки, як виявила інспекція, показали студенти інженерно-економічного факультету – 73,6%, а найнижчий – 43,7% студенти факультету механізації портів [4]. Вражає й той факт, що

середній бал по цим спеціальностям виглядав теж невисоким, відповідно 4,04 і 3,56 бали за тодішньою п'ятибальною системою оцінювання знань. Найнижчою виявилася абсолютна успішність серед студентів корабелів – лише 78,6%, що може бути пояснено складністю самої спеціальності. Окрім того, у тому ж навчальному році за академічну неуспішність відрахували біля 100 студентів, найбільшу частку з яких становили здобувачі технічних спеціальностей (судномеханіки, корабелі, механізатори портів та гідротехи). Негативну роль зіграла й така, доволі вражаюча статистика – 30% від тих, кого відрахували, були студенти старших – четвертих і п'ятих курсів денної форми навчання. На вечірній і заочній формах навчання ситуація була і поготів критичною. Зазвичай такі речі породжували неприємні агенти/контрагенти, що впливали на загальний морально-психологічний клімат в колективі, перед яким стояли надважливі завдання. Зіткнулися не тільки особистісні амбіції, а скорше різні групи старої і молодой партійних номенклатур. Час перебудовчих трансформацій потребував нових ідей, людей і лідерський команд.

14 березня 1989 р. Міністерство морського флоту наказом №16/л, відповідно до рішення бюро Одеського міського комітету КПУ та за особистою заявою, В. О. Загоруйка було звільнено з посади ректора ОІМФу. З 17 березня він був переведений на посаду завідувача кафедри судових енергетичних установок з окладом 500 крб на місяць [5]. Тоді ж було прийнято рішення про проведення нових виборів, а тимчасове виконання обов'язків ректора покладалося на проректора з навчальної роботи Сергія Яковича Соломатіна. Сама процедура обрання ректора здійснювалася відповідно до «Положення про порядок обрання ректорів вузів СРСР» від 1987 р. [6] (тоді було прийнято саме так йменувати заклади вищої освіти, аббревіатура походить від русифікованого варіанту – «висшие учебные заведения»). Вимоги, які ставилися до кандидатів у майбутні ректори, здебільшого були аналогічними сьогоденнішнім – високий професіоналізм і компетентність, здібності керувати значним науково-педагогічним колективом, вимогливість і принциповість тощо, однак враховуючи значний вплив комуністичної ідеології на систему вищої освіти, керівник ще й мав бути партійним. До непередбачуваного багатьма розвалу «великого і невідомого» СРСР залишалося ще два з половиною роки.

Стартували виборчі перегони 10 квітня, коли було винесено на загальну інформацію про проведені збори у трудових колективах інституту та запропоновано кандидатури претендентів на посаду ректора. Їх виявилось п'ять. Це було свідченням того, що у 1989-му плюралізм вже укорінився у суспільній свідомості, що розкрилося, між іншим, і в зміні поколінь серед керівного складу закладів вищої освіти; не обійшла вона й інститутську громаду, і ректорську посаду в ОІМФі. Отже, життя потребувало нових обличь, нових ідей і проєктів, заряджених на новаторські підходи до підготовки інженерних кадрів та інших фахівців для морегосподарського комплексу. Задля організації підготовки і проведення виборів ректора був створений підготовчий комітет, який очолив тодішній партійний секретар (без «керівної й направляючої ролі» не обійшлося!) Ю.П. Губанков. До комітету увійшли представники ректорату, профспілки, партійного та комсомольського комітетів: С.Я. Соломатін, І.Г. Беляєв, В.М. Стаурський, Ю.В. Євтіхевич, Л.Я. Курочкін, П.Я. Панарін і Л.В. Князев. Наприкінці березня серед трудових колективів, підрозділів інституту, відповідно до квот були обрані кандидати до складу розширеної ради, яка мала нараховувати 150 осіб. 6 квітня мала відбутися вчена рада, яка затвердити кандидатури на посаду ректора ОІМФа. Через тиждень після оприлюднення початку виборчих перегонів, 17 квітня усі бажаючі змогли ознайомитися з передвиборчими програмами на сторінках «Вимпелу» [7], централізованого друкованого органу ректорату, різних громадських та політичних організацій ОІМФу. 19 квітня в актовій залі ОІМФу зібралися викладачі й студенти, щоби задати питання кандидатам у ректори. За свідченням багатьох, зустріч була конструктивною, з конкретними побажаннями й діловими пропозиціями.

24 квітня комітет підвів ризик у формуванні списку кандидатів на вакантну ректорську посаду, а 25 квітня 1989 р. відбулося розширене засідання Вченої ради інституту, на якому було затверджено остаточний список кандидатів. Серед тих, хто претендував стати очільником ОІМФу так і лишалося п'ятеро: професор Ю.Л. Воробйов (ОІМФ), професор В.І. Ланчуковський (Одеське вище інженерне морське училище – ОВІМУ), доцент Р.В. Меркт (ОІМФ), доцент С.Я. Соломатін (ОІМФ) і доцент А.В. Степанець (Далекосхідне вище інженерне морське училище – ДВІМУ).

Біографічні замальовки.

Воробйов Юрій Леонідович (16.11.1937 – 28.10.2010), народився в Одесі, упродовж 1954-60 рр. навчався у ОІМФі на кораблебудівному факультеті, за фахом інженер-кораблебудівник, доктор технічних наук, професор. По закінченню інституту працював майстром корпусного цеху Іллічівського (зараз Чорноморського) судно-ремонтного заводу, а з травня того ж року перейшов на роботу до ОІМФу, спочатку на посаду інженера, потім ст. інженера Науково-дослідного сектору, а згодом асистентом та доцентом кафедри теорії корабля. Через рік по завершенню навчання в аспірантурі (1962-65 рр.) у 1966 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Аналітичне дослідження та способи розрахунку суден при руху на глибокій воді та мілководддю» і отримав науковий ступінь кандидата технічних наук. У 1968 р. йому було присвоєно вчене звання доцента. У 1973-76 рр. – декан кораблебудівного факультету, а наприкінці деканської каденції стає зав. кафедри теорії корабля. У 1983 р. Ю.Воробйов захистив докторську дисертацію на тему: «Асимптотична теорія качки», а у 1985 р. отримав вчене звання професора. Наукові інтереси і наукова спрямованість була пов'язана з підвищенням ефективності експлуатації транспортних суден і морських споруд. Ю. Воробйов був активний продовжувачем і послідовником Південної наукової школи з теорії корабля та гідромеханіки. Претендент у ректори на той час вже мав понад 120 наукових праць, опублікованих у солідних міжнародних, академічних, загальносоюзних та республіканських наукових виданнях. Його наукові здобутки були кваліфіковані Вищою атестаційною комісією СРСР, як новий і перспективний науковий напрямок. Володіючи англійською мовою, що для застійної епохи було рідкістю (а часом розцінювалося або як аполітичність, або як нерадянськість), Ю. Воробйов читав лекції, виступав з доповідями на міжнародних наукових форумах. Разом з тим, він був заступником голови секції «Гідродинаміка судна і засобів освоєння океану» Наукової ради з проблеми «Гідротехніка» АН СРСР, членом редакційної ради спеціалізованого видавництва «Суднобудування», член бюро секції морехідних якостей суден і експериментальної гідромеханіки центральної ради НТТ суднобудівної промисловості. Упродовж 1986-87 рр. був членом Науково-техніч-

ної ради Мінморфлоту. Вже на той час мав членство у спеціалізованій раді по захисту дисертацій, утворивши наукову школу, яку представляли 12 кандидатів наук. Ефект від наукових розробок, впроваджень і здобутків, господарських НДТ головного наукового співробітника ММФ Ю. Воробйова згідно з планами і реалізацією Мінморфлоту становив понад 80 тис. крб.

Програма претендента на ректорську посаду проф. Ю.Л. Воробйова була просторою, як і у більшості опонентів-супротивників, однак для розуміння справи, зупинимось лише на наріжних моментах. У преамбулі акцентувалося на необхідності подолання розколу в колективі (що свідчить про наявність певної конфліктогенності), на його консолідації і зосередженні на поступальному рухові вперед на платформі перебудови наукової роботи в інституті. Часу на це виділялося обмаль, а задач вирішити потрібно було вдосталь: вдосконалити усі ланцюги управління інститутом, розробити і впровадити систему розвитку кафедр, як основної ланки в структурі ОІМФу; розширити роль і права деканів, сприяти широкій демократизації усього життя колективу інституту; в основу кадрової політики пропонувалося вплести принцип – досвід та знання ветеранів і активність та енергію молодих. Оскільки в підготовці інженерних кадрів (у п'яти із восьми спеціальностей) було виявлено недоліки, ставилася задача вирішити низку важливих заходів у навчальній, науковій, господарській діяльності. Зокрема, у навчально-виховній царині, з партійно-ідеологічних позицій, передбачалося формувати особистість «совецького інтелігента», особливий акцент робився на гуманітарному змісті освіти, впровадженні прогресивних методів і форм організації навчального процесу, підвищити вимоги до знань студента, укріпити дисципліну викладача і студента, заборонити відволікання студентів на різноманітні роботи, які не відносяться до навчання, впровадити правове регулювання участі студентів у сільгоспроботах, впроваджувати індивідуальний підхід до студента (перейти від монолога до діалогу), в кадровій політиці застосовувати конкурсний відбір для наукових та викладацьких кадрів з терміном в один рік, систему стажування на виробництві, упродовж 1989-91 рр. збагатити виробничу та лабораторну базу, розширяти міжнародні зв'язки на основі безвалютного обміну практиками на усіх факультетах, провести комп'ютеризацію,

запропонувавши кожному студенту 300 годин дисплейного часу. У програмі проф. Воробйова значне місце зайняло вдосконалення наукової діяльності. Що саме протегував майбутній ректор в напрямку здійснення наукового прориву? Планувалося на найближчу перспективу 1989-90 рр. збільшити на половину обсяги господарсько-договірних науково-дослідних робіт з неодмінним вдосконаленням якості робіт за рахунок системи самофінансування та госпрозрахунку, тісного зв'язку науки і галузевого виробництва. Передбачалося стимулювати впровадження сучасних форм організації НДР, до прикладу, за рахунок створення тимчасових колективів за проблематикою, кооперативів та творчих груп задля супроводу технічних розробок тощо. Планувалося активізувати інтеграцію наукової роботи і навчального процесу в ОІМФі (те, на чому сьогодні наполягає МОН України, говорячи про ЗВО як джерело нових знань для нових технологій, техніки, інноваційного розвитку конкурентоспроможної промисловості, економіки і майбутнього України), максимізувати ступінь участі студентів у госпдоговірних НДР, кооперативах та творчих колективах, підвищення ефективності аспірантського та докторантського потенціалу.

Час вимагав окремого бачення вирішення накопичених десятиліттями соціальних питань в колективі інституту. Саме в цій частині програма Ю. Воробйова була прагматичною, і, водночас, популістською, як би ми сьогодні сказали. Про що, власне, йшлося? На самперед, передбачалося поліпшити умови праці викладача і навчання студента, вирішення низки побутових проблем, харчування та відпочинку студентського загалу, житлових умов співробітників тощо. Планувалося у задумах майбутнього ректора розпочати капітальний ремонт гуртожитку на вул. Балківській, 27/31 (колишня – вул. Фрунзе) та наприкінці жовтня 1990 р. завершити реконструкцію гуртожитку на вул. Старопортофранківській, 59 (колишня – вул. Комсомольська), там же – закінчити будівництво спортивної площадки. А на території інституту, був задум побудувати спорткомплекс зі спеціалізованими залами і басейном для занять водними видами спорту. Для таких робіт вбачалося можливим використання праці студентів за їхньої добровільної згоди і на госпдоговірній основі з повним або неповним робочим днем. Тут потрібно звернути увагу на те, що команда претендента-ректора врахувала соціальний запит колективу інституту.

Виявляється, подейкували старожили інституту, що в 50-х повоєнних роках існував проєкт будівництва силами студентів відкритого плавального басейну, було навіть виставлено опалубку арматуру, встановлено дві секції, залито фундамент майбутнього басейну, однак урядом він був призупинений. Все це виглядало дивно і навіть протирічило «водному» профілю інституту. На відміну від багатьох інших вишів Одеси, де були басейни, ОІМФ того не мав. Щоразу інститут за оренду однієї плавальної доріжки басейну іншим навчальним закладам міста сплачував 7 крб. за годину, а за обов'язкове для студентів навчання плаванню (бо ж Водний!) щороку розраховувався понад 10 тис. крб. [8]. Маючи можливості добудувати інститутський басейн на задньому дворі [9], де могло бути розміщено 5 доріжок довжиною 25 м, вишка для стрибків у воду висотою 5 м, й циліндрична труба висотою 10 м для занурення з барокамерою, різноманітні приміщення для моделювання, вимірювань та інших потреб, ідея стала «притчею воязицех» і добряче вписалась у передвиборчу програму Ю.Воробйова. Студенти і молоді викладачі таку ідею сприйняли з піднесенням, що вочевидь, додало голосів претенденту. На широкий загальний виносилася вирішення питань самоврядування в гуртожитках, організація харчування студентів, які перебували на медичному обліку, гарячого харчування за кошти спеціальних соціо-культурних фондів зі скидкою у 50% вартості обіду, створення нормальних умов проживання для молодих студентських сімей, організація кооперативних дитячих садочків при гуртожитках ОІМФа, покращення медичного обслуговування студентів у гуртожитку і створення профілакторію на 50 місць.

Але ж, як підкупала ідея забезпечення власним житлом співробітників інституту! Передбачалося завершення довгобуду, який з такими труднощами давався. На червень 1989 р. планувалося ввести в експлуатацію 117-квартирний житловий будинок. Декому з наших співробітників і колег поталанило отримати там житло, у дуже престижному районі у кількох сотнях метрів від моря, у 20 хвилинах ходьби до Аркадії. Передбачалося розпочати будівництво й 224-квартирного будинку ЖБК-«Центральний-27», з завершенням у 1994-95 рр. Такі проєкти нівелювали б житлове питання, що задовольнило би усіх співробітників інституту, які перебували на квартирному обліку. От, власне, так синтезовано виглядала передвиборна програма проф. Ю. Воробйова.

Набагато слабшою за кількістю інноваційних ідей була програма найстаршого за віком (54-річного), певною мірою чужинця з конкуруючої Одеської вищої мореходки, проф. В.І. Ланчуковського.

Біографічні замальовки.

Ланчуковський Володимир Ілліч, 1935 р.н., українець, закінчив судномеханічний факультет 1958 р. в ОВІМУ, за спеціальністю інженер-судномеханік. Був направлений на роботу в ЧМП, працював на судах: т/х «М. Пирогов», «Ленінський комсомол», згодом інженером-конструктором на заводі. З 1960 р. працював зав. лабораторії, навчався в аспірантурі 1961-64 рр., а у 1965 р. захистив дисертацію в ОІМФ. Працював асистентом, начальником НДВ, доцентом, начальником кафедри автоматизації дизельних і газотурбінних установок. Упродовж 1971-74 рр. виконував обов'язки начальника судномеханічного факультету, з 1974-81 рр. – заступником начальника ОВІМУ по навчальній роботі. У 1982-89 рр. очолював кафедру автоматизації дизельних і газотурбінних установок. Викладав курс «АСУ дизельних і газотурбінних установок». Під його керівництвом було створено лабораторію тренажерів загальною вартістю в 1 млн крб, яка була єдиною в галузі Мінморфлоту. Автор понад 60 наукових праць. Кандидат технічних наук, професор з 1988 р. Активний член Чорноморського басейнового НТО водного транспорту, член Центрального правління НТО.

Його програма не була чітко структурованою, хоч і поділялася на три не зовсім пропорційні частини. У преамбулі наголошувалося на пропагандистських штампах на зразок «об'єднання зусиль парткому, ректорату і професорсько-викладацького складу на реалізації рішень партії і уряду...». Власне нічого такого архицікавого і революційного в баченні претендента на зміну вектору на ректорському місточку ОІМФу знайти важко. Багато загальних й ідеологізованих фраз, сухі тези без конкретики були присвячені шаблонним: забезпеченню..., вдосконаленню..., аналізу..., розвитку..., уточненню і скороченню... і далі в такому ж руслі, а ще майже суцільно додавалося «демократизація і гласність», «активізація, покращення, розвиток» тощо. Теперішня молодь, цього не знаючи, складно розумітиме, наскільки набридливо сприймалося такі відверті передвиборчі агітки тоді, як, власне,

й зараз. Хоча, деякі раціональні зернята у програмі В. Ланчуковського були, зокрема: проведення атестації професорсько-викладацького складу у відповідності до принципів професійної компетентності й соціальної справедливості; матеріального стимулювання й заохочення (майже як прообраз сьогоденних КРІ!); розширення сфер вживання англійської мови в інститутському середовищі; і те що, думаю, й нам сьогоднішнім освітянам сподобалось би, це скорочення бюрократичної звітності і планової документації викладачів та кафедр, обсягів листування в середині інституту тощо. Вочевидь, попередня посада в ОБІМУ, давалася взнаки, оскільки лєвова частка програми В. Ланчуковського торкалася перспектив розвитку морського флоту. У ній також вбачався сенс, особливо в частині інтеграції науки, навчання і виробництва у контексті готовності вишу здійснювати підготовку кадрів в умовах переоснащення застарілого флоту. Майже 30% суден морського флоту СРСР підлягали списанню, оскільки мали більше 20 років експлуатації. Життєвою необхідністю було оновлення флоту шляхом закупки та побудови нових суден. Відповідно, флот потребував нових, сучасних професійно підготовлених кадрів. Між іншим, слушною була й аргументація претендента на користь підготовки фахівців різноманітних профілів, особливо в галузі суднобудування та експлуатації суден. До того ж іноземні порти розвинених країн світу вже на той час забороняли входження суднам старше 15 років в їхню акваторію, а це унеможливлювало рівноправне міжнародне співробітництво з іноземними компаніями і фірмами, в першу чергу через відсутність відповідного рівня та методів комерційної роботи, відсталість комп'ютеризації та автоматизації управління флотом, інертність апарату управління пароплаванням і галуззю загалом.

Найбільшою лаконічністю виділялася програма Ростислава Володимировича Меркта. Природній розум і гострий гумор, часом на стику зі сарказмом, дозволили Р.В. Меркту впевнено рухати свою кандидатуру в напрямку майбутньої командної гри з ректором, який переможе.

Біографічні замальовки.

***Меркт Ростислав Володимирович**, народився 1937 р. у Севастополі. Навчався впродовж 1955-60 рр. в ОІМФі на судномеханічному факультеті, отримавши спеціальність інженер-механік.*

Після завершення навчання працював на посадах технолога, майстра цеху, керівника планово-виробничого відділу Одеського судноремонтного заводу №1. Від 1963 р. перейшов на роботу до ОІМФУ – спочатку аспірантом, потім асистентом, згодом доцентом кафедри. У 1967 р. став кандидатом технічних наук, у 1970 р. – доцентом. До того часу Р. Меркт мав достатній досвід адміністративної і організаційної роботи в інституті, перебуваючи на різних посадах від декана вечірнього факультету (1973), до виконуючого обов'язки проректора з вечірньо-заочного навчання (1979).

Наукові інтереси Р.Меркта були спрямовані на розробку методів імітаційного моделювання і численного експерименту із застосуванням до завдань галузі. Середньорічний обсяг фінансування госпдоговірних науково-дослідних робіт складав 40-45 тис. крб., загальний економічний ефект від впровадження завершених НДР склав понад 300 тис. крб. Претендентом у ректори було опубліковано біля 60 наукових та навчально-методичних праць, і один підручник. Р.Меркт був нагороджений медаллю «За трудову звитягу», Почесною грамотою Мінморфлоту, знаком «Почесний працівник морського флоту».

Програма Ростислава Володимировича будувалася на двох органічно пов'язаних поміж собою тезах. Перша, про сутність концепції перебудови вищої освіти взагалі й друга, в інституті зокрема, Р.Меркт звертав увагу на складності етапу перебудови вищої школи як організаційно, так і за змістом. Констатуючи той безперечний факт, що на поточний момент складно знайти хоча б одного викладача, студента чи керівника вишу, який би не розумів необхідності змін, однак опитування, яке проводилось Державним комітетом освіти СРСР, показало, що лише незначна частка освітян була впевненою у думці, що конкретні шляхи перебудови чітко визначені. Як же бачив вирішення питань вищої школи Р. Меркт? Найважливішим, він вважав, ліквідувати школярство, дріб'язкове опікування й нагляд за процесом навчання. Натомість пропонував враховувати результат, і не важливо яким чином його досягнуто. Важливою умовою прогресу, він бачив зміну ставлення суспільства до використання спеціалістів, вимог до їх знань і компетентностей, викорінення фактів використання фахів-

ців на посадах, які не відповідають їх фаху. Має бути змагальність, конкурентність і в навчанні, і у використанні фахівців, лише за таких умов можливо подолати безініціативність, некомпетентність тощо. Претендент пропонував покращення матеріальної складової вищої школи, корінної модернізації лабораторної бази закладів вищої освіти, найпередовіша техніка і технології мають першочергово надходити до вишів. Інакше молоді фахівці приходитимуть на виробництво не підготовленими як і дотепер. Р. Меркт був прихильником інтеграції освіти, науки і виробництва. Тут він вважав важливу роль має відігравати викладацький корпус, на чолі з професурою, який мав забезпечити доведення наукових розробок до матеріального втілення на практиці. У цій царині важливим було використання методів відбору найбільш здібних студентів на усіх етапах навчання. Цілеспрямоване формування інтелектуального потенціалу серед молоді головна теза Р. Меркта. Згадується його вислів: «Якщо ми в стінах інституту виростимо хоча б одного нобелівського лауреата, значить, ми не даремно працювали!». Виглядає вельми переконливим, однак серед одеських вишів, таким досягненням може пишатися лише університет ім. І.І. Мечникова, власне він і є лауреатом премії А. Нобеля в галузі фізіології та медицини.

Суттєво потребувалось змінити систему пізнання студентами через комп'ютеризацію навчального процесу, що мало стати неодмінним компонентом переходу до нової, вищої організації оволодіння знаннями. Такі можливості в ОІМФі, на думку Р. Меркта, є наявними. Як резюме, до своєї програми, претендент запропонував кожному розпочати змінюватися, перебудовувати самого себе, не чекаючи того, щоби в результаті перебудови «наверху» поступила вказівка перебудовуватися «знизу».

Четвертим у списку претендентом у крісло ректора був випускник-судномеханік ОІМФА Сергій Якович Соломатін.

Біографічні замальовки.

Соломатін Сергій Якович, народився 1939 р. у Василькові на Київщині. Навчався впродовж 1956-61 рр. в ОІМФі на судномеханічному факультеті, отримавши спеціальність інженер-механік. Упродовж 1961-62 рр. працював технологом, згодом майстром на судноремонтному заводі. У 1962 р. перейшов на роботу до ОІМФу,

спершу на комсомольську, а через рік на лаборантську, викладацьку роботу. Кандидат технічних наук (1971), доцент кафедри «Суднові енергетичні установки». Перебуваючи в Алжирі на викладацькій роботі, чудово оволодів французькою мовою, якою ж і читав лекції. У 1982-87 рр. – декан судномеханічного факультету, з вересня 1987 р. – проректор з навчальної роботи ОІМФ. Дисертацію захистив 1971 р., ставши кандидатом технічних наук, опублікував біля 50 наукових та методичних праць. Мав відзнаки – Почесна грамота Міністерства морського флоту СРСР, знак «За відмінні успіхи в роботі в галузі вищої освіти СРСР» та інші.

Передвиборна програма Сергія Яковича будувалася на п'яти стовпах, на яких мала вибудовуватися перспектива існування інституту. Вочевидь наболіле питання морально-етичного характеру, відсутність нормального морально-психологічного клімату в колективі ОІМФу в умовах розколотості через різність поглядів на перебудову в республіці, відповідно й в інституті, актуалізували перший пункт – створення нормального клімату в колективі, об'єднавши усіх в єдиний колектив, який буде здатним вирішувати різноманітні задачі в процесі підготовки кадрів. Гарантом цього бачилося торжество демократичного вирішення питань, прилюдно й з повагою до кожного члена суспільства, з опорою на ініціативу в кожному підрозділі. Щоби раціонально керувати колективом, передбачалося створити гарну соціологічну службу, що дало б глибоко володіти тим, чим живе кожен структурний колектив. Немаловажною перебудовчою новиною програми претендента було й делегування частини ректорських повноважень на користь факультетів та органів студентського самоврядування, зокрема, розподіл штатів між кафедрами, почасового фонду, питання побуту і організації навчання студентів. Зміни в адміністративно-господарській царині мали бути проведені на основі нових економічного стимулювання. Кадрову політику передбачалося вибудовувати, опираючись на омолодженні колективу, сприянню поєднання енергії цілеспрямованої молоді й досвіду кадрових співробітників.

Кількома тезами, думаю, було б важливо розкрити новаторські ідеї С. Соломатіна, з огляду на актуальність їхню й у сьогоднішньому часі. Отже, перше, що виокремлюється саме собою, це ідея формування кадрового складу й штату кафедр в умовах різкого скорочення

наборів на перші курси поміж факультетами не за принципом розподілу навантаження, а за принципом чисельності молодих фахівців, що готуються й випускаються. Технологія навчання має вдосконалюватися перманентно. Мало читати лекції майстерно, цього не достатньо, вважав претендент. С. Соломатін вважав за конче важливе привернути увагу молоді завдяки технічним засобам (кіно, ЕОМ, телебачення), що сприяло б ефективності навчального процесу. Програма звертала увагу на зміни форм контролю знань студентів, зокрема через впровадження письмових іспитів, за участі членів кафедри, яка забезпечуватиме подальше навчання на старших курсах. Пропонувалось застосування проміжних екзаменаційних сесій з двома пів-семестрами, а в самій суті екзаменів мав би лежати принцип вирішення практичних задач з реальним інженерним змістом. Проведення практик студентів вимогало розширення за рахунок перенесення на зарубіжні бази, що ставало можливим в результаті руйнування «залізної завіси». В галузі наукової інтенсифікації програма С. Соломатіна була спрямована на переведення усіх науково-дослідних підрозділів на господарський розрахунок і самофінансування. Цікаві ідеї в контексті гуманітаризації освіти в ОІМФі звучали у такому річищі: розуміти «гуманітаризацію освіти», не в сенсі збільшення годин на соціальні та гуманітарні науки, а створення загально-культурного і гуманітарного розвитку здобувачів, розвиваючи в молоді загальнолюдські цінності, турботу про охорону навколишнього середовища, технічну естетику, ергономіку тощо. Серед ректорських програм, лише С. Соломатін звертав увагу на важливість поглибленого розкриття історії інституту, впровадженні відповідних ритуалів з метою повернення й підтримки значимості, й честі морського вишу. Щодо соціальної програми, то вона мало вирізнялася від інших претендентів. Хоча в умовах дефіциту життєвонеобхідних товарів та предметів першої необхідності наприкінці 80-х рр. дуже обнадійливою була обіцянка налагодити продаж продуктів харчування для співробітників інституту. Зароджувався, як ми розуміємо, «шлунковий популізм», хоча ця ідея не додала потрібного електорату претенденту, як показали згодом результати виборів в ОІМФі.

Програма останнього кандидата в ректори Степанця Анатолія Васильовича не дуже вирізнялася своєю структурованістю, проте напрочуд зачаровувала доволі привабливою конкретикою і демократизмом.

Біографічні замальовки.

Степанець Анатолій Васильович, народився 1942 р. у Читі в українській родині. Навчався впродовж 1959-64 рр. в ОІМФі на факультеті механізації портів, отримавши спеціальність інженер-механік. З середини й до кінця 1960-х рр. працював інженером, керівником групи ДальморНДІпроект, навчався в аспірантурі, працював ст. викладачем, доцентом Далекосхідного вищого інженерного морського училища. З 1982 р. й до моменту балотування в ректори ОІМФа займав посаду начальника кафедри організації, планування та управління роботою морського транспорту у тому ж Далекосхідному виші. Мав ступінь кандидата (1971), доктора (1988) технічних наук. Очолював розробки НДР зі щорічним обсягом 80-100 тис. крб., від яких економічний ефект в рамках підприємств морської галузі складав біля 1 млн. крб. А. Степанець підготував 6 кандидатів наук. Автор понад 120 наукових та навчально-методичних праць, з яких 2 підручника і 2 монографії.

У чому ж таки виявилася привабливість програми п'ятого й разом з тим чужого (хоч і не зовсім, оскільки ж випускник-водник) претендента на ректорське крісло. Демократизм програми першочергово вбачався у можливостях кожного висловлювати свою думку з приводу будь-якої проблеми, кожен є рівноправним учасником і, водночас, відповідальним за вирішення задач. Задача ректора тут мала бути максимально зосередженою на створенні умов для реалізації індивідуальних здібностей в рамках єдиної мети. Поєднання одноосібного керівництва з колективною думкою, колективним рішенням усіх кадрових питань, підготовка фахового резерву, а в кадрових питаннях – керуватися виключно доброзичливістю і справедливістю. Модернізація програм підготовки кадрів для морської галузі полягала у створенні спеціалізацій в рамках спеціальностей (чи не це ми зараз реалізуємо!): для технічних спеціальностей, до прикладу, такі спеціалізації – конструктор (проектувальник), технолог, управлінець. Для факультетів управління морським транспортом та економічного – менеджер, АСУ, комерсант, диспетчер, зовнішня економічна діяльність. Програма А. Степанця пропонувала розширити базову підготовку зі спеціальності за рахунок скорочення загальноосвітніх дисциплін, натомість якість останніх можливо підвищити шляхом наповнення

конкретним змістом майбутньої спеціальності, а не абстрактним матеріалом. Важливим було б впровадити курси перепідготовки для спеціалістів. Тут, вважає А. Степанець, не завадило б створити лабораторію соціальної психології.

Ще одним прогресивним для кінця 80-х років моментом вбачається поєднання аудиторного часу й самостійної роботи. Пропонувалося лекції зробити оглядовими, програмними і установчими. Їх зміст мав би бути доповненим самопідготовкою студента, яка збільшувалася у часі за рахунок вивільнення часу лекційного. І вкрай актуальною для студентської молоді була ідея протегування вільного відвідування занять! Надсучасно виглядала й ідея комп'ютеризації навчального процесу, оснащення інституту сучасними персональними ЕОМ, зокрема, створення на кожному факультеті 1-2-х класів тощо. Цікавою була й задумка вдосконалити організацію навчального процесу через циклову форму навчання. Тобто семестр поділявся на 2-4 періоди, які у часі займали 2-6 тижнів, під час яких здійснюється поглиблене вивчення 2-3 дисциплін, проводяться ділові ігри, і одночасне навчання зі стажуванням на робочих місцях. Навчання на 1-2-му курсах передбачало б отримання кваліфікаційного свідоцтва робочої професії: тальмана, докера-механізатора, оператора ЕОМ, слюсаря тощо, а також проходження практики на робітничих посадах. Робота над дипломними проєктами бачилася претендентом як логічне й поетапне дослідження, починаючи з 3-4-х курсів, здійснюване в рамках НДРС і наукових тем кафедр. Розробка комплексних дипломних проєктів здійснюється в межах внутрішньокафедральної, міжкафедральної, міжфакультетської та міжвузівської інтеграції. Прикладний кінцевий результат є самоціллю підготовки молодого фахівця. Великої уваги у програмі було приділено й деяким іншим питанням, зокрема: ролі англійської мови в навчальному процесі, а для деяких спеціалізацій (зовнішньоекономічна діяльність, комерція) взагалі варто підняти статус англійської на рівні спеціальної дисципліни; забезпечити технічне оснащення та значимість кафедри англійської мови, залучивши її до наукового співробітництва з іноземними вишами. Значний комплекс питань, внесених до програми А. Степанця, перегукувався з іншими програмами колег і дещо збігався у самих способах вирішення наболілих проблем зароджених в старій системі вищої освіти, яку перебудова таки поступово модернізувала й намагалася інтенсифікувати новими методами.

Отже, настав день і час вибору лідера ОІМФа – 25 квітня 1989 р. На розширеному засіданні вченої ради, ще до відкритого обговорення кандидатур, Р. Меркт зняв свою кандидатуру з виборчих перегонів. Відтак у бюлетенях для таємного голосування лишилося чотири кандидати, з яких Ю. Воробйов вийшов переможцем, набравши більше половини голосів членів вченої ради, до складу якої входило 184 особи, а не як передбачалося спершу 150. Результати голосування виглядали наступним чином: Воробйов Ю.Л. – «за» – 113 голосів, «проти» – 71; Ланчуковський В.І. – «за» – не було, «проти» – 184; Соломатін С.Я. – «за» – 62, «проти» – 122; Степанець А.В. – «за» – 8, «проти» – 176 [10]. Між іншим, вибори ректора показали, що колектив інституту назагал виявив підтримку ідеї перебудови внутрішньоуніверситетського життя, цілком адекватну демократичному духу того часу і вірність спрямованості на поступальний рух вперед, про що, власне, символізує й той факт, що під час голосування по кожній з кандидатур недійсних бюлетенів не виявилось зовсім, що наразі рідко буває тепер.

І ще один безперечний факт, який підтверджується подальшими виборами ректорів ОНМУ – спільнота Водників завжди обирала університетського очільника лише і виключно із своїх. У подальшому це стало незмінною традицією. Важко сказати однозначно, що це було найкращим вибором. В якійсь мірі випестуваний у власній колісці, завжди самовіддано працює на імідж патріота вишу, але й чужий привносить живильну енергію, працюючи на спільний результат. Життя стверджувало доцільність першого.

Література:

1. Вимпел. 1989. №20 (780). 12 червня.
2. На сторінках газети «Вимпел» від 16 травня 1988 р. було опубліковано розгорнуту інформацію «Сверяясь с будущим», в якій і знаходимо причини й мотиви, які потребували нової команди і нових підходів до вирішення задач та майбутнього інституту в умовах перебудови.
3. Загоруйко Василь Онисимович. Архів ОНМУ. Спр. 9322 (В-243). Т. 1-2. 264 арк.
4. Кузница инженерных кадров для морского флота (Краткий исторический очерк). Ред. колегія: Ю.Л. Воробйов (гол. ред.), О.І. Красюк, О.І. Стальніченко, С.А. Вольський, Г.Х. Кязимова, Р.В. Меркт, М.І. Михайлуца. Одеса: Маяк, 1990. С. 74.
5. Не маленький вклад як для того часу, за умови науково-педагогічного стажу більше 10 років. Для порівняння – заробітна плата асистента становила від 125 до 135 крб, старшого викладача – від 195 до 210 крб, доцента – від 320 до 360 крб в залежності від стажу роботи.

6. Положення було затверджено наказом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР від 12 червня 1987 р. за № 418.

7. Інститутська газета виходила з 1970 р., кілька разів на місяць. Вартість – 2 копійки (кін. 80-х рр. минулого століття). Назва газети «Вимпел» походить від вузького довгого прапору, який піднімають на щоглі військового корабля як ознаку його державної належності; часто мав вузький і довгий, переважно трикутний вигляд. Зараз би гарно підійшла назва – майвець.

8. Вимпел. 1989. 19 червня (№21 (781)).

9. Зараз той недобудований басейн знаходиться за Лабораторним корпусом, де «Тренажерний центр» Навч.-наук. інституту морського флоту, в якому знаходиться катер-буксир для сплавлення лісу по річках (дехто, хто займався безпосередньою реставрацією (очисткою від іржі, фарбуванням) судна знає його під назвою «Паша»). На добудовування басейну передбачалося виділити від 0,5 млн до 1 млн крб. До речі, спрощувала ситуацію й існуюча вже на кінець 80-х років група ентузіастів – студентів і викладачів, які створили дипломний проєкт і протегували його. До робочої групи входили студенти 6 курсу вечірнього відділення гідротехнічного факультету М. Єгорова, Н. Лиман, а також члени комісії – зав. кафедри фізвиховання П. Бугайцов, декан ГТФ В. Бугасв, доцент кафедри «Будівельне виробництво й інженерні конструкції» Ю. Василевський та інші. Проєкт мав бути зреалізований упродовж 1989-91 рр. з використанням трудової участі студентів і викладачів. Нажаль, враховуючи складну економічну ситуацію в країні проєкт «Басейн» не був здійсненим. Приміщення перебувало у занедбаному стані, знаходився там і склад металоматеріалів аж доки в ОНМУ не була відкрита нова спеціальність «Судноводіння та навігація». Тоді ж у 2020-х рр. було проведено ремонт приміщення і створено «Тренажерний центр ННІМФ».

10. Вимпел. 1989. №17 (777). 22 травня.

КАПІТАНИ ЧМП 13-ГО ВИПУСКУ ОВІМУ

Від автора

У 70-ті рр. ХХ століття, коли на планеті ще тривала холодна війна виникла ідея «конвергенції». Це, якщо простими словами, перекидання мостів між різними політичними системами, мирне їхнє зближення. У 1976 році я працював в Арктиці, у Тикси, де розташовувалося Північно-Східне управління ММФ. З січня до березня 1976 року мене, у складі групи тиксинцев, направили на Курси підвищення кваліфікації при Вищому Інженерному морському училищі. Там на лекції з марксизму-ленінізму викладач запропонував мені зачитати свою домашню роботу. Я, як у ті часи належало, бадьоро доповів про безсмертя ідей Маркса-Леніна і неможливість зближення двох ідеологій, у стилі: цього не може бути, тому що цього не може бути ніколи. Після мене слово попросив капітан-балтієць, котрий постарався розширити поняття конвергенції. Більше охочих виступати не було. Але слід зазначити, що за ті роки, які відокремлювали мій вступ до ОВМУ та виступу на курсах у ВІМУ, а це 20 років, уявлення населення СРСР, у загальній своїй масі, помітно змінилися.

У 1956 році точилася боротьба зі «стилягами», коли активісти різали любителів «західної моди» вузькі штани, стригли довге волосся... А у середині 70-х у всіх радянських ресторанах танцювали те саме, що й у Західній Європі. Щоправда, через 4 роки СРСР вторгся в Афганістан і про конвергенцію просто забули. Але вона в менш широкому розумінні, непомітно, але все одно тривала. Наразі існує низка версій про причини розвалу СРСР. Велику роль віддають економічним санкціям західних країн, глобальній політичній помилці під час вторгнення до Афганістану... Але, розглядаючи причини, мало надають уваги інформації.

Морські порти, свого часу, були головними центрами світових новин. Сучасний одеський порт розвивався одночасно з містом. Через нього в країну проникали не лише контрабандні товари, а й нові політичні та економічні ідеї, нова мода, архітектурні стилі, новинки техні-

ки, спорту. Основними носіями побутової інформації «про світ» були звичайно моряки. Ті з них, хто любив «дати цькування», що загальноприйнятою мовою означає поговорити, завжди міг розраховувати на подяку аудиторії, з рідних, друзів і сусідів. Морякам ставили безліч запитань. Від жіночих: «Що там зараз носять? Який колір волосся там зараз модний?»

Причиною появи певних чуток послужило те, що моряки, отримуючи скромні зарплати, при додаткових витратах, змушені були купувати за кордоном дешеві, але дефіцитні в СРСР товари, таємно продаючи їх за «ринковими цінами» в Одесі, і, таким чином, покращуючи рівень життя своєї сім'ї. Одеса процвітала завдяки «форці». Все нове у місті з'являлося та поширювалося досить швидко. Згадуються кінець п'ятдесятих та початок шістдесятих років. Тоді у сезоні на одеських пляжах стали звичайним явищем японські нейлонові плавки, купальники бікіні, сонячні окуляри з дзеркальним склом. З приходом осені на вулицях міста часто зустрічалися люди у модних італійських плащах «Болонья». Взимку багато одеситів утеплювалися за допомогою пальт із щільної синтетики на поролоні та в мохерові кашне, жінки використовували в'язані мохерові головні убори. Весь цей «модний набір» поступово перекочував і в інші населені пункти країни. Конвергенція йшла без політиків. Ймовірно, войовничі теоретика марксизму, подумавши, назвали б це явище «повзучою конвергенцією».

Такою ринковою конвергенцією займався весь плавсклад ЧМП, на початку 70-х років він ріс і наближався до 10 000. Особливе місце в цьому морському легіоні займали капітани. Я маю на увазі не їхні розумові можливості, не їхній адміністративний статус, а їхню можливість доступу до більш широкого обсягу інформації порівняно з іншими моряками. Відразу обмовлюся. Звичайно, все залежить від конкретної людини. Зустрічалися капітани, яких насамперед цікавила гарна випивка та закуска. Коли судно приходить у порт, капітану доводиться першому приймати агента, портову владу, митницю, прикордонників, відправників вантажу або вантажоодержувачів тощо. Зазвичай ввічливі агенти приносили капітанові свіжі газети англійською. Також капітанам наказано було відвідувати радянське консульство. А в портах, де знаходився представник Морфлоту або скорочено ЧАМ, між капітаном і «представником» часто виникали довірчі відносини.

Загалом джерел інформації капітани ЧМП мали багато, але відкритих дисидентів серед капітанів мені бачити не траплялося. В той же час, багато хто з них мислив прогресивно. Переважно все зводилося до необхідності реформ в економічній сфері. Але були й такі, які серед надійних друзів говорили про необхідну зміну політичної системи. Я маю честь знати капітана, який у 80-ті роки сказав мені у приватній бесіді: «Згадаєш мої слова, ця надумана економічна система скоро розвалиться». Він мав рацію. Система розвалилася. І більшість моїх колег почали успішно працювати на судах під чужими прапорами. Все сталося ніби само собою. І вже велика рідкість зустріти колишнього капітана «контуженого» радянською владою.

ВІТАЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ ГРИШИН

У Віталія не було альтернативи у виборі професії. Народився він у лютому 1938 р. в Одесі, зростав у морській родині. Його батько був капітаном, тому він звик зустрічати батька, що повернувся з рейсу, бувати на судні, спостерігати за роботою портових кранів, стояти на містку з батьківським біноклем у руках, розглядаючи береги Одеської затоки... слухати розповіді батька та його друзів про заморські країни... Влітку 1956 року Віталій Сергійович вступив до Одеського Вищого морського училища, яке через три роки було перейменовано на Одеське Вище Інженерне морське. Училище належало до навчальних закладів «воснізованого» типу. Віталій став курсантом 1-го взводу 8-й роти майбутніх судноводіїв. Хтось із керівництва училища просунув ідею, що перший взвод має бути елітним і при формуванні чотирьох взводів, у перший потрапила більшість одеситів. Але ідея не виправдала себе. Першу сесію взвод провалив і його переформатували, розосередивши близько десятка курсантів з інших взводів, стабілізувавши ситуацію в 1-му взводі хлопцями з 2-го, 3-го, 4-го взводів.

В. Гришин був широкоплечим, високим хлопцем, справляв враження спортсмена. Але в житті йому не вистачало швидкості та рухливості. Хоча спорт він любив і дружив із багатьма спортсменами. Багато хто вважав його найдобрішим хлопцем у роті. Таким він і залишився до кінця свого життя. На першому курсі всі курсанти заповнювали докладну анкету для відкриття допуску на закордонне плавання. Заповнив її і Віталік. Після першого курсу розпочалися плавпрактики. Першу практику В. Гришин, з усім своїм взводом, відплавав

на Балтиці. Це була парусномоторна шхуна «Професор Візе», побудована у Фінляндії. А після другого курсу більшість із однокурсників отримали допуск на закордонне плавання. Але у В. Гришина «допуска» не було, він проходив практику на пасажирських судах, які не виходили за Босфор. І своє перше призначення він отримав до Азовського пароплавства на невеликий пасажир на кшталт «Молдавія». Так тривало рік чи два. Тоді його батько, капітан Сергій Гришин, у парадній формі пішов розбиратися у КДБ. І хоча в ті роки країна відчувала «політичну відлигу», КДБ у питаннях випуску «найсвідоміших радянських громадян» закордон був всесильний. Капітана Сергія Гришина прийняли, вислухали і зрозуміло пояснили, що Віталій Гришин хотів обдурити улюблену Батьківщину, не вказавши в анкеті, що має біологічного батька. А останній залишався в окупації, і, з чуток, лагодив із окупантами.

В.С. Гришин

Старший Гришин намагався пояснити, що коли дитину всиновлювали, їй був рік від народження, що вона не могла пам'ятати свого біологічного батька, а в сім'ї про нього ніхто не згадував. Віталій навіть не здогадувався про його існування. «Ви самі не раз заповнювали анкету і повинні були йому підказати», – співчутливо резюмували в Комітеті. Старший Гришин покинув будівлю КДБ в гніві та звернувся до партійних органів... через деякий час В. Гришину відкрили закордонну візу і перевели до Чорноморського пароплавства. І з того часу його морський шлях пролягав під щасливою зіркою. Він умів дружити з потрібними людьми, цьому сприяв його підтягнутий презентабельний вигляд. Але при цьому він ніколи не задирав носа. Зустрічаючись із однокурсниками, повадився, як рівний серед рівних... Зі своїми підлеглими був ввічливий, звертаючись по імені, часто вживаючи ласкаві вирази типу: «Славочка», «Ванюша»...

Перші кілька років у ЧМП Віталій плавав на теплоході «Митищі», в Індійському океані він брав участь у гасінні пожежі на югославському судні «Требінія», де у трюмах горіла бавовна. Як 2-й помічник капітана, він, згідно з судовим розкладом по тривогах, очолював аварійну

партію, тому особисто керував боротьбою з вогнем на «Требинії». Пожежу загасили, багато моряків «Митищі» були нагороджені, Віталій Сергійович у тому числі. Він отримав іменний годинник від Міністра МФ. До речі, разом із ним у порятунку судна брав участь майбутній капітан Леонід Чайковський, який на той час на «Митищах» розпочинав свою морську кар'єру. Забігаючи наперед, скажу, що минуло тридцять років і Л.П.Чайковський обігнав Віталія Гришина, обійнявши посаду начальника Держфлотінспекції України в Одесі, а В. Гришин став його заступником. Але апогей його кар'єрного зростання відбувся на десяток років раніше. Почалося з того, що йому запропонували перейти на пасажирські судна. За кілька років він став капітаном круїзного лайнера «Максим Горький» (колишній «Гамбург»). А 2-3 грудня 1989 року, командуючи судном, він приймав на рейді острова Мальта найвищих гостей: М.С. Горбачова з його дружиною Раїсою Максимівною та президента США Джорджа Буша (старшого). Він надав свою капітанську каюту парі Горбачових... Звичайно сам він у переговорах не брав участі, проте рейтинг його вельми виріс!

Коли СРСР припинив своє існування. В. Гришин втратив своє улюблене судно, яке московські господарі-корупціонери забрали з України на Балтику... Але пасажирські судна в ЧМП ще залишалися, і він продовжував плавати. Проте за три роки пішов на берегову роботу. Станіслав Семенович Михайлюк колишній Начальник Іллічівського порту і заступник Начальника ЧМП, коли відкрив Іллічівське Муніципальне пароплавство, взяв його на роботу. Але ця організація прожила недовго, збанкрутувала. в той час Віталію Сергійовичу виповнилося 70 років. Нещастя, він послизнувся вдома, зламав стегно, так і не прийшов у норму... В. Гришин помер 18 листопада 2017 року.

ОЛЕГ МИКОЛАЄВИЧ САВЧЕНКОВ

Олег Савченков народився травні 1939 року у селі Вельня, Монастирського району, Смоленської області (це село вже не існує). Батько його зник безвісти у перші дні війни. Сім'я не одержала від нього жодного листа. Залишився лише один груповий знімок випуску Смоленського ФЗУ 1934 року. На знімку прізвище отця Савченко. При видачі метрики прізвище його сина Олега русифікували. 17 липня 1941 року німці зайняли Смоленськ, а 13 серпня мати Олега народила другого сина. Ймовірно, це були найважчі дні у житті сім'ї.

Одна мати, двоє хлопців... Через погане харчування Олег лише у трирічному віці почав ходити. Але, на щастя, дитинство Олега не було повним безбатьківством. Майбутній отчим на початку війни після важкого поранення в ногу потрапив до полону. Лежав у шпиталі. Нацистський хірург, мабуть вірний клятві Гіппократа, його виходив. Після цього його відпустили на всі чотири боки. Кому потрібний інвалід? Через деякий час він привів у будинок свого сина, якого відсудив у своєї першої дружини. Хлопчик був на півтора роки старший за Олега і на один клас попереду. Його, як і молодшого, звали Олександр.

О.М. Савченко

Жила сім'я дружно. Ймовірно, здорова атмосфера у сім'ї допомогла у формуванні характеру Олега та його позитивних життєвих принципів... Він і старший брат закінчили середню школу зі срібними медалями. До Одеси йому довелося бачити лише Балтійське море, коли на літні канікули вони зі старшим братом гостювали в Калінінграді у сестри матері. А на вибір професії, вплинули книги, романи та повісті таких мариністів як Жюль Верн, Мелвілл, Станюкович, Стівенсон.

Першу вітрильну плавпрактику, вже як одеський курсант, Олег пройшов на парусно-моторній баркентині «Альфа» на Чорному морі. Це плавання вздовж мальовничих берегів Кавказу та Криму, приморські міста, які у творах Олександра Гріна, зміцнили його впевненість у виборі професії. Після другого курсу «вищої мореходки» більшості його товаришів-однокурсників відкрили візу, і вони пішли за Босфор, у дальнє плавання. Олегові також відкрили візу, але так звану «коротку». Вся проблема в тому, що його батько зник безвісти. Адже в СРСР «діти за батьків не відповідали». І хоча з того часу минуло 17 років, Олегу Миколайовичу дозволили плавати тільки не далі Болгарії...

Тільки після третього курсу він все ж таки отримав повноцінну закордонну візу і побував під час практики в Норвегії. На нього ця країна справила незабутнє враження. Через багато років він згадував, що, побачивши, як живеться людям у Норвегії, вперше задумався над тим, який же державний устрій на його Батьківщині. Йому тільки виповнилося 20 років і він одружився за коханням. Зустрів гарну

дівчинку Риту, а за два тижні вони подали заяву до РАГСу. Це сталося влітку 1961 року, коли він захищав дипломний проект і складав держіспити... Він успішно закінчив ОВІМУ серед тих, хто отримав призначення в ЧДМП, в Одесу. Він вибрав суховантажні судна, хоча останні дві плавпрактики провів на танкерах. Але танкера йому не сподобалися... судна, на яких йому перші роки довелося плавати, були далеко не престижні. Першим був «Урюпинськ» – невеликий вуглерудовоз. Ця серія судів типу «Вуглеуральськ» сумно відома тим, що один із систершипів під назвою «Умань», 16 січня 1964 року затонув у Кадиській затоці, забравши з собою 14 життів одеських моряків. Причиною катастрофи є втрата стійкості. Замерзлий залізорудний концентрат, який занурили в Поті, був підвищеною вологістю. З виходом у тепле Середземне море він розморозився. Через качку розріджений вантаж змістився на борт, судно отримало аварійний крен і пішло під воду. Всі судна цього типу наприкінці 1966 року були передані до новоствореного Азовського Морського пароплавства. Олег отримав призначення на пароплав «Сіхоте-Алінь». Це було легендарне судно типу «Ліберті», яке будувалося американцями під час Другої світової. Воно не виглядало старим, хоча йому стукнуло 20 років (на той час судна на кшталт «Ліберті» морально застаріли).

Освіченого, виконавчого, неконфліктного Олега Миколайовича почали помічати. Він влаштовував капітанів, з якими йому довелося плавати. На «Сіхоте-Аліні» він виріс до другого помічника. Його перевели на новий сучасний теплохід «Ленінгорськ» польської споруди. На ньому Олег Миколайович у 27 років, першим із 13-го випуску ОВІМУ, став старшим помічником капітана. На цій посаді він перейшов на турбохід «Юрій Гагарін». Ці швидкохідні суховантажні судна типу «Ленінський комсомол» були популярні у наших моряків у 1970-ті роки. Але висока швидкість не могла виправдати велику добову витрату палива. А він «жрав» 80 тонн! Судну не вистачало пального, щоб здійснити рейс із Чорного моря на Кубу та повернутися назад. Доводилося заходити в Гібралтар чи Лас-Пальмас, щоб бункеруватися. Як наслідок – незначний комерційний ефект від перевезення вантажів...

Тоді капітаном судна був В.М. Заярний, людина, з дуже складним характером. Але Олег Миколайович, зі своєю витримкою, розважливістю, навіть у В.М. Заярного мав виняткову довіру. Капітан наказував

штурманам: «Виконуйте розпорядження старпома як мої!»... і вже за три роки написав Олегу Миколайовичу подання на капітана. Так О. Савченков став капітаном одним із перших у 13 випуску ОБІМУ, а за віком наймолодшим...

Перший рейс на цій посаді у три з половиною місяця він здійснив до В'єтнаму, на теплоході польської споруди «Борис Горбатов». Згодом він здав справи штатному капітанові і був переведений на новий теплохід «Франц Богуш», типу «Комуніст». Але після призначення потрібно було обов'язково пройти затвердження Колегії союзного міністерства. Колегія не затверджувала на посаду, якщо капітан, із сім'єю, не мав окремої квартири. Із цього приводу О.Савченков побував у начальника ЧМП О.Є. Данченка, який пообіцяв йому: «Скоро ви схопите свого жар-птаха за хвіст!». І справді у 1971 році його сім'я отримала квартиру в новому дев'ятиповерховому будинку на бульварі Військово-морських сил України (колишній Комсомольський), О. Савченков був затверджений, як штатний капітан і командував теплоходом «Франц Богуш» дванадцять років.

У січні 1972 року О.Савченков повертався із чергового рейсу. Старі одесити добре пам'ятають цю сувору зиму. У ніч на 13 січня температура повітря різко впала на 20 із лишком градусів. Море в Одеській затоці почало інтенсивно «парити», видимість впала до нульової. В цих умовах сталося трагічне зіткнення болгарського танкера «Лом», що йшов на навантаження в Одесу з недегазованими танками і суховантажного судна «Моздок», що вийшов з Одеси з вантажем на В'єтнам. «Лом», у якого не працював радіолокатор, фактично був сліпий, він вдарив «Моздок» у правий борт, між 3-м і 4-м трюмами. Газ у носових танках болгарського судна вибухнув. Потужність вибуху була такою, що його було чути в передмісті Одеси, посипалися шибки у будинках в районі пляжу Дельфін (відстань від місця зіткнення до берега дві з гаком милі – 4 км.). Обидва судна затонули.

Теплохід «Франц Богуш» в той час прямував на розвантаження до порту Миколаїв. Він пройшли повз місце катастрофи через добу – 14 січня 1972 року. Склавши привезений вантаж і завантаживши новий, «Франц Богуш» наприкінці січня прийшов до Одеси на довантаження. У ті дні північно-західну частину Чорного моря покривала товста крига, до 40 сантиметрів. Льодовий припай простягся від Одеси до Зміїного. Капітана О. Савченкова викликав до себе заступник

начальника ЧМП з мореплавання Анатолій Григорович Третяк, який наказав: «Попрацюєте криголамом!». О. Савченков на той час лише два роки «плавав» капітаном, не мав досвіду плавання у льодах. Але він був грамотним фахівцем, до певної міри навіть ризиковим, бо любив вирішувати нові для себе проблеми, що виникали на його капітанському шляху. Він не став відмовлятися і отримав припис йти до Чорноморська (Іллічівська), а там діяти згідно з вказівками капітана порту Хлебнікова.

О. Савченков привів «Франц Богуш» до Чорноморська і півтора тижні рідко залишав місток, допомагаючи суднам, що застрягли у льоду, пробиваючи канали для суден, що заходять і виходять з порту. І коли нарешті судно отримало команду з пароплавства, слідувати за призначенням, зітхнув із полегшенням... Після цих подій його ім'я залишилося на слуху у багатьох працівників пароплавства та порту. У ті роки спостерігалася запекла боротьба двох політичних систем. На чолі соцтабору стояв СРСР, де політичне керівництво мріяло про перемогу комунізму в усьому світі та підтримувало будь-яких вождів, які заявляли про відданість соціалізму та боротьбі проти імперіалізму. Навіть таких негідників як Саддам Хусейн, Ясір Арафат та Муамор Каддафі. Тому постачав їм зброєю, для перевезення якого спеціальним наказом по ЧМП були призначені 20 кораблів. У цьому наказі фігурував і «Франц Богуш» на якому перевозилася зброя починаючи від В'єтнаму і далі на Захід: обидва береги Африки, Червоне море, південний берег Середземного моря, Перська затока, Латинська Америка.

«Франц Богуш» першим прийшов до порту Луанду (Ангола). Безліч людей не згодних із тим, що відбувається в Анголі, покинули її. Порт Луанда втратив не тільки керівництво, а й лоцманів, докерів, кранівників, водіїв, швартовників. На «Франці Богуші» змушені були спустити шлюпку, сів у неї старпом з матросами. Шлюпка йшла попереду, роблячи проміри глибин, її слідами рухався «Франц Богуш». Буксирів у порту теж не було. Вивантажуватися прийшлося судновому екіпажу... «Франц Богуш» побував навіть в Перу, куди він привіз танки Т-54. У країні не було революції, але були якісь тертки із сусідами, а СРСР «допомагали у конфліктах»...

Найбільшу кількість рейсів «Франц Богуш», як і багато судів ЧМП, зробив на Кубу. Якось, коли судно стояло в Гавані, в його каюту

постукав вахтовий помічник і повідомив, що в трюмі разом з докерами працює Фідель Кастро... У Гавані О. Савченков подружився з Олегом Костянтиновичем Томасом, який у 1971-1973 роках обіймав посаду радника міністра торгового флоту та портів Республіки Куба. Потім О. Томас повернувся до Одеси, працював начальником Одеського порту, начальником ЧМП, знову начальником порту...

Олега Миколайовича чекало підвищення по службі. Але доля завдала йому удару з того боку, з якого він не очікував. У 1979 році, повернувшись із рейсу, він дізнався, що його дружина Рита (після закінчення Медучилища №1 в Одесі вона багато років працювала медсестрою у санаторії) перебуває під слідством у кримінальній справі, що стосувалася гаражного кооперативу. В той час родина О. Савченкова, придбавши «Жигулі», за рекомендацією друзів, застовбила собі місце на одній гаражній стоянці, що будувалася. Але й тоді були пройдисвіти, і такий-собі С. Бронсман «нелегально» будував гаражі. На той час приватний бізнес був ще заборонений. Дружині капітана інкримінували надумані звинувачення.

Капітан почав боротися за дорогу людину. Куди він тільки не писав, куди він не звертався! Тричі він побував у Генпрокуратурі України. Два роки він боровся. Але, Риті «дали» п'ять років, звинувативши у посередництві, Олегу Миколайовичу натякали, що треба розлучитися із дружиною, і тільки після цього він зможе продовжувати плавати капітаном. Але він був вірний своїм життєвим принципам, що привели його до двох суворих доган: за пароплаванням і партійна, втративши «закордонний» допуск. Він почав шукати роботу на березі і отримав низку пропозицій, у тому числі від капітана Іллічівського порту Л. Л. Хлебнікова, який добре пам'ятав його за льодовою епопеею 1972 року. До 1984 року він працював аварійним морським інспектором. За цей час його дружину після 20 місяців, проведених у харківській зоні, було переведено до села Миколаївка-2 в одеській області, де разом з іншими розконвойованими вона залучалася до сільгоспробіт. Щоп'ятниці ввечері Олег Миколайович приїжджав за нею на машині, відвозив додому, а в неділю ввечері привозив назад.

У 1984 році, коли дружину звільнили, він упросив Л. Хлебнікова перевести його в Єдину Морську Лоцманську Службу, тому що сидяча робота аварійним інспектором його не влаштовувала. На посаді лінійного лоцмана, район роботи якого тоді простягався від траверзу

порту Іллічівськ до портів Миколаїв та Херсон, він швидко пройшов усі етапи професійного зростання. Набагато раніше звичайного випробувального терміну йому дозволили проводити великотоннажні судна, а у 1987 році він став лоцманом-наставником. Але часи змінювалися, і у 1990 року він зміг повернутися до ЧМП.

На той час заступником начальника ЧМП з мореплавання був О.В.Коваль, добре знаючи О. Савченкова, він влаштував його подальшу долю: призначив дублером капітана на балкер «Чернівці», а через два місяці перевів його капітаном на балкер «Герої Сталінграда». Але довго у пароплаванні Олег Миколайович не пропрацював. Пароплавання розвалювалося, і він почав шукати роботу на судах іноземних власників. На першому такому судні «Арамис» О.Савченков проплавав лише 4 місяці, і господарі судно продали. Через одеський кріюінг «Антама», господарем якого був пан Піщанський, О. Савченков почав працювати на балкерах у грецькій компанії. Керівництво компанії оцінило його знання, досвід та стиль керівництва. Він зробив у компанії шість тривалих контрактів, тричі пройшовши Магеллановою протокою, побував в чилійському порту Пуанта Аренас, розташованому в глибині протоці... Останнє судно яким командував О. Савченков був балкер «Гладстон» водотоннажністю 76 тисяч тонн ! Але в останньому рейсі він зрозумів, що наступний контракт йому не подужати. Його дружина не перенесла випробувань долі, на нервовому ґрунті вона невиліковно захворіла... Капітанські навантаження і хвилювання пов'язані з арештом дружини розхитало його здоров'я, серце все частіше нагадувало про своє існування.

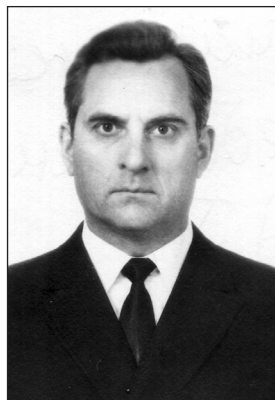
ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ ЧЕБОТАРЕНКО

Олексій Чеботаренко народився 27 березня 1938 року в селі Бокове Любашівського р-ну Одеської області. Батьки його прості колгоспники, жодних керівних та громадських постів ніколи не займали. В часи будівництва колгоспів, розкуркулювання, батькові вдалося уникнути арешту за звинуваченням «куркуль». Він сховався в Одесі. Працював садівником в одному із санаторіїв, у 1938 році повернувся додому. На той час його дружина померла. Двох синів, що залишилися без батьків, ростила її молодша сестра. Вона мала двох синів, а її чоловік відбував термін в одному з сибірських таборів. Дві неповні сім'ї злилися в одну. Тому у О. Чеботаренка було чотири зведені брати, по

два від кожного батька. Дитинство мало чим відрізнялося від дитинства інших сільських хлопців. Допомога старшим, а з весни до осені робота у полі та на городі. Але навчався він добре, лише трохи не дотяг до золотої медалі. Його майбутня дружина Тетяна Тимофіївна, з якою вони навчалися в одній школі з дев'ятого класу, за свої успіхи у навчанні, також отримала срібну медаль.

Олексій Петрович тоді мало що знав про морське життя. До Одеського Вищого морехідного училища йому порадив вступати його старший зведений брат, який у той час перебрався до Одеси і працював у майстернях Одеського інженерно-будівельного інституту, а ці два навчальні заклади розташовувалися навпроти один одного. Сім'я жила скромно, а в мореходці годували та одягали. Та ще й трохи грошей давали на дрібні витрати... Юний Чеботаренко поїхав і успішно, як медаліст, пройшов співбесіду. Він проходив співбесіду українською мовою... Так у роді селян Чеботаренків з'явився перший моряк. О. Чеботаренко був товариським хлопцем, що постійно спілкувався українською мовою. Майбутня дружина моряка Тетяна теж приїхала до Одеси і вступила до Педагогічного інституту на фізико-математичний факультет, згодом перейшла до Сільгоспу. Вони з О. Чеботаренком стали чоловіком і дружиною перед початком його випускної сесії.

Перша практика на парусно-моторній шхуні «Професор Візі» на Балтиці! У потомственного селянина О.Чеботаренка виявився міцний вестибулярний апарат, качку переносив нормально. Друга вітрильна практика навколо Європи на барку «Товариш», де доводилося під час штормової погоди прибирати вітрила на сорокаметровій висоті, зробила хлопця справжнім моряком. Коли відбувся розподіл О. Чеботаренка, то йому запропонували чотири місця: Китобійну флотилію в Одесі, Каспійське, Далекосхідне, Камчатське пароплавства. Коли чоловік спитав дружину, що вона думає з цього приводу, Тетяна Тимофіївна сказала: «давай поїдемо на Камчатку!». Саме там він був призначений 3-м помічником капітана на теплохід «Іван Тургенєв», що часто «ходив» у Арктиці (судно вантажило в порту Певек каситерит –

О.П. Чеботаренко

олов'яну руду). Тетяна Тимофіївна знайшла роботу за фахом на місцевому вин заводі. Але разом молоді не встигли прожити й року. Тетяна Тимофіївна взяла декретну відпустку та поїхала на материк до своїх батьків у Любашівку. Тут вона народила доньку.

Після закінчення льодової навігації в Арктиці О.Чеботаренко плавав на «Івані Тургенєві» вздовж далекосхідного узбережжя із нечастим виходом до сусідніх країн: Китаю, КНДР, Південної Кореї, Японії. У 1964 році О. Чеботаренко став 2-м помічником капітана, брав участь у перегоні з Нідерландів нового судна «Хатангалес». Це судно набагато частіше робило закордонні рейси. Працівники кадрів наполегливо радили йому вступати до КПРС. Без партквитка в капітани не просували. Але він відмовлявся... І чи то жартома, чи всерйоз, любив повторювати: «Мати казала...». У травні 1966 року О.Чеботаренка призначили старпомом теплохід «Миргород», а у січні 1967 року він, відпрацювавши за призначенням рівно п'ять років, звільнився з КМП з переведенням у Чорноморське пароплавство.

Прийняли до ЧМП Олексія Петровича неласкаво. Хоча й записали у трудовий, що зарахований старпомом, насправді послали на старий пасажир «Перемога», який здійснював каботажні рейси від Одеси до Батумі другим помічником. А за 4 місяці взагалі перевели 3-м помічником на старий маленький теплохід «Ногін». І лише за півроку призначили 2-м помічником на застарілий пароплав типу «Ліберті» – «Машук». На посаді 2-го помічника він проплавав три роки. Чому в кадрах та Службі мореплавання не звертали на нього уваги? Знову його звали до партії. Але він, як і раніше, ухилявся і повторював: «Мама казала...». Мабуть, його батьки, що натерпілись від радянської влади, прищепили йому з дитинства життєве правило: «Головне, щоб не було гірше». На посаді старпома він проплавав загалом 16 років!

Нарешті сусід по дому, теж моряк, «уламав» О. Чеботаренка вступити до партії. І в 1986 року, вже у «перебудову», коли йому було вже 48 років, Олексій Петрович став комуністом. А наступного року, був призначений капітаном на теплоходу «Маргелан» польської споруди. Це судно у 1991 році разом із усім екіпажем було передано в управління спільної в'єтнамсько-радянської судноплавної компанії «В'єтліхтер». Тут він працював п'ять років. І хоча більшість його товаришів «плавали» у престижніших компаніях, де капітанам платили мінімум у 2 рази більше, він нікуди не рвався. Зрештою «В'єтсовліхтер»

збанкрутував. Причому «згорів» і банк, через який екіпажі суден, які працювали у «В'єтліхтері», отримував платню.

Олексію Петровичу довелося шукати інше місце роботи. Знайшов він таку собі сумнозвісну компанію «Каалбай». Перші дві літери у назві фірми це від прізвищ власників Коган та Айзенштад колишніх цеховиків, котрі стали судовласниками. Капітаном працювати було нелегко. О. Чеботаренко зробив у цій компанії два тривалі контракти. Родина Чеботаренків довго чекала, поки підійде черга на кооперативну квартиру, бо жили троє людей: чоловік, дружина та дочка, у дванадцятиметровій кімнатці. Коли з'явився молодший син Ігор, Тетяна Тимофіївна не витримала і пішла з немовлям до пароплавства. Після цього вони зробили перший внесок на трикімнатну квартиру. Якийсь профспілковий діяч пароплавства зібрав гроші на будівництво гаражного кооперативу, а коли гаражі були готові, заявив, що їх забирає місто. Люди вимагали повернути гроші. Але діяч профспілки заявив, що зараз це неможливо.

Олексію Петровичу вже було під сімдесят. Його тепер не брали через вік у солідні компанії. Він знайшов роботу в компанії «Midland Shipping», яка володіла уживаними судами типу річка-море, Олексій Петрович називав їх жабодавчиками. У цій компанії його цінували. Йому довірили два перегони суден типу річка-море, обидва перегони відбувалися навколо Європи через Біскайську затоку, що для судів цього типу дуже небезпечно. Останнє його судно було типу «Сормівський», що тепер мало ім'я «Asper». О. Чеботаренко зійшов із містка на берег, коли йому було 78 років. У компанії ставилися до нього з повагою і навіть вигадали йому синекуру на кшталт нічного чергового аварійного зв'язку. На цьому місці він пропрацював ще два роки. 27 лютого 2024 р. Олексія Петровича не стало. Але борознить моря та океани судно, яке веде його син капітан Ігор Олексійович Чеботаренко, потомствений моряк.

ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ДОБРАНОВ

Валерій Добранов народився у Хабаровську 22 липня 1939 року. Його батько військовий моряк, на той час служив на кораблях Амурської флотилії. Але вступати до ОВМУ Валерій приїхав із Севастополя, куди перевели батька. Але йти стопами батька і вступати до військово-морського училища категорично відмовився, віддавши

В.В. Добранов

перевагу флоту торговому. Він успішно склав іспити в ОВМУ та був зарахований на 1-й курс судноводійського факультету. При формуванні навчальних класів чи взводів В. Добранов потрапив до 4-ї. Як з'ясувалося після першої сесії, це виявився найстабільнішим взводом з усіх чотирьох за успішністю та дисципліною. Закінчив він мореходку с добрими балами і при розподілі побажав залишитися в Чорноморському пароплаванні, плавати на суховантажних судах.

У березні 1962 року він був зарахований до Чорноморського пароплавання, отримав призначення на турбохід «Ленінський комсомол». Валерію Васильовичу пощастило, він потрапив на судно, яким командував Іван Олександрович Кудь – відомий капітан, який пройшов Другу світову. На той час цей турбохід був головним у серії сучасних, швидкісних суховантажів певного типу. Якщо теплохід типу «Белорецк», данської будівлі, маючи на борту повний запас дизельного палива, міг подолати 22000 морських миль, то турбохід типу «Ленінський комсомол» лише 12000 миль, бо добова витрата палива на ньому була у два з половиною рази більша.

У вересні 1962 року В. Добранов, вже працюючи на «Ленінському комсомолі», познайомився із дівчиною Ганною. На той час вибухнула Карибська криза. І турбохід «Ленінський комсомол» використовували для перевезення спецтехніки та «сільгосп спеціалістів» на Кубу. Молодим людям вдавалося бачитись два-три дні, під час коротких стоянок. А потім 4-й штурман В. Добранов йшов у черговий рейс. 6 грудня 1962 року, коли на Кубі все «заспокоїлося», і судно стояло кілька днів у Новоросійську, вони стали чоловіком та дружиною. Він терміново викликав радіограмою Анну до Новоросійська і повів її до Міськради. Вони прорвалися до якогось відповідального чиновника, якому Валерій Васильович наговорив, що його наречена вагітна, але через короткі, напружені стоянки, пов'язані зі спецрейсами, вони не можуть узаконити свої стосунки, мовляв, увійдіть у становище і сприятимете. Їх розписали того ж дня. Шлюб виявився щасливим...

В. Добранов проплавав на судні п'ять років. Виріс тут до другого помічника. Разом з ним на судно був направлений третім помічником його однокурсник Р.Я. Никифоров. Чому не навпаки? Справа у цьому, що Р.Я. Никифоров був у минулому офіцер артилерист і потрапив під скорочення радянської армії. Він був старший за В. Добранова на 7 років, і звичайно солідніше. Командний склад на т/х «Ленінський комсомол» (керований капітаном І.О. Кудем) підібрався дружний. Близьким другом капітана був відомий одеський поет Іван Іванович Рядченко, який написав безліч «морських» віршів. І. Рядченко неодноразово виходив на «Ленінському комсомолі» в рейси як перший помічник капітана... Присутність на судні старшого товариша, який працював старпомом, зупинила кар'єрне зростання В. Добранова. Він змушений був просити капітана відпустити його на інше судно.

У травні 1968 року він був призначений 2-м помічником капітана на «Іркутськ». Це був суховантаж середнього тоннажу, якому виповнилося лише 4 роки, побудований він був у НДР на верфі міста Варнемюнде. «Відплававши» ще майже два роки другим помічником, він став старпомом на «Іркутську». У вересні 1973 року Валерія Васильовича було призначено капітаном, три роки він підміняв капітанів на різних судах, з серпня 1976 року до жовтня 1984 року плавав штатним капітаном на турбоході «Хірург Вишневський». Це судно було таке саме, як і «Ленінський комсомол», але «Хірургу Вишневському» йшов шістнадцятий рік. Судно будувалося «з перспективою на війну», була маса зайвих деталей, встановлених на вимогу військових. Більшість рейсів були на Кубу. А назад через Канаду, де було навантаження зерна (або навантаження на Кубі цукром). Іноді траплялися рейси в Індію – за чаєм, горіхами, а в Бангладеш – за джутом.

Коли Валерія Васильовича перевели на інше судно – теплохід «Академік Євген Патон», турбоходу «Хірург Вишневський» було вже 23 роки. Йому залишалося плавати трохи більше двох років. Із 1986 року судна цього типу почали відправляти на злам. У липні 1988 року, коли Валерій Васильович був у відпустці, пізно ввечері йому зателефонував начальник Служби мореплавання Віталій Тимофійович Лютий і сказав, що завтра до початку робочого дня він повинен бути у нього в кабінеті. Начальник служби сказав, що є можливість перейти капітаном на пасажирські судна. Звичайно, капітаном на пасажирському лайнері плавати куди престижніше, ніж на великому балкері

чи контейнеровозі... І умови зовсім інші, і можливості... Валерій Васильович погодився і не пошкодував.

Перше судно, на яке він був спрямований дублером капітана, це теплохід «Грузія». Раніше він ніколи не плавав на пасажирських суднах, тому йому треба було увійти в курс справи, вникнути у специфіку управління великим колективом людей, придивитися до методів роботи з пасажирами. «Грузія» була побудована у Фінляндії в 1975 р. Це був лайнер довжиною 157 метрів, шириною 21,6 м та осіданням 5,9 м. Судно призначалося для перевезення пасажирів та туристів з особистими автомобілями. Валерій Васильович два з половиною роки підміняв капітанів на лайнерах цього типу. У ті роки пасажирські судна здійснювали найрізноманітніші круїзні рейси. Ішов час «горбачовської перебудови». Вже не стало проблемою отримати закордонний паспорт і вирушити до круїзу, морякам дозволили брати із собою в рейс дружин та дітей. Бувало, що в близькосхідному або середземноморському рейсі в капітанській каюті Валерія Васильовича їхала вся родина Добранових: дружина, донька, онук.

У листопаді 1988 року В. Добранов одержав призначення на теплохід «Дмитро Шостакович». Це судно було на 25 метрів коротше «Грузії», а в іншому, мало чим відрізнялося від неї. У 1989 року він вже «плавав» на пасажирському лайнері «Петро Перший», де був обладнаний медичний відсік «ромашка», для офтальмологічних операцій за методом академіка С.М. Федорова (судно тимчасово перейшло до управління компанії академіка С.М. Федорова). Академік визначив зарплату капітанові у 600 американських доларів. У пароплаванні ніяк із цього приводу не могли заспокоїтися. Адже пароплаводство платило своїм капітанам крім зарплати в «сов. рублях» 75 доларів. «Петро Перший» пішов заробляти гроші в Перську затоку. За час роботи у капітана та академіка склалися чудові стосунки. Коли кількість охочих покращити зір значно зменшилася і прибуток від круїзів та операцій впав, судно повернулося до Одеси. Засновник морської медицини, професор О.О. Лобенко хотів відправити судно на Близький Схід із групою хірургів широкого профілю: гастроентерологів, проктологів, урологів, пульмонологів. Але на нараді, за участю капітана, В. Добранов переконливо поховав цю ідею. Він пояснив медикам, що кожної доби перебування пацієнта на борту судна коштують великі гроші. І якщо після очної операції пацієнт вирушає додому на другий день,

звільняючи місце для наступного, то після будь-якої операції на внутрішніх органах мінімум через 4-5: «Тепер підрахуйте, скільки разів потрібно підвищити ціну на такі операції, щоб цей план приносив гроші».

У жовтні 1991 року Валерій Васильович отримав призначення на т/х «Азербайджан» типу «Грузія». Це виявився останній лайнер Чорноморського пароплавства («Бласко»), на якому йому прийшлося плавати. Пароплавство у 1995 році збанкрутувало. Після розвалу пароплавства він командував лише суднами під іноземними прапорами. В. Добранов, пропрацював на флоті до 1997 року, на флагштоку його судна «Аркадія» мерехтів ліберійський прапор. У зимовий час судно здійснювало круїзи з англійськими туристами вздовж східного та західного узбережжя Австралії, по островах Індонезії, до Сінгапуру. Влітку круїзи проходили вздовж європейського узбережжя, норвезькими фіордами.

Одного разу Валерій Васильович вів пароплав в один з фіордів на південно-західному узбережжі Гренландії, рейс був складний у навігаційному відношенні. Тяжка льодова обстановка, район круїзними судами раніше не відвідувався. Дружина згадує, що в каюту після постановки на якір чоловік спустився з містка вичавлений як лимон з покусаними губами. В той час йому вже виповнилося 57 років і він вирішив «зійти на беріг». Але, крюїнгова компанія «TIPC» запропонувала Валерію Васильовичу піти на колишній лайнер Дунайського пароплавства «Айвазовський», який тепер мав назву «PRIMEXPRESS ISLAND» і працював як плавуче казино поблизу острова Кіпр. На жаль, в ті роки навколо гіганта, що розвалюється, яким було Міністерство Морського флоту СРСР крутилося безліч пройдисвітів. Втім, у морській індустрії шахраїв завжди вистачало. Як з'ясувалося пізніше компанія, «Айвазовський», яка на той момент володіла колишнім т/г, не збиралася виконувати свої обіцянки і контракти. Зарплату не платили, постачали екіпаж погано. Пристрасті на судні розпалювалися. Йшов другий рік перебування Валерія Васильовича на судні, він вирішив поїхати до Одеси, розпочав судову справу проти власників судна. Завдяки його наполегливості да вдачі, частину грошей вдалося повернути.

Деякий час В. Добранов здійснював короткі рейси, підмінюючи капітанів. Але роки брали своє. капітан набрав зайву вагу, почали боліти ноги. Остання робота – капітан колишнього лайнера «Finlandia»,

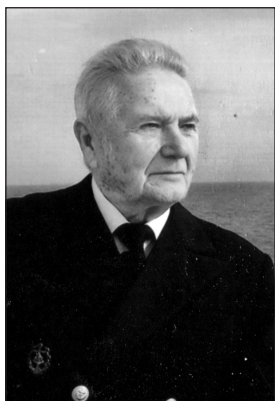
побудованого в Гельсінкі у 1967 р. З 2000 до 2009 року судно під панамським прапором використовувалося як плавуче казино, що вивозило азартних гравців з Гонконгу в нейтральні води. Пізніше В. Добранов згадував, що кілька разів, на судно зі своєю свитою прибував Джекі Чан – жива легенда світового кіно. Після ігрової ночі його оточення поширювало чутку, що сьогодні їхній «шеф у виграші». Останній контракт В.Добранов відпрацював у плавучому казино 2008 р. Після цього він остаточно зійшов на берег.

Валерій Васильович знайшов компаньйона і відкрив бар в Одесі під назвою «Фрегат» на вул. Генерала Петрова. Бар отримав популярність у футболістів команди «Чорноморець», у ветеранів Чорноморського пароплавства. Валерій Васильович збирав і розвісив по стінах різну морську атрибутику, щоб відвідувачі поринули в романтику мореплавання. Валерій Васильович любив приймати у своєму «Фрегаті» друзів, колишніх колег по роботі. Але час минав, друзів залишалося все менше. Валерій Васильович пішов з життя 24 вересня 2021 року. Його онук Костянтин Ігорович Добранов став капітаном великотоннажного балкера, а правнук Дмитро Костянтинович Добранов плавав третім помічником капітана.

ВІКТОР ГЕОРГІЙОВИЧ АППАК

Віктор Аппак спадковий одесит, народився 31 липня 1938 року. Батька свого він не пам'ятав. Той був мобілізований у липні 1941 року та зник «без вісті». Жодних звісток від нього сім'я не отримувала. Трирічного Віктора з матір'ю було евакуйовано до Башкирії. Усі близькі В. Аппак працювали на залізниці. А залізничників при наближенні супротивника організовано відправляли ешелонами на схід разом із обладнанням депо, ремонтних майстерень, електростанцій. Вже у травні 1944 р. сім'я була в Одесі. Майбутньому капітанові було шість років, коли був останній нічний наліт німців на Одесу в липні 1944 року. На все життя йому врізалось в пам'ять, як німецькі літаки «вішали» над городом сліпучі «ліхтарі» і було ніби вдень. Як ховали дівчат-зенітниць загиблих на схилах Приморського бульвару. Як їхня родина ховалася під залізними сходами в сусідній парадній.

З дитячих років Віктор не мав сумнівів ким бути. По-перше, якщо вийти з його двору на вулицю і пройти кілька десятків кроків, перед тобою відкриється море і порт, а по-друге його дідусь був моряком,

В.Г. Аннак

який плавав на теплоході «Анатолій Серов». Перший раз у житті Віктор побував на справжньому пароплаві 7 жовтня 1944 року. Це день, коли одеський порт прийняв перші 3 судна після вигнання окупантів: «Калінін», «Димитрів», «Анатолій Серов». Бабуся повела його в порт зустрічати дідуса Антона Юрійовича. Дідусь водив його судном, показував і пояснював, як дорослому, навіщо потрібні ті чи інші пристрої, якірне, вантажне, кормовий шпиль. Вони зазирали в машинне відділення, і хлопчик був уражений розміром суднового двигуна. Вони піднялися на місток, де хлопчик покрутив штурвал, торкнувся ручок машинного телеграфу і довго роздивлявся порт і береги затоки в бінокль. З того часу мрія стати моряком і водити кораблі морями і океан ніколи не покидала його. Дідусь був для онука основним авторитетом та коханою людиною. Роки були повоєнні, непрості. Дефіцит, величезні черги по продукти. А дідусь, якщо судно заходило до Румунії чи Болгарії, міг привезти додому продукти. Там вони були дешевшими. Якщо рейс був до Європи, дідусь привозив щось із одягу.

8 квітня 1949 року сталася трагедія. «Анатолій Серов», у темну штормову ніч, наскочив на плаваючу міну і за дві хвилини затонув. З 40 людей у живих залишилося 7. Загинув і дідусь Віктора Георгійовича. Як і більшість інших, не витримав переохолодження... Тому після загибелі основного годувальника сім'я жила дуже скромно. Головними вихователями у Віктора тепер були мама та бабуся. Здавалося б, це могло б позначитися на його характері. Але не далось взнаки. Він і в юнацькі роки мав твердий чоловічий характер. Він був сміливий, не терпів образ і міг постояти за себе. Після закінчення десяти класів у 1956 році, вступив до ОВМУ на факультет судноводіння. Потрапив у 3-й взвод 8 роти. Далі життя пішло як у всіх курсантів. Два тижні стройової підготовки у серпні на стадіоні під палючим сонцем, потім два місяці на збиранні кукурудзи в радгоспі, навчання, перша вітрильна практика на Балтиці. Парусно-моторна шхуна «Професор Візе», на яку потрапив 3-й взвод, плавала недалеко. Від Ленінграда до Выборгу, і до естонського порту Пярну.

Перше судно, з якого він почав свій трудовий шлях, був невеликий теплохід «Фірюза» фінської побудови. Судно в ті роки вважалося елітним, бо стояло на італійській лінії. Взуття, джинси, килими та інші дефіцитні товари в Італії були по кишені радянським морякам та давали можливість заробити. Тому охочих потрапити на судна типу «Ф» було хоч греблю гати. Але Віктору плавання на такому маленькому судні не подобалося. Відпрацювавши на «Фірюзі» 4 місяці штурманським учнем, він попросив у відділі кадрів направити його на судно побільше. Його направили четвертим помічником на теплохід «Тарас Шевченко», який був не набагато більше. Пропрацювавши на «Тарасі Шевченко» 9 місяців, його направили приймати нове турбосудно «Червона Зоря» (типу «Ленінський комсомол»). Але судно, невдовзі після приєднання до Чорноморського пароплавства, було перейменовано на «Валентину Терешкову». Рейси були на Кубу. У 1967 році В. Аппак став другим помічником капітана. Він купив мотоцикл, об'їздив на ньому всю Україну і дістався Кавказу. У 1967 році він вирушив у рейс на теплоході «Дубровник». Після завантаження зерна в Канаді судно висунули на порт призначення Новоросійськ. Коли 25 жовтня 1967 року судно пришвартувалося до причалу і кордон було відкрито, на борт судна дозволили піднятися родичам членів екіпажу, які приїхали зустріти своїх близьких. В цей день він зустрів дівчину Ольгу, що була сестрою дружини другого інженера. Віктор Георгійович, як другий помічник, відповідав за розвантаження та завантаження корабля. Після розвантаження в Новоросійську корабель перевели до Одеси для завантаження. Тут, завдяки енергії та винахідливості Віктора Георгійовича, закохані узаконили свій шлюб. Від їхньої зустрічі до реєстрації минуло лише 13 днів! Одним із хобі Віктора Георгійовича з дитинства була фотозйомка. Він захопився цим ще у п'ятому класі школи, коли йому на день народження подарували трофейний німецький апарат. Захоплення супроводжувало його усі роки. Близькі, знайомі та друзі жартома прозвали його «фотолітописцем». Віктор зберігає величезну колекцію світлин усіх примітних місць, де йому довелося побувати, суден на яких він плавав, людей з якими довелося зустрічатися.

Віктору Георгійовичу випало поплавати капітаном на багатьох суховантажних суднах різного типу та тоннажу. Серед них були судна, які плавали до В'єтнаму, де йшла багаторічна війна, до Європи,

де була тиша та благодать. В Індію, Бангладеш, де вражали своїми розмірами злидні. Але йому ніколи не набридало плавання, простір океану, відвідування незнайомих місць. Він завжди намагався через наших представників організувати екскурсію чи якийсь транспорт для поїздки цікавими місцями. Улюбленим його судном, на якому він проплавав загалом 21 рік, був теплохід «Капітан Сорока» (балкер-контейнеровоз середніх розмірів. Довжина 187.5 м, ширина 29.0 м, водотоннажність по літню вантажну марку 48000 тонн, збудований у Польщі). Віктор Георгійович прийняв його у 1983 року. У 1993 році судно було передано в менеджмент англійської компанії «Seven Seas Maritime Co», отримавши назву «Aurelia» і мальтійський прапор.

2 лютого 2005 року «Aurelia», з вантажем свинцевої руди, під час жорстокого шторму, за 250 кілометрів від японського острова Тітісіма в Тихому океані, переломилася і пішла на дно. Загибло: шість членів екіпажу з двадцяти двох, у тому числі капітан, який підмінив В. Аппака, що у цей час був у відпустці. Після цього Віктор Георгійович проплавав ще три роки. Йому виповнилося 70 років. Останнє своє судно «Alicia» він перегнав наприкінці 2008 року в Індію, для обробки на металобрухт. Син Олександр Вікторович закінчив Інститут інженерів морського флоту. Але берегова робота йому не сподобалася. Він заочно закінчив Морську Академію за спеціальністю Судноводство. Віктор Георгійович допомагав сину опанувати рідну спеціальність, брав із собою у рейси матросом, передавав йому свій досвід штурманської роботи. Зараз він працює капітаном на великому буксирі рятувальнику у районі одного з африканських нафтових родовищ.

СТАНІСЛАВ ЛЕОНІДОВИЧ ВАЩЕНКО

Народився майбутній капітан Станіслав Ващенко на Харківщині, у селі Рудаєво 5 жовтня 1935 року. Харківська область з осені 1941 року до кінця літа 1943 року була місцем запеклих боїв між німецькими та радянськими військами. Напередодні окупації мати з трьома дітьми встигла переїхати до села Шевченкове Харківської області, де мешкали її батьки. Школа у селі відновила роботу після вигнання німців у 1944 році. Станіславу в цей час було майже дев'ять років. 1 вересня він пішов у перший клас, а 18 вересня 1944 року його батько, старший лейтенант Леонід Митрофанович Ващенко, загинув у бою під Ригою. Мати одна виховувала трьох дітей. Живучі далеко

С.Л. Ващенко

від моря, він зміг знайти адресу Херсонського морехідного училища, дізнатися про правила прийому туди, і, закінчивши 8-й клас, у неповних 16 років сам вирушив до Херсона, щоб здійснити свою мрію. І в 1952 році, після успішного складання іспитів, він став курсантом штурманського відділення ХМУ. У ті роки для початківців моряків-судноводців, перша учбова практика плавання обов'язково проходила на вітрильному судні. Курсанту С. Ващенко пощастило. Він проходив практику на легендарному УПС «Товариш» (колишній «Горх Фок»). Вітрильник після Другої світової війни був за репарацією передано СРСР, і

за традицією у 1951 році приписаний до Херсонського училища, як і довоєнний УПС «Товариш». Прослуживши на морі 70 років, судно втратило мореплавство, через деякий час було викуплено німецьким товариством «Друзі вітрильників» та відбуксовано до свого першого порту приписки Штральзунд. Тут воно стоїть на приколі і використовується як музей парусного флоту.

Друга практика С.Ващенко теж проходила на неординарному судні, яке користувалося повагою у моряків завдяки своєму капітанові Денису Францевичу Камінському. Воно називалося «Іван Сусанін» та було приписано до Одеського морехідного училища. Серед моряків-чорноморців ходила чутка, що начальство Чорноморського військово-морського флоту ніби то передало судно під постійне командування капітану Д.Ф. Камінському за бойові нагороди. Під час війни він був військовим лоцманом і здійснив безліч проводок суден у небезпечних районах. Згодом його призначили капітаном танкера на Каспії. Тоді кожен рейс танкерів з пальним для фронту дорівнював бойовому походу.

У 1956 році С. Ващенко закінчив Херсонське училище, з відзнакою, та поїхав до Одеси, де без конкурсу, як «п'ятивідсотник» вступив до Одеського Вищого морехідного училища на судноводійський факультет. Прибув сюди він не один, а разом із своїм другом Юрієм Крашенінниковим. Вони потоваришували у ХМУ, і друг теж закінчив училище з відзнакою. Вони обидва були розподілені у 3-й взвод

(113 клас), причому С.Вашенка призначили командиром першого відділення, а Ю.Крашенінніков став ротним комсоргом. Друзі мали робочі дипломи штурманів малого плавання. Тому на групові плавпрактики разом із усіма не ходили, а підробляли матросами на транспортних суднах Пароплавства. Настав час, коли у С.Вашенка з'явилася можливість допомагати своїм близьким. На другому курсі під Новий 1958 рік у нього в житті відбулася знаменна подія. У навчальному корпусі Б, що на вулиці Пастера, ОВМУ організувало новорічний вечір із танцями. Станіслав вирішив зустріти новий рік там. Коли почалися танці він помітив у натовпу симпатичну дівчинку і запросив її на вальс. Танцював він добре, а вальсував чудово. Звали дівчинку Людмила. Після вальсу він не відходив від неї. Вони танцювали і весело говорили, поки не вирішили переміститися на святковий бал у Водний інститут, де в ті роки студентські вечори вважалися найелітнішими. Коли вечір у Водному інституті закінчився, він провів її додому, у селище заводу ім. Дзержинського неподалік екіпажу ОВМУ. З того моменту вони почали зустрічатись, а у 1962 році оформили шлюб.

Наприкінці грудня 1961 року він закінчив училище, яке на той час було перейменовано в Одеське вище інженерне морське і, маючи високу суму балів, отримав направлення до ЧМП. А вже наприкінці січня 1962 року він був спрямований штурманським учнем на невеликий теплохід фінської будівлі «Фараб». Ці судна у ті роки цінувалися у морському середовищі. Рейси на них були не більше місяця, і не далі за Середземне море. Але дуже вигідні. Так як на цих берегах лежали країни відомі своїми недорогими, але затребуваними у громадян СРСР товарами. Ці країни – Італія, Ліван, Сирія.

Станіслава Леонідовича незабаром підвищили до 4-го помічника і він почав своє сходження службовими сходами. С. Вашенко працював на «Фарабі» до 1964 року. Виріс тут до другого помічника. Але йому хотілося попрацювати на великих судах і в 1965 році його направили на теплохід «Дмитро Гулія», нове судно польської споруди (він перевершував перше судно Станіслава Леонідовича вчетверо).

На «Дмитро Гулія» він пропрацював до 1971 року. На ньому С. Вашенко побував, за рідкісним винятком, у всіх країнах, з якими вів морську торгівлю СРСР. Тут він у 1970 році отримав посаду капітана. Але, в 1971 році був призначений капітаном теплохода «Білорецьк» (судно побудовано в Данії на верфі в м. Наксков у 1962 р.). Тоді ще не

було комп'ютерних установок для розрахунків стійкості та посадки суден. Але на «Білорецьку» стояв механічний прилад «Stalodicator», на якому ці розрахунки можна було виконати. Палуба на судні у небезпечних місцях була вкрита ковзною фарбою. Це було одне з перших суден, обладнане рятувальними надувними плотиками «Dunlop». «Білорецьк» з повним завантаженням розвивав швидкість до 19 вузлів (34 км на годину), завдяки своєму потужному шестициліндровому двигуну компанії «Фіат». Кожен з шести циліндрів мав потужність 2100 ефективних кінських сил. Корабель був оснащений чотирма міні-радіостанціями типу «Сторно», що забезпечувало безперебійний зв'язок між містком та всіма місцями на кораблі. Всі житлові приміщення були оброблені деревом, що імітує болотний дуб та карельську березу. Але корабель мав один суттєвий недолік. Завдяки великому запасу палива та надійному вантажному пристрою, «Білорецьк» відправлявся в непопулярніші серед моряків рейси. Де екіпажу не було на що витратити зароблену валюту. Він постійно ходив на Кубу, не заходячи до Гібралтару чи Лас-Пальмас, до Індії, не заходячи до Адена, до В'єтнаму, не заходячи до Сінгапуру...

Станіслав Леонідович закохався в цей корабель. Він плавав на ньому 15 років, до 1986 року. Капітан С. Ващенко був врівноваженою, неконфліктною людиною, люблячим, турботливим чоловіком і батьком. Він обожнював свою єдину доньку Ірину, яка народилася у 1963 році. І Людмила Іванівна завжди виконувала заповідь чоловіка, завжди ходила зустрічати його в усі порти, куди прибував корабель. У 1986 році «Білорецьку» виповнилося 24 роки. Зазвичай, після 25 років, судна у складі Чорноморського пароплавства, залежно від їхнього стану, або списувалися на металобрухт або продавалися іноземним компаніям. Судну «Білорецьк» залишалося зовсім небагато часу до плавання. А в квітні 1986 року капітана С.Ващенка перевели на т/х «Валерій Барсов» (судно типу «Герой-панфіловці» було побудовано в Миколаєві та передано Чорноморському пароплавству в 1982 р.).

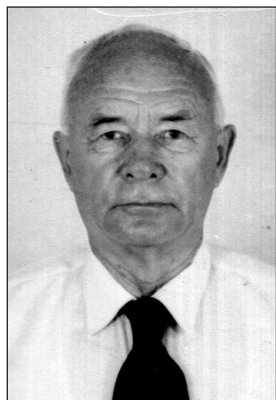
Разом із капітаном на судно перейшов старпом Михайло Іванович Коструб, однокурсник С. Ващенка. Вони плавали разом з 1968 року. На щастя у обох чоловіків характери були неконфліктні, доброзичливі. Станіслав Леонідович завжди прагнув допомогти Михайлу Івановичу. Двічі за час спільної роботи давав йому подання на капітана. Але з невідомої причини ходу М. Кострубу не давали.

На початку дев'яностих почався перехід радянських моряків під іноземні прапори. І незважаючи на те, що Станіслав Леонідович не любив бігати по різних судах, він згодом змушений був шукати роботу на іноземних судах, бо його звичне ЧМП рухалося до розвалу. Але 7 липня 1992 року Станіслава Леонідовича не стало. Коли з'ясовували причину смерті виявили, що його серце мало безліч дрібних рубців. Лікарі пояснили, що це сліди мікроінфарктів, що він переніс на ногах. Сліди не простої капітанської роботи. А його друг та однокурсник М.І. Коструб так і не став капітаном, хоч ще довго плавав. Пішов із життя він 3 березня 2021 року. У Станіслава Леонідовича в Швейцарії проживає онук, якого дочка Ірина назвала на честь свого батька – Станіслав. Але онук не пішов стопами діда, а вибрав суто земну спеціальність – юрист.

ГЕННАДІЙ ІВАНОВИЧ ДАВИДОВ

Геннадій Давидов народився 11 жовтня 1934 року на хуторі Памалинський, Новоаннінського району Волгоградської області. На початку Другої світової родина Давидових проживала у Сталінграді (нині Волгоград). Коли німці підійшли до міста, родина евакуювалася на хутір Памалинський. Геннадій отримав атестат про повну загальну середню освіту в 1951 році. З юних років мріяв стати капітаном. 3 жовтня 1953 року по листопад 1955 року Геннадій служив в армії. Під час служби він пройшов військову підготовку та отримав військову спеціальність «авіаційний технік». Після демобілізації, з січня 1956 року по липень 1956 року, працював авіаційним техніком у Волгоградському аероклубі. У липні 1956 року прибув до Одеси та подав документи до Водного інституту, але дізнавшись, що там не навчають капітанів, в останній момент забрав документи та передав їх до ОБМУ. Успішно склавши іспити та пройшовши конкурс, був направлений до 4-го взводу (114-й клас) навігаційного факультету.

Начальство, дізнавшись, що він молодший лейтенант запасу, призначило його заступником командира взводу. Цілком природно, що призначали командувати юнаками, переважна більшість яких були вчорашніми школярами, намагалися старших людей, які відслужили в армії. Ось так виглядали старші чини 8-ї роти штурманського факультету на першому курсі. Ротний сержант Юрій Ігнатов – колишній

Г.І. Давидов

старший сержант повітряно-десантних військ, парашутист. На другому курсі його перевели на електромеханічний факультет за станом здоров'я. Юрій Міхневич – заступник командира взводу першого. До училища 2 роки плавав матросом на пасажирському судні. Його останнє місце роботи – капітан пасажирського лайнера «Шота Руставелі», на якому він пропрацював 23 роки. Родіон Нікіфоров – заступник командира взводу другого. Колишній артилерійський офіцер, лейтенант. Йому було 24 роки, коли він вступив до ОБМУ. Його останнє місце роботи – капітан великого суховантажного судна «Капітан

Джурашевич». Микола Копилов – старшина першого класу, заступник командира взводу третього. Служив на Балтиці, на тральщиках. У 1943 році, коли йому було лише 13 років, він утік з дому на фронт. Отримав осколкове поранення правої гомілки та був відправлений додому. Але на другому курсі, під час медичного огляду, лікарі вирішили, що поранення завадить йому працювати штурманом. Його перевели на електротехнічний факультет.

Геннадія Давидова, після третього курсу, призначили старшиною роти. Він був добрим взводним і старшиною роти. Цьому сприяв його спокійний, розважливий характер, у якому, проте, можна було помітити риси радянського виховання. Він був надмірно прямолінійний, завжди слушно вирішував спірні питання, не поганословив і робив зауваження тим, хто вживав нецензурні слова. Четвертий взвод був найуспішнішим. У той час першу практику курсанти морських училищ судноводійських факультетів мали, за традицією, проходити на вітрильних судах. Геннадій пройшов її на баркентині «Капелла», яка належала ризькій мореплавці і плавала Балтикою. Це була хороша перевірка на міцність, бо на Балтиці восени нерідко штормить. Після другого курсу, коли більша частина роти була надіслана на барк «Товариш», Геннадій проходив практику на серійному танкері. Бажання плавати на танкерах прийшло до нього на першому курсі, коли наприкінці першого семестра всю роту повели в порт показати, що являють собою морські судна.

Перше судно, на яке курсанти піднялися, був старий суховантажний пароплав «Друга п'ятирічка». Судно було ошвартоване до вугільного причалу. На судні було навантаження вугілля. У коридорах і приміщеннях було запорошено, галасливо і похмуро. А другим судном якого в той день курсанти відвідали був серійний танкер «Фрунзе». Лише два роки тому його було здано в експлуатацію Балтійським заводом. Все тут сяяло чистотою. Багато хто з курсантів на той момент прийняли рішення плавати тільки на танкерах. У тому числі був Г. Давидов. Тому після другого курсу він висловив бажання пройти практику на танкерах. На той час у всьому світі спостерігалось зростання нафтоперевезень. На слуху були імена грецьких судновласників Аристотеля Онасіса, Джорджа Ліваноса, Ставроса Ніархоса, які володіли одними з найбільших у світі компаніями. І більшість судів у цих компаніях складали сучасні великі танкери.

На весіллі свого однокурсника із 4-го взводу Бориса Федорова Геннадій познайомився із молодшою сестрою нареченої. Дівчинці Катерині було 13 років навчалася вона у сьомому класі. Геннадію вже йшов 26-й рік. Але все в цій дівчинці миттєво зачарувало його, від її чарівного імені Катя до дорослої, модної на той час зачіски «черепашка». Він сказав собі того вечора, що мине час, дівчинка стане дорослою і вони одружаться. А він був із тих чоловіків, які не поспішають жити і ґрунтовно планують свій майбутній життєвий шлях. Після цього він успішно здав чергову сесію і пішов на шестимісячну практику. Коли судно заходило до Одеси, Геннадій обов'язково приходив у гості до Федорових. У 1961 році навчання добігло кінця, Г. Давидов добре склав держіспити, успішно захистив дипломний проект. Високий середній бал за час навчання дозволив йому залишитися в Одесі.

До 1964 року Новоросійського морського танкерного пароплавства не існувало. Танкерний флот базувався в Одесі. Тут розташовувалося управління «Совтанкер», яке було пов'язане з Чорноморським пароплавством. У той час СРСР тільки почав будувати великі танкери. На них не вистачало місць для молодих спеціалістів. 23 лютого 1962 року Г. Давидова направили учнем штурмана на серійний танкер «Володимир». Через кілька місяців капітан судна своїм наказом призначив його 4-м штурманом. А 21 серпня 1963 року Геннадія направили до Японії для прийняття танкера «Лозова», що будувався. Цей новий великий танкер був незрівнянний з попереднім «Володимиром».

Він мав не тільки новітнє навігаційне обладнання, але й чудові побутові умови, просторі каюти, їдальню для екіпажу, кают-компанію, салон з японським телевізором.

Геннадію Івановичу танкер дуже сподобався, він працював на ньому до березня 1969 року, пішов на інший корабель вже на посаді 2-го штурмана. Причиною було те, що підвищення не було. І за цей час в його особистому житті відбувся ряд важливих подій. Школярка Катя перейшла до 8-го класу. Їхню школу відвідав тренер з гандболу, щоб виявити спортивний тип дівчини. Катя йому підходила 168 см зросту, активна, наполеглива... він умовив її спробувати себе в жіночому гандболі. Невдовзі вона вже грала за шкільну команду Одеси. Після школи Катерина поступила до університету. Рік грала за міську команду товариства «Буревісник», потім її взяли до «Локомотиву». Жіноча гандбольна команда «Локомотив» була гордістю Одеси того часу, у 1961 році вона втретє здобула титул чемпіонки СРСР. Катерина мала всі шанси стати майстром спорту, але доля розпорядилася інакше. З 1967 року, коли вони одружилися, Катерина залишила спорт.

Після того, як Геннадій Іванович через обставини мусив залишити танкер «Лозова», він протягом року замінював других помічників капітана на судах цього типу. 1 квітня 1970 року його призначили старшим помічником капітана на танкері «Ленкорань», а 11 червня 1970 року його кохана дружина народила в їхній родині хлопчика, якого назвали Ігорем. Після народження сина Г. Давидов вирішив, що в той момент йому потрібно змінити роботу, щоб бути ближче до родини. І хоча Геннадій Іванович звик працювати на танкерах і був на відмінному рахунку в Новоросійському пароплавстві, він повернувся до Одеси через півтора року після народження сина. 21 лютого 1972 року його призначили першим помічником капітана на теплоході «Леніногорськ». Звісно, після роботи на танкерах типу L, які були більшими, комфортнішими та новішими, Геннадій Іванович почувався некомфортно на «Солнечногорську», якому було понад 25 років.

Геннадія Івановича прийняли до Чорноморського пароплавства без пониження, і він дуже скоро зарекомендував себе як чудовий спеціаліст. 5 жовтня 1974 року він був призначений капітаном теплохода «Медногорськ». Минуло півтора року з моменту його переведення до Чорноморського пароплавства. Тепер він мав право на безкоштовну квартиру від пароплавства. У 1975 році Геннадій Іванович був посла-

ний до Миколаїв на приймання нового суховантажного судна «Капітан Сліпко». Це універсальне шеститрюмне судно мало максимальну довжину 170 метрів, дедвейт-13538 тонн. «Плавати» на ньому було цікавіше, аніж на танкерах. Скільки разів він побував на Кубі до переходу до ЧМП, але мало що міг розповісти про цю країну. Адже стоянки були короткі, рідко можна було організувати якусь екскурсію. Тепер часу на культурні заходи вистачало. Та й просто поблукати містом, подивитися, як люди живуть, сходити в кіно, було для нього цікаво. У 1975 році Північний В'єтнам отримав перемогу над Південним В'єтнамом. Війна тривала майже 20 років. 1979 року Геннадій Іванович побував на своєму судні у Сайгоні (Хошиміні). Він був уражений кипучим життям цього величезного міста. Тут не було помітно злиднів і сірості, як у північному порту Хайфон. Працювали приватні ресторанчики, кафе, майстерні, магазинчики. Дефіциту та дорожнечі не було. Приватна ініціатива наочно демонструвала свою перевагу перед тоталітаризмом.

Заходив Г. Давидов на «Капітані Сліпко» до Кампучії (Камбоджа) після того, як В'єтнам вигнав звідти червоних кхмерів. Він на власні очі побачив, що може наробити зі своїм народом не дуже розумний негідник, який дорвався до влади. У вісімдесятих роках минулого століття, він проаналізував життя своїх предків і вибив степлером на червоній стрічці англійською мовою: «On my family's heridity Ishall passaway in 2006 ayear of the red dog» («На підставі спадковості моєї родини я помру в 2006 році, в рік червоного собаки»). Він приклеїв стрічку на обкладинку свого блокнота і довго нікому її не показував. На початку 90-х році Міністерство морського флоту СРСР припинило своє існування. Нові керівники не змогли оцінити реальний стан справ і освоїтися в нових економічних умовах, бо, в першу чергу, турбувалися про свої гаманці. Але водночас, в умовах демократизації, для особового складу корабля відкрилися нові можливості. З 1990 року моряки отримали можливість плавати на іноземних суднах. У 1993 році Г. Давидов написав заяву про вихід на пенсію і залишив корабель «Капітан Сліпко», проплававши на ньому 18 років. Але Геннадію Івановичу було нелегко знайти роботу в гідній компанії.

Вік брав своє... у жовтні 1993 року йому виповнилося 59 років. А в той час солідні компанії взагалі приймали капітанів до 55 років. Саме через деякий час допустимий вік капітанів було підвищено. Тому Геннадій Іванович, з його знаннями та рейтингом, мусив погодитися на

умови, запропоновані компанією, яка його найняла. Однокласники, які зв'язалися з ним, розповідали, що у Г. Давидова завжди було все готове до негайного вильоту до місця роботи. Він хапався за будь-яку можливість, щоб не стати тягарем для своєї родини. З капітанів 13-го випуску він змінив найбільшу кількість компаній, хоча всі компанії давали йому чудові рекомендації. Останні три роки він працював у невеликих турецьких компаніях. Турецькі кораблі були досить зношені, зарплата була скромною, але про роботу йому вже не доводилося турбуватися. Власникам компаній він подобався, і вони обіцяли «найти» Г. Давидова, поки він сам не відмовився. Його коханій доньці Вікторії у 2002 році виповнилося 22 роки, вона закінчила педагогічний університет ім. Ушинського. Геннадію Івановичу можна було шукати роботи на березі. Останнє його судно називалося «Levant». На початку 2005 року він зійшов на берег, 18 травня. 2006 року він помер.... Його син Андрій не пішов стопами батька. Він комп'ютерщик, що захищає батьківщину на одному зі східних напрямків.

ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ КУЛИКІВ

Народився Володимир Куликов 27 січня 1937 року у місті Воронежі. З початком другої світової його батько, офіцер-артилерист Олексій Іларіонович воював із ворогом далеко від Воронежа. Коли німці підійшли до міста, мати забрала дітей Аллу, Любу та Володю, та поїхала з ними до своїх батьків до села. І тільки-но з армії повернувся батько, вся родина зібралася у Воронежі. У 1954 році Володимир закінчив середню школу. За рік до здобуття атестату зрілості родину відвідав родич батька Іван Куликов. Він був військовим моряком, але своїми розповідями про море, морську дружбу, про плавання, про шторми, він зумів пробудити інтерес у допитливого юнака. Володимир уперше у житті побачив море з Приморського бульвару. Воно здалося йому таким величезним і холодним, що по спині пробігли мурахи. Володимир знайшов на Приморському бульварі групу чоловіків, яких, виходячи з їхньої розмови та поведінки, вважав компетентними у своїй справі. Він вибрав потрібний момент і звернувся до одного з них. Цей чоловік виявився справжнім моряком. Він уважно вислухав сімнадцятирічного юнака, що стояв перед ним, і повів його на Приморську вулицю. У той час поруч із Потьомкінськими сходами розташовувалися знамениті курси, які проходили всі моряки під

назвою «курси Розенблюма». Але повна назва закладу була «УКК ЧМП з підготовки моряків». Директором, протягом усього існування Навчально-курсowego комбінату, був Григорій Борисович Розенблюм... Людина, яка привела Володимира, представила його кадровику як свого родича, який приїхав з далекої глибини до Одеси, щоб стати моряком. Документи Володимира швидко перевірили, він написав заяву та автобіографію за зразком, йому видали посвідчення та направили на лайнер «Перемога» учнем моряка.

В.О. Куликів

У ті роки в ЧГМК було небагато кораблів, але охочих вирушити в плавання було чимало. Адже на кораблях були їжа, тепло та робочий одяг. Крім того, багато людей не мали візи, тобто дозволу на роботу на кораблях, які йшли за кордон. Тож їм доводилося чекати своєї черги, щоб потрапити на корабель. Іноді це очікування тривало не один місяць. Але через деякий час наплив людей почав танути. Кількість робочих місць збільшилася. У трудовій книжці В. Куликова перші два записи такі: 1) 1954/IX/02 Зарахований учнем моряка на т/х «Перемога». 2) 1954/XII/4 призначений моряком на т/х «Перемога»... Боцман корабля С. Масленников, оцінивши старанність учня В. Куликова, його здатність швидко схоплювати все нове та наполегливу працю, попросив першого помічника капітана Соболева залишити учня у штаті. Його залишили, і Володимиру пощастило здійснити перше плавання з радянськими туристами навколо Європи на т/х «Перемога». Але він уже все вирішив для себе. Що море – його дорога, і він нікуди з моря не дінеться. У вільний час він сідав за підручники. А коли корабель пришвартувався в Ленінграді, пішов у відпустку та поспішив до Одеси, де вже розпочалися вступні іспити до ОБМУ.

Завдяки добрій волі членів приймальної комісії йому вдалося приєднатися до останньої групи абітурієнтів, які складали іспити. Він успішно склав іспити та пройшов конкурс. За розподілом він опинився у другому взводі або 102-му академічному класі. Як людина, досвідчена в морській справі, його призначили командиром відділення. Почалися роки навчання. Незважаючи на те, що Володимир мав

посвідчення моряка 1-го класу, він не горів бажанням проходити індивідуальне стажування, щоб підзаробити, одягнутися та взутися. Його перше стажування було груповим, вітрильним. Разом з іншими курсантами своєї роти він три місяці плавав Балтикою на парусно-моторній баркентині «Капелла». Після другого курсу його та його однокурсника з 3-го взводу С. Ващенко направили на суховантаж французької побудови «Іван Сеченов», пообіцявши роботу в штабі. Звичайно, це було для них не зайвим. Адже хлопцям вже було по 22 роки, і час було подумати про цивільний гардероб. Але з персоналом це не склалося. Тож вони провели всі 3 місяці на стажуванні.

Володимир знав, головне задоволення від вибору спеціальності прийде, коли він почне нести самостійні штурманські вахти. Нарешті пройшла остання шестимісячна плавпрактика, після якої необхідно було здати важкий звіт, де було кілька десятків астрономічних завдань, опис портів, які судно відвідало, схеми швартовок. Після дипломного проекту та ГЕК було стажування на середніх дизельних підводних човнах. 13 лютого 1962 року він був зарахований до ЧДМП, а через 4 дні отримав призначення четвертим помічником теплохода «Томь». Через півроку В. Куликова перевели 4-м помічником на турбохід «Металург Курако», який менше року тому був збудований у Миколаєві. На цьому судні він прослужив 10 років. У липні 1965 року став тут 2-м помічником капітана.

У серпні 1968 року він був переведений на посаду старшого помічника капітана, у травні 1972 року – призначений капітаном т/х «Металург Курако». Однак не тільки накопиченням професійного досвіду, кар'єрного зростання і благополучним плаванням можна відзначити минулі роки. Вони принесли йому щасливі зміни в особистому житті. У 1963 році він зустрів дівчину Марину. З перших днів знайомства щодо неї у Володимира Олексійовича виникли серйозні наміри. У січні 1965 року вони стали чоловіком та дружиною. У листопаді 1965 року народилася дівчинка, яку назвали Мариною. Володимир Олексійович жартує: «У мене всі Марини». У 1974 року робота в судах типу «Ленінський Комсомол» для капітана В.Куликова закінчилася. Він прийняв новий теплохід «Микола Максимов». (контейнеровоз типу «Герої панфіловці»).

Влітку 75-го судно прийняло вантаж до Гавани. Володимира Олексійовича викликало керівництво НЕГС і попередило, що після розвантаження він поїде до США та відкриє нову контейнерну лінію

GULFMED з базовим портом Новий Орлеан. На судно завантажили велику кількість так званих представницьких капітанських карток. Їх дозволялося використовувати в необхідному обсязі для реклами та встановлення корисних зв'язків. Володимир Олексійович, придивившись до місцевих жителів, агентів, стивідорних компаній, вміло керував екіпажом судна. Знаючи, як американці люблять чистоту, порядок, новизну, він знайшов можливість підігнати тропічну уніформу рядового та командного складу, і всі члени екіпажу, навіть у вільний час, носили її без зайвих розмов. На судні були ентузіасти, які влаштували невелику аматорську виставу. У портах Сполучених Штатів, які відвідувало судно, почав зростати інтерес до його екіпажу та капітана. У всіх портах заходу на судно приходили місцеві жителі, щоб подивитися, як живуть люди, які мали іншу ідеологію в країні... Судно працювало без простоїв. Вантажів було достатньо.

У ті роки в СРСР культивувалося соціалістичне змагання, заохочувалися лідери таких змагань. Теплохід «Микола Максимов» завжди був серед найкращих. У щоквартальних, щорічних, пароплавних та міністерських змаганнях він займав призові місця. У 1976 році мерія Нового Орлеана присудила капітану Володимирі Куликову звання Почесного громадянина Нового Орлеана. А мер Нового Орлеана вручив нашому капітану відповідний диплом. Не бачачи в цьому жодного злочину, Володимир Олексійович повісив документ на загальний огляд на перегородці у вестибюлі корабля.

Круїзний лайнер під назвою «Одеса» здійснював короткі щотижневі рейси з американськими туристами на острови Мексиканської затоки. Ним командував відомий капітан пасажирських суден Вадим Миколайович Нікітін. Він був надзвичайно популярним серед американців. Багато туристів хотіли здійснити екскурсію на лайнері «Одеса» під його командуванням. Капітани В. Куліков та В. Нікітін знали один одного ще з часів ОБІМУ. Лайнер «Одеса» мав порт відправлення в Новому Орлеані. Тому кораблі часто опинялися поруч, і капітани знаходили час зустрітися, прогулятися разом вздовж пірсу та поговорити за чашкою кави. У них було одне спільне: вони створювали образ нормальних людей, які живуть у СРСР. Через деякий час після початку роботи на лінії GULFMED капітан В.Куліков, підписуючи касові рахунки, помітив, що стивідорна компанія стягувала з судна якісь незрозумілі грошові штрафи, які мали тенденцію поступово зростати.

Він почав розбиратися в цьому і за допомогою агента з'ясував, що існує кодекс взаємної відповідальності екіпажу та команд судна. Невиконання його вимог, порушення сторонами будь-якого з його пунктів тягне за собою певний штраф. Володимир Олексійович з труднощами роздобув цю невелику книжечку, скрупульозно вивчив її та доручив енергійному та розумному стажеру OVIM А. Забусову очолити боротьбу з махінаціями стивідорних команд. Моряки не очікували такого недружнього вчинку від робітників США. Під час аналізів штрафів виявилось, що більшість претензій надходила від афроамериканської команди. Коли настав час оплачувати рахунки, вони сіли розбиратися. Виявилось, що докери заборгували вдвічі більше, ніж екіпаж судна. Команда докерів з тріском програла, але збиралася помститися.

Під час чергового заходу в Новий Орлеан капітан В. Куликов був викликаний на палубу вахтовим офіцером. Афроамериканська команда дока поскаржилася, що не може виконувати вантажні операції, бо їхній кранівник не може протиснутися через люк кабіни крана. Коли Володимир Олексійович побачив кранівника, він був шокований. Чорношкірий хлопець не тільки мав надвеликі габарити, але й був настільки товстим, що його таз здавався ширшим за плечі. Володимир Олексійович сказав, що йому потрібно ретельно розібратися в цьому питанні, і пішов до своєї каюти. Там разом з першим помічником капітана та головним механіком він уважно вивчив документи Морського реєстру, що стосувалися вантажного пристрою. З них вони дізналися, що діаметр люка, що веде до кабіни вантажного крана, відповідає тому, що написано в документах, і додатково підтверджено французьким сертифікаційним товариством Bureau Veritas. Володимир Олексійович негайно викликав на борт суднового агента, якому доручив знайти хорошого адвоката, пояснивши, що має намір звернутися до суду щодо штрафу, пред'явленого стивідорною компанією. Адвокатом виявилася молода жінка. Вона уважно вислухала пояснення капітана, ознайомилася з документами суднового реєстру та підсумувала: «Капітане, я вірю, що ми виграємо справу!» Так воно і виявилось. Крім того, стивідорну компанію зобов'язали сплатити судові витрати, а також моральну шкоду, завдану відповідачу, у розмірі 2000 американських доларів. Загалом загальна сума дорівнювала 8000 американських доларів. Агент судна запропонував капітану В.Куликову переказати гроші на його рахунок, той відмовився, пояснивши, що в «Бласко» це категорично заборонено, гроші

слід надсилати на рахунок «Бласко». Наприкінці 1979 року, СРСР, нібито «на прохання народу Афганістану», ввів війська до цієї країни. Почалося охолодження відносин між СРСР та США. Лінія GULFMED припинила своє існування.

Контейнеровоз «Микола Максимов» перевели на східний напрямок. У цей час капітан В.Куліков несподівано потрапив у немилість кадровиків та відповідних органів. Те, що він повісив у вестибюлі свій диплом почесного громадянина Нового Орлеана, було розцінено як грубу політичну помилку. Жоден з аргументів В.Кулікова не служив виправданням. Крім того, пароплавання, отримавши 8000 доларів США, виграних у суді, спочатку здивувалося, а потім виявило, що капітан В.Куліков перевищив свої повноваження. Виявляється, в таких випадках не можна проявляти самостійність. Але він старався для пароплавання, економив гроші та час для країни, часто проявляв самостійність. Йому цього не могли пробачити. У коридорах влади був обраний дивний метод зведення рахунків з невинним капітаном. Його трудову книжку переписали. Його час на т/х «Микола Максимов» викинули. У 1974 році було зроблено запис «переведений капітаном на т/х «Герої Панфіловці»... У серпні 1984 року, до трудової книжки було зроблено запис «Переведений капітаном т/х «Герої Монкади»... Володимира Олексійовича направили до НДР для прийняття нового стільникового контейнеровоза «Герої Монкади». На той час капітан В.Куліков був досвідченим спеціалістом з великим особистим досвідом. За час добудови судна він отримав три сертифікати на раціоналізаторські пропозиції. Які були прийняті та впроваджені. Це спосіб збільшення контейнеромісткості суден типу «Капітан Гаврилов». Це встановлення додаткових ключів на т/х «Г. Монкади». І зміна конфігурації вилки гальмівної стрічки кріплення якірних суден типу «Капітан Гаврилов». Контейнеровоз «Герої Монкади» був останнім судном у кар'єрі капітана В. Кулікова. Якщо згадати розміри судна «Герої Монкади», його можна віднести до категорії середніх суден. Довжина 173,9 м, ширина – 25,4 м, дедвейт при осадці 9,82 м = 15950 тонн. Переходячи на нове судно, Володимир Олексійович намагався взяти з собою якомога більше людей з судна «Микола Максимов». Звичайно, це допомогло екіпажу швидше звикнути до нового місця, вивчити нове обладнання. Після залишення заводу та початку роботи капітан та екіпаж постійно відзначалися

в наказах (1987 1989 рр.), Володимир Олексійович був визнаний найкращим капітаном ЧМП.

Настали нові часи, і Володимир Олексійович тепер мав можливість взяти з собою дружину в плавання. За його розрахунками, він і Марина Миколаївна провели близько чотирьох років у спільних плаваннях. Через півтора року після прийняття судна на т/х «Герої Монкади» керівництво Морського флоту вирішило збільшити контейнеромісткість судна. Далекохідники, які також мали контейнеровози типу «Капітан Гаврилов», пішли на метод подовження корпусу. Приблизно в районі міделя (середньої частини) вони вварили вставку довжиною 24 метри. Це виявилося краще, ніж збільшувати ширину судна шляхом приварювання до бортів «опуклостей» шириною 2,4 метра.

Володимир Олексійович, який був присутній на плановій нараді, заперечував проти такого нововведення, окрім цього на його пропозицію поглибили місце приварювання булейна 2 метри. Планували їхню приварку на осаді 5 метрів, а погодилися на сім. Капітан В.Куликов зумів переконати комісію, що якщо осад буде менше 7 метрів судно пришвартувати нормально до причалу буде неможливо. Біля судна після приварювання були швидкість упала з 21 вузла до 16 вузлів. «Герої Монкади» проплавав у такому вигляді всього близько півтора року і був повернутий у колишній стан. А начальника техвідділу ЧМП Шевченка звільнили з роботи. Далекохідники ж працювали на своїх подовжених контейнеровозах ще десяток років. Щоправда, не без проблем. В. Куликов, після згаданого неприємного епізоду з булями, продовжував ще майже десяток років успішно керувати екіпажом «Герої Монкади». За ці роки він відвідав всі контейнерні термінали в південно-східній частині земної кулі. Японія, Австралія, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Філіппіни, Індонезія, Гонконг, Нова Зеландія... І це лише на сході.

Однак у 1997 році капітан В. Куликов знову опинився в гущі змін. ЧМП, яке поступово розвалювалося, вирішило передати в бербоут компанії «Кордо Інтернешнл Лтд» 12 спеціалізованих судів. Цю бербоутну компанію у 1990 році організував із партнерами Віталій Лютий. Серед переданих судів був контейнеровоз «Герої Монкади». Судно отримало нову назву «TRANSCORD», але прапор несло, як і раніше, України. В. Куликов був як кажуть у формі, але з невідомої причини не хотів більше плавати. Нині він веде скромне існування, живе у побудованому ним приватному будинку.

Олег Бажан,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу історії
державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України

«Акумулятор» Півдня України. Хроніка будівництва Каховської ГЕС (1950-1955 рр.)

75 років тому (20 вересня 1950 р.) Рада міністрів СРСР ухвалила постанову про будівництво Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро. На мегапроект зі спорудження Каховського гідровузла (будівля ГЕС довжиною 193 м, водозливна бетонна гребля загальною довжиною 435 м, земляна гребля довжиною 3,2 км, однокамерний судноплавний шлюз 320х18 м, велике водосховище ємністю 14 мільярдів кубометрів) урядові та партійні інституції СРСР та УРСР поклали великі сподівання. Потужний гідроенергетичний комплекс покликаний розв'язати ряд важливих господарських завдань у сфері енергетики, іригації, судноплавства. Каховська ГЕС мала стати основною гідроелектростанцією Півдня України, енергобазою для промислових міст Херсон, Миколаїв, Одеса, Сімферополь, Керч, заклати передумови до створення Південного енергорайону.

Зведення нижньої сходинки Дніпровського каскаду гідро-електростанцій у часи гігантоманії набуло загальносоюзного значення та статусу «будови комунізму». «Велике будівництво сталінської епохи» супроводжувалася масштабною агітаційно-пропагандистською та культурно-просвітницькою роботою серед населення УРСР. Після виходу постанови Ради міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу та про зрошення земель південних районів України та північних районів Криму» лише в містах та районах Одеської області в останній декаді вересня 1950 р. відбулося 2798 мітингів та зібрань, на яких було присутньо 315.000 осіб. Колектив Одеського заводу важкого кранобудування ім. Січневого Повстання (ВАТ ХК «Краян») узяв зобов'язання виготовити понад план для важливих новобудов 5 залізничних кранів, вантажопідйомністю 25 тонн. На мітингу Одеського заводу сільськогосподарського машино-

будування прийнято зобов'язання виготовити протягом жовтня 1950 р. 5 транспортерів для новобудов за рахунок зекономленої сировини. Професорско-викладацький склад та науковці електротехнічного та енергетичного факультетів Одеського політехнічного університету взяли на себе зобов'язання: «надавати всіляку допомогу місцевим промисловим підприємствам у виконанні замовлень для нових гідроелектростанцій та каналів» [1, ф.1, оп.70, спр.2088, арк.34-40].

Імперативні гасла та розповіді у пресі про те, що найближчим часом: «електроенергія буде застосована у всіх сільськогосподарських процесах, включаючи електрооранку і збирання хлібів електрокомбайнами», «зрошення та обводнення внесуть корінні перетворення в сільське господарство і тваринництво південних районів України» [5] мали відволікти інтерес громадськості про справжню вартість проекту будівництва Каховської ГЕС та Каховського водоймища. Прогнозні затрати на будівництво гідровузла (без спорудження шлюзу) у цінах 1950 р. складала 2234 млн крб. [1, ф.1, оп.24, спр.909, арк.175]. Загальна сума прямих збитків, завданих інфраструктурі регіону при затопленні чи підтопленні Каховським водосховищем, становила близько 594 млрд крб. (у цінах 1950 р.) [1, ф.1, оп.24, спр.774, арк.73]. Спорудження рукотворного «Каховського моря», налагодження інфраструктури річкового транспорту на ділянці водосховища за розрахунками фахівців мало окупитись лише через 46 років [2, с. 17].

Не вдалося уникнути суттєвих перевитрат і в ході спорудження об'єктів гідроенергетики. Будівельно-монтажне управління «Дніпробуд», відповідальне за «будівлю століття», в 1951 р. допустило подорожчання будівельних робіт на 15,3% [4]. За даними президії Української республіканської ради професійних спілок тільки «за 9 місяців 1952 р. здорожчання будівництва до планової вартості складало 27%, у тому числі за будівельними матеріалами перевитрачено близько 13 мільйонів карбованців..., за фондами зарплати понад 2 мільйони карбованців» [1, ф.1, оп.79, спр.244, арк.165-169]. Незважаючи на «соціалістичні змагання» між підприємствами, управліннями «за економію витрат будівельних матеріалів, грошових ресурсів, запровадження раціональних методів праці», спроби запобігти в 1953-1955 рр. подальшому здорожчанню будівельно-монтажних робіт на майданчиках Каховської ГЕС не увінчалися успіхом. Як свідчать архівні документи на виробництві не в повну силу застосовувалося технічне обладнання, інструменти та

пристрої. У постанові президії Української республіканської ради професійних спілок «Про роботу профспілкових організацій будівництва Каховської ГЕС по виконанню постанови VI Пленуму ВЦРПС «Про покращення роботи профспілкових організацій по керівництву соціалістичним змаганням» від 27 грудня 1952 р. зазначалося: «На будівництві погано використовуються механізми: багатокішкесті екскаватори працюють 14,2% календарного часу, бульдозери – 36%, бетономішалки – 24%, розчиномішалки – 14%, штукатурні роботи механізовані лише на 21%, малярські на 23%. З наявних 677 одиниць механізмів на 1 грудня не діє 163» [1, ф.1, оп.79, спр.244, арк.165-169]. На завершальному етапі будівництва Каховського гідровузла під час однієї з виробничих нарад колективів дільниць №1 та №2 Управління будівництва греблі у липні 1954 р. тесляр Кашин піддав критиці майстрів та начальника дільниці за погану механізацію теслярських робіт: «У нас до сих пір немає електричних циркулярних пил, електроінструмента, теслярі працюють по-старому – їхні засоби виробництва – поперечна пилка та сокира. Крім цього, теслі вручну піднімають та переносять на 4-5 метрів важкі опалубочні щити, у той час коли крани перебувають без роботи» [3].

Разом з тим будівельники жалілися на умови проживання в гуртожитках та погане забезпечення необхідними товарами та послугами. Проте завдяки трудовому ентузіазму багатотисячного колективу «Дніпробуд» вдалося здійснити запуск гідроелектростанції на рік раніше запланованого терміну – 18 жовтня 1955 р. Грандіозний мегапроект, що призвів до суттєвих перетворень в економіці, негативних соціальних та екологічних наслідків для жителів Півдня України залишив по собі вельми суперечливі, неоднозначні оцінки в українському соціумі. Далі пропонується хронологічна послідовність подій побудови Каховської ГЕС.

Література:

- 1.Центральний держаний архів громадських об'єднань та українці.
- 2.Великий Луг чи Каховське водосховище: сучасне бачення / упор. В.В. Колодежна, О.В. Василюк. Чернівці: Друк Арт, 2025. 128 с.
- 3.Прислушавшись к голосу масс // Всенародная стройка (ВС). 1954. 3 июля.
- 4.Суздальцев Я. Беречь каждую государственную копейку // Всенародная стройка (ВС). 1952. 15 апреля.
- 5.Чаадаев В. Этапы великого строительства // Всенародна будова (ВБ). 1955. 13 жовтня.

1950 рік

20 вересня. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро, Південно-Українського каналу, Північного-Кримського каналу та про зрошення земель південних районів України та північних районів Криму», яка передбачала спорудження гідроенергетичного комплексу «потужністю 250 тис. кіловат з виробленням електроенергії близько одного мільярда двохсот мільйонів кіловат-годин в середньому по водності в рік». Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т.: Сб. док. за 50 лет. Т.3. 1941-1952 гг. М.: Политиздат, 1968. С. 648-652.

2 жовтня. Набула чинності постанова Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про розгортання підготовчих робіт по виконанню постанови Ради Міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на річці Дніпро, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу та про зрошення земель південних регіонів України і північних районів Криму», яка: зобов'язувала партійні та комсомольські організації республіки розробити заходи по організації агітаційно-пропагандистської та культурно-просвітницької роботи серед населення у зв'язку з будівництвом Каховського гідровузла; вимагала від Міністерства сільського господарства УРСР, Міністерства лісного господарства УРСР до 1 січня 1951 р. подати плани стосовно освоєння нижньодніпровських пісків, проведення переселення колгоспів та радгоспів із затоплюваних територій; веліла Головному дорожньому Управлінню при Раді Міністрів УРСР, Міністерству автомобільного транспорту УРСР, начальникам округів Південно-Західної та Донецької залізниць у короткі терміни розробити пропозиції щодо спорудження під'їзних залізничних колій до об'єктів будівництва Каховської гідроелектростанції, організації пасажирських, вантажних та поштових повітряних сполучень у районі «великої будови соціалізму». ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.1420, арк.1-11.

24 жовтня. Із м. Запоріжжя в м. Каховку відправлені перші баржі з будівельними матеріалами, які буксувалися катерами «Дніпробуд» і «Фрунзе». Все-народна будова (Далі – ВБ). 1955. 17 вересня.

12 листопада. До Каховки виїхала перша група будівельників у складі 30 осіб. ВБ. 1955. 17 вересня.

Остання декада листопада. Академією наук УРСР розроблений проблемно-тематичний план науково-дослідницьких робіт на допомогу гідробудовам. При Президії АН УРСР створено Комітет сприяння гідробудівництву під головуванням Президента Академії наук УРСР академіка Олександра Палладіна. Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Частина 1. Документи і матеріали. редкол.: О.С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. К., 2008. С. 445-448.

Жовтень-грудень. Силами Українського відділення Всесоюзного державного проєктно-вишукувального треста «Гідроенергопроект» організовано Каховську експедицію, до складу якої увійшли: інженерно-геологічна партія вузла споруд на лівому березі р. Дніпро; інженерно-геологічна партія по розвідці будівельних матеріалів; інженерно-топографічна та інженерно-гідрологічна партії. У той самий час Ленінградським відділенням треста «Гідроенергопроект» здійснено експедицію по вузлу споруд на правому березі р. Дніпра. Проєктно-вишукувальні роботи у четвертому кварталі 1950 р. були спрямовані на обґрунтування оптимальних техніко-економічних показників вибору створу Каховського гідровузла. Були визначені 6 локацій можливого розташування комплексу гідроспоруд: 1. Інгулецький створ у с. Садове Білозерського району Херсонської обл.; 2. Дніпрянський створ у с. Дніпріани Каховського рай.; 3. Нижньо-Каховський створ у с. Козацьке Каховського рай.; 4. Верхньо-Каховський створ у м. Каховці; 5. Любимівський створ у с. Любимівка Каховського рай.; 6. Гороностаївський створ у с. Гороностаївка Каховського рай.. ЦДАГОУ, ф.1, оп.6, спр.1429, арк. 108.

Листопад. Харківським відділенням «Міськбудпроект» розпочато роботу над технічно-економічним обґрунтуванням будівництва містечка гідробудівників. Центральний державний науково-технічний архів України (Харків) (далі ЦДНТАУ), ф.Р-1. К.1-5, оп.2, од. зб.1, арк.1а.

1951 рік

8 лютого. Комісія за участі представників Гідропроекта МВС СРСР, представників Ради міністрів УРСР, союзних та республіканських міністерств, проєктних організацій, Херсонського обкому КП(б)У та облвиконкому висловила однастайну думку про будівництво гідроелектростанції на ділянці Каховка – с. Козацьке. На рішення уповноважених осіб від профільних міністерств та відомств про обрання Нижньо-Каховського створу для зведення гідроелектростанції вплинули ряд чинників: найменші затрати на спорудження гідровузла; зручне розташування будівельного майданчика на лівому березі Дніпра; сприятливі умови забору води у Краснознаменський зрошувальний канал. Лухтанов Ф., Чернявський М. Каховская гидроэлектростанция. М.-Л.: Гос. энергетическое изд., 1959. С. 26.

10 лютого. Учасники технічної наради при начальнику «Дніпробуду» С. Андріанову підтримали думку проєктувальників з Харківського відділення «Міськбудпроект», що найбільш придатною територією для будівництва селища для гідробудівників є землі радгоспу ім. Будьонного поблизу с. Ключове Каховського району, розташованому на лівому березі Дніпра за 12 км від м. Каховки. На вибір локаційного рішення про закладку населеного пункту вплинули група факторів природного та економічного характеру. Майданчик, запланований під забудову, розташовувався в 1.5 км нижче створу проєктованої дамби гідровузла. У зоні майбутніх робіт по зведенню селища Каховської ГЕС знаходилося до-

статньо місцевих будівельних матеріалів (пісок, глина, вапняк). Було взято до уваги властивості місцевих ґрунтів, які відповідали нормам будівництва на них промислових та цивільних споруд, а також наявні поблизу будівельного майданчика зручних «транспортних зв'язків» (близькість до причалів та порту, невелика відстань до залізничної станції, наявність автогужової дороги, що проходила через територію с. Ключове в напрямку від м. Каховка на с. Маячка і м. Цюрупинськ (нині м. Олешки). ЦДНТАУ. ф.Р-1. К.1-5, оп.2, од.зб.1, арк.1а.

Січень-лютий. Колективом Українського відділення Всесоюзного проєктного інституту «Гідропроєкт» провадилися роботи з проєктування різних модифікацій розташування бетонних споруд та осі гідровузла: перший варіант – розташування бетонних конструкцій на пісочному фундаменті; другий варіант – розміщення монолітних бетонних будівель на скельній основі. Вивчення природної цілісності пісків, властивостей лиманно-морських мулів, що залягали в основі гідровузла дозволили вперше в гідроенергетичному будівництві спроектувати та втілити розташування земляної греблі висотою 30 м на мулах. Лухтанов Ф., Чернявський М. Вказ.прац. С. 26.

21 квітня. Закладено цоколь першого збірного будинку у Новій Каховці. Всенародная стройка (Далі – ВС). 1952. 19 *февреля*.

Квітень–травень. Заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського історичного музею І. Артеменко та лаборант Інституту археології АН УРСР О. Бодяньський здійснили попередню археологічну розвідку по Дніпру в районі Каховки, Берислава та Нікополя під час якої визначили близько п'ятдесяти місцезнаходжень археологічних пам'яток. Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем // Україна в Центрально-Східній Європі. 2017. Вип. 17. С. 255.

14 травня. До с. Ключове прибула перша група будівельників для спорудження міста енергетиків Нова Каховка. ВС. 1955. 9 *октябрю*.

1 червня. Відповідно до технічної документації, підготовленої співробітниками Харківського відділення «Міськбудпроєкт», орієнтовна вартість будівництва об'єктів соціальної та культурної інфраструктури Каховської ГЕС на початок літа 1951 р. становила 24031300 крб. Алексєнко А. Проєктування Нової Каховки: аналіз інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України // Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. краєзнав. конференції з міжнарод. участю. Каховка-Херсон: Гілея, 2017. С. 15.

6 червня. У містечку гідробудівельників побудовано перший одноповерховий збірний будинок. ВС. 1955. 9 *серпня*.

Червень. Розпочато спорудження високовольтної лінії електропередачі Кривий Ріг-Каховка. ВС. 1952. 8 *марта*.

Літо-осінь. У 13 населених пунктах півдня України проводилися археологічні розкопки городищ та поселень (у Нікополі, Любимівці, Бериславі, Зміївці,

Дудчині, Гаврилівці, Золотій Балці та ін.), які відносяться до епохи бронзи, першої половини I тисячоліття н.е., періоду існування Запорізьких Січей. ВС. 1952. 16 *февреля*.

Вересень. У районі с. Ключове споруджені перші квартали майбутнього міста – Нова Каховка. У місті-супутнику для працівників Каховського гідровузла справили весілля 400 сімей будівельників. ВС. 1955. 17 *сентября*.

7 жовтня. Містечко гідробудівельників прийняло перших новоселів (заселені 153 стандартні одноповерхові будинки). ВС. 1951. 9 *октября*.

Жовтень. Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР затвердило проєкт будівлі Палацу культури будівельників Каховської ГЕС. Автори проєкту – наукові співробітники Академії архітектури С. Вайнштейн та М. Коломієць. ВС. 1951. 23 *октября*.

27 жовтня. Колективом інституту «Укргідроенергопроєкта» розроблено проєктне завдання будівництва Каховського гідровузла. ВС. 1951. 27 *октября*.

Жовтень. Завершено встановлення опор для високовольтної лінії електропередачі Кривий Ріг-Каховка. ВС. 1952. 8 *марта*.

Листопад. Ленінградське відділення «Гідрорічтранс» завершило пошукові роботи та складання проєктів з транспортного освоєння Каховського водосховища. ВС. 1951. 22 *ноября*

9 грудня. Здійснено налив дослідної греблі Каховської ГЕС, об'ємом бл. 150.000 кубометрів. Під час експерименту вивчалися будівельні характеристики ґрунту тіла греблі (щільність, фільтраційні властивості та ін.). ВС. 1951. 15 *декабря*.

Лютий-грудень. Побудовано та введено в експлуатацію 14000 м² житлової площі, укладено 91 км залізничних шляхів, побудовано 9 км автодоріг, в експлуатацію введена теплова електростанція потужністю 1100 кВт. ВС. 1952. 1 *января*.

1952 рік

Січень-березень. Здійснювалися роботи з розчистки заплави Дніпра під будівництво основних гідроспоруд: судноплавного шлюзу, будівлі ГЕС та греблі. ВС. 1952. 1 *января*.

10 Лютого. Здано в експлуатацію під'їзду залізничну дорогу Федорівка-Каховка, по якій доставлятимуться вантажі для будівників Каховської ГЕС. ВС. 1952. 12 *февреля*.

28 лютого. Указом Президії Верховної Ради УРСР населений пункт будівництва Каховської ГЕС (на місці с. Ключове) віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Місто енергетиків під назвою Нова Каховка. нанесено на карту Української РСР. ВС. 1953. 1 *января*.

Лютий. Ухвалено постанову пленуму ЦК КП(б)У «Про хід будівництва Каховської гідроелектростанції і Південно-Українського каналу та заходах, що за-

безпечують виконання виробничого плану в 1952 році», в якій зазначалося, що «на будівництві Каховської гідроелектростанції виріс новий населений пункт – Нова Каховка, де побудовано та заселено 184 житлових будинки загальною площею понад 17 тис. м²; у районі будівництва зведено 2 лікарні, поліклініка, 2 школи десятирічки та семирічка, 5 столових, 2 бані, 25 торгових та побутових підприємств. Побудовано та введено в експлуатацію теплова електростанція, бетонний завод, лісопильний цех, механічний завод». ВС. 1952. 2 *марта*.

17 квітня. Розпочалися роботи з виїмки ґрунту з майбутнього котловану основних споруд Каховської ГЕС. ВБ. 1955. 1 *травня*.

29 квітня. Здано в експлуатацію лінію електропередачі Кривий Ріг-Каховка. Виконано більш 2 млн м³ земляних робіт, укладено 188 км рельсів, споруджено 44 мости, зведено 8 пасажирських вокзалів. Лухтанов Ф.В., Чернявський М.М. Вказ. прац. С. 82.

Травень. Ведуться роботи на будівництві першої черги центрального бетонно-розчинного заводу. ВС. 1952. 20 *мая*.

5 вересня. Рада міністрів УРСР та ЦК КП(б) ухвалили спільну постанову «Про заходи щодо переселення населення, перенесення на нові місця будівель та споруд у зв'язку з будівництвом Каховської гідроелектростанції Міністерства електростанцій». ЦДАГОУ, ф.1, оп.79, спр.244, арк.145.

19–20 вересня. У Херсоні проведено республіканську нараду керуючих облсільбудтрестами, завідувачів райвідділів та начальників обласних управлінь сільського та колгоспного будівництва Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, яким належить вести будівництво у зв'язку з відселенням із зони затоплення Каховського водосховища. ЦДАГОУ, ф.1, оп.79, спр.244, арк.157-159.

Жовтень. Завершилася виїмка ґрунту з котлована шлюзу. ВС.1953.24 *января*.

Перша половина листопада. У містах та районах Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської областей створено інвентаризаційно-оціночні комісії з інвентаризації та визначення вартості належної корпоративним та громадським організаціям, колгоспам та громадянам будівель та споруд, які підлягають перенесенню у зв'язку зі спорудженням Каховської ГЕС. ЦДАГОУ, ф.1, оп.79, спр.244, арк.159-161.

Листопад. Тривала розробка котловану ГЕС та водозливної греблі, виїмка будівельного та низового каналу шлюзу, намив низової, верхньої перемичок та причалів бетонного господарства. Велися роботи зі спорудження дамби, хвилелому, доріг у котловані та забивання металевих шпунта в поздовжню перемичку. ЦДАГОУ, ф.1, оп.79, спр.241, арк.172-198.

Грудень. Чисельність робітників на будівництві Каховської ГЕС становила 6 443 осіб, з них на будівельно-монтажних роботах задіяно 3242 осіб. Понад 6 тисяч осіб персоналу будівництва, з урахуванням членів їхніх сімей, проживали у помешканнях, які орендувалися у приватному секторі. Середньо-денна зарп-

лата на будівельно-монтажних роботах наприкінці 1952 р. складала 32 р. 80 коп. ЦДАГОУ, ф.1, оп.79, спр.241, арк.172-198.

1953 рік

Перша декада січня. Ведуться підготовчі роботи для укладки бетону у котлован шлюзу. Довкола котловану розпочалася зачистка відкосів. Монтажники «Гідроспецбуд», гідробудівники та енергетики приступили до спорудження водозливної системи навколо котловану греблі та ГЕС. ВС. 1953. *1 января*.

12 січня. Ухвалено постанову Ради міністрів УРСР та ЦК КПУ «Про заходи по забезпеченню будівництва Каховської гідроелектростанції в 1953 р.», яка зобов'язувала: «Дніпробуд» у другому кварталі ввести в експлуатацію на повну потужність автоматизований бетонний завод, гранітний кар'єр та кам'янодробильно-сортувальний завод у м. Запоріжжя; Міністерство рибної промисловості УРСР виконати у 1953 р. роботи з підготовки тонових ділянок та нерестово-виросних господарств; Головному дорожньому управлінню при Раді міністрів УРСР та виконкому обласних Рад депутатів Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей виконати у 1953 р. роботи з перенесення із зони затоплення водосховища 30 км автомобільних доріг, із загальним обсягом земляних робіт – 500 тис. куб., 60 тис. м² укріплювальних робіт. ЦДАГОУ, ф.1, оп.6, спр.1885, арк.162-184.

15 січня. Подолавши відстань 1600 км, на будівництво Каховської ГЕС, власним ходом з Мінського автомобільного заводу прибули 35 п'ятитонних автосамосвалів. ВС. 1953. *15 января*.

20 січня. На будівництві Каховської ГЕС відкрито філію Всесоюзного заочного енергетичного технікуму з відділеннями гідротехнічного будівництва, монтажу та експлуатації гідроустановок. ВС. 1953. *15 января*.

Січень. Розпочато бетонування фундаментів бетоновозної естакади, по залізничній колії якої підвозитиметься бетон, та за допомогою потужних кранів укладатиметься в блоки греблі та гідроелектростанції. ВС. 1953. *1 января*.

10 лютого. Бригада монтажників управління «Гідроспецбуд» О. Погорелова приступила до установки вакуумних голкофільтрів на дні котловану шлюзу. ВС. 1953. *14 февраля*.

22 лютого. Завершена зачистка відкосів до верхньої берми котловану шлюзу. Механізаторами вийнято 22 тис. куб. ґрунту. ВС. 1953. *22 февраля*.

30 березня. Укладено перший кубометр бетону в днище камери судноплавного шлюзу. ВБ. 1955. *5 січня*.

20 квітня. Плавуча насосна станція розпочала відкачку води з котловану водозливної греблі та ГЕС. ВС. 1953. *21 апреля*.

20 травня. Стала до ладу перша секція центрального автоматизованого бетонного заводу. ВС. 1953. *21 мая*.

21-22 серпня. Укладені перші кубометри бетону в основу будівлі гідроелектростанції та водозливної греблі. ВС. 1954. *21 сентября*.

17 грудня. Бригада бетонників Управління будівництва шлюзу Дніпробуду уклала за зміну 408 кубометрів бетону, перевиконавши норму на 600% . ВС.1953. 19 декабря.

Грудень. В 1953 р. землеснарядами виконано майже 3 млн куб. земляних робіт (при плані 2 млн 550 тис. куб). Річний план по розробці ґрунту під основні споруди Каховського гідровузла гідромеханізаторами виконано на 116%. Виконані значні роботи по наміву дамби хвилелома (855 тис. куб.) резерву (бл. 500 тис. куб.). Всенародная стройка. 1954. 1 января. На кінець 1953 р. освоєно 35% кошторисних асигнувань на будівництво Каховської ГЕС. ВС. 1954. 26 июня.

1954 рік

5 січня. На Ленінградському металічному заводі завершено робоче проєктування турбін для Каховської ГЕС. ВС. 1954. 5 января.

3 лютого. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову, якою зобов'язала Міністерство електростанцій форсувати будівництво Каховської гідроелектростанції та забезпечити її достроковий пуск. ВС. 1954. 26 июня.

13 березня. Закінчено спорудження бетоновозної естакади довжиною 110 метрів, що простягалася через весь котлован (укладені останні металічні ферми, що з'єднували її правий та лівий прольоти). На естакаді встановлено 6 потужних кранів виробництва «Кіровського заводу» (Ленінград). Вперше за час будівництва Каховської ГЕС почалася подача бетону в блоки за допомогою віброхоботів. ВБ. 1955. 1 січня.

Березень. На перший квартал 1954 р. уведено в дію: заводи – великий бетонний, малий бетонний, ремонтно-механічний, арматурний, кисневий, асфальтний, плит-оболонк, лісозавод; бази – машинопрокатна, автотранспортна, гідромонтажна, гідромеханізації. За період основних робіт укладено бл. 285 тис. куб. бетону, забито 16 тис. тонн шпунта, виконано бл. 18 млн. куб. земляних робіт, прокладено близько 200 км залізничних доріг, більше 100 км автодоріг, бл. 250 км високовольтних та низьковольтних електромереж. Побудовано місто гідробудівників, в якому проживає понад 16 тис. жителів та налічується бл. 600 житлових будинків із загальною житловою площею 67, 4 тис. м², низка культурно-побутових та адміністративно-господарських приміщень. Для обслуговування будівельників відкрито 59 магазинів, 19 пунктів громадського харчування, поліклініка, лікарня, баня, хлібозавод, базар, пошта та телеграф, дитячі ясла та садочки, ряд майстерень побутового обслуговування. Для культурного та здорового відпочинку створені: Палац культури на 550 місць, літній театр на 800 місць, 6 бібліотек, стадіон «Енергія», водна станція. У Новій Каховці під зелені насадження відведено 70 гектарів землі, посаджено більш 30 тис. плодкових та декоративних дерев, більш 200 тис. декоративних та ягідних кущів. ВС. 1954.13 марта.

Квітень. У фасонно-ливарному цеху №2 Новокраматорського машинобудівного заводу відлито перше робоче колесо для турбіни Каховської ГЕС. Його вага 80 тонн. ВС. 1954. 27 *апреля*.

Остання декада червня. Станом на 20 червня 1954 р. з початком робіт освоєння засобів на будівництво Каховського гідровузла складало 42,3% від кошторису. Ступінь готовності (від кошторисних асигнувань) основних об'єктів гідровузла: шлюз та підходи до нього – 33%; гідростанція та лівобережний стоян – 23,4%; водозливна гребля – 36,7%; руслова гребля – 5,4 %. ВС. 1954. 26 *июня*.

Червень. На «будові комунізму» працювало бл. 2000 інженерів, техніків та службовців, задіяно понад 300 потужних землерийних, підйомно-транспортних та дорожніх машин. ВС. 1954. 26 *июня*.

10 липня. Колектив Ленінградської контори «Спецгідропроєкт» отримав завдання розробити проєкт монтажу 5 турбін та гідроагрегатів для Каховської ГЕС. ВС. 1954. 10 *июля*.

17 серпня. Розпочато монтаж основного гідромеханічного обладнання та закладних частин затворів водоскидних отворів. Встановлені опорне кільце та статор першої турбіни Каховської ГЕС. ВБ. 1955. 1 *січня*.

Серпень-вересень. При бетонуванні перекриттів водоскидів гідроелектростанції блоків судноплавного шлюзу вперше застосовані бетононасоси. ВБ. 1955. 1 *січня*.

Перша половина вересня. Металісти Дніпропетровського механічного заводу завершили виготовлення і контрольне збирання останніх двостворчатих воріт для Каховського шлюзу. Колектив заводу приступив до виготовлення закладних частин для донного водоскиду греблі та гідроелектростанції. ВС. 1954. 16 *сентября*.

21 вересня. На першому гідроагрегаті Каховської ГЕС завершені збір та установка опорних колон статора турбіни. Підготовлені до монтажу опорні колони статора другого гідроагрегата. На 5 агрегатах встановлено металічне облицювання всмоктувальних труб. ВБ. 1954. 21 *сентября*.

22 вересня. Ливарники Челябінського заводу транспортного машинобудування завершили роботу по підготовці підприємства до виготовлення величезних лопатів для турбін Каховської ГЕС. ВБ. 1954. 25 *вересня*.

7 жовтня. У механічному цеху №5 Новокраматорського машинобудівного заводу завершено оздоблення останньої деталі для третього комплекту турбін Каховської ГЕС – валу турбіни вагою 57 тонн, довжиною 8 метрів. ВС. 1954. 7 *октября*.

26 листопада. II-а діляниця Управління будівництва греблі будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» достроково завершила річне завдання по укладанню бетону в тіло водозливної греблі. ВБ. 1955. 1 *січня*.

Грудень. Завершено монтаж статора четвертої турбіни. Бригада бетонників гідроелектростанції Д. Москальова закінчила бетонування перекриття монтаж-

ного майданчика-підлоги майбутнього машинного залу Каховської ГЕС. III-я дільниця Управління будівництва греблі приступила до спорудження наплавного моста через Дніпро. Всенародна будова. 1955. 1 січня. Упродовж 1954 р. в основні споруди Каховського гідровузла вкрито близько 700 тис. куб. бетону, декілька тисяч тонн арматурних конструкцій, виконано близько 8 млн. куб. земляних робіт. ВБ. 1955. -29 січня.

1955 рік

5 січня. Встановлено 6 статорів, змонтовано шахти та робочі колеса трьох турбін. ВБ.1955. 5 січня.

10 січня. Розпочалася засипка понура на нижньому б'єфі. ВБ. 1955. 13 січня.

Перша декада січня. Бетонна інспекція будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» виявила низьку якість бетонних робіт на судноплавному шлюзі. Дефекти, які стримують темпи будівництва і здорожують його вартість, на думку нач. бетонної інспекції «Дніпробуду» М.Ельба пов'язані з недотриманням технічних умов та інструкцій з боку нач. Управління будівництва шлюзу Хохлова та голов. інженера шлюзу Омельченка, низькою кваліфікацією середнього і молодшого технічного персоналу. ВБ. 1955. 13 січня.

11 січня. На Харківському турбогенераторному заводі завершується виготовлення другої потужної гідротурбіни для Каховської ГЕС. На прямолінійній дільниці греблі почато спорудження автодорожнього мосту через Дніпро. ВБ. 1955. 11 січня.

13 січня. На нижній голові судноплавного шлюзу закінчено монтаж закладних частин довстудчатих робочих воріт. ВБ. 1955. 13 січня.

18 січня. Бетонника першої дільниці Управління будівництва судноходного шлюзу приступили до бетонування першої секції пірсу. ВБ. 1955. 20 січня.

20 січня. Встановлено 250-тонного мостового крану, за допомогою якого будуть монтуватися турбіни гідроагрегатів. ВБ. 1955. 20 січня.

Січень. Проводилися роботи з підготовки до перекриття русла Дніпра, до пуску судноплавства через шлюз. ВБ. 1955. 11 січня. Встановлено на фундамент статори п'ятого та шостого агрегатів. ВБ. 1955. 13 січня.

22 лютого. На верхній голові суднохідного шлюзу встановлено аварійно-ремонтні ворота. ВБ. 1955. 22 лютого.

10 березня. Харківський турбінний завод розпочав відправку На Каховську ГЕС другої гідротурбіни потужністю в 50 тис. кіловат. Для її відвантаження задіяно 36 залізничних вагонів. ВБ. 1955. 15 березня.

15 березня. Колектив Харківського заводу теплового електроустаткування виготовив статор, закладні частини, турбозмішувачі, а також корпус і механізми управління першого генератора для Каховської ГЕС. ВБ.1955.15 березня.

19 березня. З початку будівництва гідровузла у споруди шлюзу, судноплавного устаткування, приміщення гідроелектростанції, водозливної греблі, під-

собних підприємств, будинки м. Нова Каховка укладено 1000.000 куб. бетону. Способом гідромеханізації та сухим способом виконано більше 31 млн куб. земляних робіт, змонтовано понад 17 тис. тонн металоконструкцій. На «будові комунізму» задіяно 35 екскаваторів, 86 кранів, 108 бульдозерів, 32 паровози і мотовози, понад 760 автомашин, 255 різних верстатів. ВБ. 1955. 1 травня.

23 травня. В 17.40 год екскаваторником М. Журавським і бульдозеристом І. Кондрашовим витягнуто останній кубометр вузького проходу у верховій перемичці шлюзу після чого води Дніпра заповнили малий котлован суднохідного шлюзу. ВБ. 1955. 1 травня.

26 травня. Після затоплення малого котловану, на шлюзі розгорнулися роботи по закінченню армування, установці плит-оболонки і прокладанню кабельних каналів по лівій стінці камери. ВБ. 1955. 26 травня.

31 травня. Після затоплення великого котловану будівельники розгорнули роботи по устаткуванню судноплавної траси (встановлення освітлення, сигналізації, монтаж диспетчерських та операторських пунктів. ВБ. 1955. 26 травня.

10 червня. Через судноплавний шлюз пройшов перший караван суден. ВБ. 1955. 11 червня.

25 червня. На Запорізькому трансформаторному заводі завершено складання першого потужного силового трансформатора для Каховської ГЕС. ВБ. 1955. 11 червня.

30 червня. О 8 год. 30 хв. Флагманський пароплав Дніпровського пароплавства пройшов через шлюз, поклавши початок регулярному судноплавству. При здачі шлюзу в тимчасову експлуатацію комісією було складено перелік дуже істотних недоробок по гідромонтажу, що заважали нормальним умовам шлюзування, створювали пряму загрозу псуванню і виходу із ладу механізмів. ВБ. 1955. 2 серпня.

7 липня. Будівельники Каховського гідровузла перекрили русло Дніпра. Води річки спрямовані по новому руслу – через гребінку залізобетонної водозливної греблі. ВБ. 1955. 9 липня.

14 липня. Розпочався процес наповнення води в Каховському водосховищі. ВБ. 1955. 2 серпня.

30 вересня. Відбувся пробний пуск першого гідроагрегату Каховської гідроелектростанції. ВБ. 1955. 4 жовтня.

Вересень. Розпочалося зарибнення Каховського моря промисловими видами риб – коропа, ляща, судака. ВБ. 1955. 4 жовтня.

1 жовтня. Будівельний загін дніпровського басейна управління Міністерства річкового флоту СРСР приступив до спорудження портів на Каховському морі: Нова Каховка, Велика Лепетиха, Берислав, Нікополь, Кам'янка. ВБ. 1955. 1 жовтня.

18 жовтня. Пуск першого агрегату в промислову експлуатацію. ВБ. 1955. 18 жовтня.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД. ОДЕСИКА

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 38

Підписано до друку 05.08.2025 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура LiberationSerif
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,11. Наклад 300 прим.
Зам. № 0508/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38(048)7001155
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02 2014

之

Норвегия

~~Часовей часовня № 10, 11, 12, 4. 44.~~

